

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

APELDOORN	P. F. Boomsma, De Egelantier 217, 7329 DG Apeldoorn
AMSTERDAM	Drs J. de Roos, Archeol.-Hist. Instituut, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Juliana-weg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	Mevr. V. Slotboom-Dijkstra, Schoutstraat 63, 5663 GG Geldrop
'S-GRAVEHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. drs L. M. Velt, Egyptologisch Instituut, Oude Boteringenstraat 43, 9712 GD Groningen
HAARLEM	Mevr. B. H. v. d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
'S-HERTOGENBOSCH	Drs M. Dillo, Lindenlaan 16, 5248 AV Rosmalen
HOORN	Drs G. M. Kelder, L. de Coligny laan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J. P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	Drs C. D. Blokhuis, Oesterbank 9, 2317 MN Leiden
MAASTRICHT	Mr. Dr. H. H. E. Wouters, Notgerusstraat 21, 6212 BJ Maastricht
NIJMEGEN	J. M. C. T. de Vaan, Citroenvlinderstraat 44, 6533 SZ Nijmegen
ROTTERDAM	Mr. D. J. Kroon, Gemeentelijke Bibliotheek, Nieuwe-markt 1, 3011 HP Rotterdam
TWENTE	Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, De Boetse-laersborg, Het Kattenburg 6, 7041 AS 's-Heerenberg
UTRECHT	Dr. A. v. d. Kooij, Tortellaan 34, 3722 WD Bilthoven
ZUTPHEN	Mr. S. W. Knoop, Braamkamp 58, 7206 HC Zutphen
BELGIË	Prof. Dr. L. de Meyer, Nekkersberglaan 11, B 9000, Gent

PHOENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven door K. R. Veenhof.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 30,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 15,—. Hiervoor ontvangen de leden Phoenix, worden zij uitgenodigd voor de door de plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amsterdam, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 2de etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig; tel. 071-148333, toestel 2015. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. no. 45.18.09.009, Postgiro 229501. Redactie Phoenix: Prof. dr. K. R. VEENHOF, Schubertlaan 50, 2102 EM Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M. N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C. H. J. DE GEUS, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W. F. LEEMANS; Prof. dr. K. R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK, Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Dr. H. D. SCHNEIDER, Prof. dr. J. VERGOTE (Leuven), Mevr. dr. H. WEIPPERT-KLUMP.

Prof. dr. L. DE MEYER, Nekkersberglaan 11, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen organiseert in Brussel, Gent en Leuven.

INHOUDSOPGAVE

EGYPTE: BEREISD, BEROOFD, BEWAARD, BESCHREVEN	F. B. DE VRIES
Kaart (afb. 1)	10
Inleiding	4
Plaatsbeschrijving (in geografische volgorde; afb. 2-28)	11
Publicaties (in chronologische volgorde; afb. 29-44)	67
Navolging (afb. 45-56)	123
Korte bibliografie	142
Register van auteurs	143

WOORD VOORAF

Het leek een goede gedachte ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van „Ex Oriente Lux” een jubileumtentoonstelling te organiseren. Nu deze gedachte is gerealiseerd schrijf ik met genoegen een voorwoord in dit jubileumnummer dat tegelijkertijd tekstboek is voor de tentoonstelling. Want deze publicatie is aantrekkelijk en veelzijdig. De bezoeker van de tentoonstelling zal hem als rondleider waarderen, de abonnee op *Phoenix* als conferencier. Beiden bereizen met de auteur een gevarieerde route. Het programma zal hen blijven boeien, ook al voert het naar niet minder dan een dertigtal oorden. De schrijfster geeft een wetenschappelijk commentaar, maar tevens situatieschilderingen en persoonstyperingen. Zij karakteriseert de reizigers, kunstenaars, geleerden en hun tijd evenzeer als de monumenten, en wel op rake, levendige wijze.

Mevrouw de Vries heeft met deskundigheid, geestdrift en energie de stukken uitgezocht en samengebracht en er deze monografie bij geschreven. Het bestuur van „Ex Oriente Lux” is haar dankbaar. Het is directie en stafleden van het Rijksmuseum van Oudheden erkentelijk voor huisvesting en bijstand in diverse vormen. Dank komt eveneens toe aan degenen, die bereid bleken voorwerpen en reproducties ter beschikking te stellen.

Moge een aanzienlijke belangstelling in expositie en tekstboek recht doen aan de inspanning van velen. En de aandacht ook richten op de verdere werkzaamheden van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap, dat zijn tiende lustrum viert.

M. HEERMA VAN VOSS

INLEIDING

Van Europese zijde heeft de interesse voor Egypte verschillende perioden gekend, van ongeveer 400 v.C. tot 400 n.C. en van begin 15de eeuw tot de tegenwoordige tijd.

In de Oudheid is zij sinds de vestiging van de Grieken in de 6de eeuw v.C. in Naukratis in de Delta, en vooral na de stichting van Alexandrië in 331 v.C., steeds gegroeid, tot in de 4de eeuw n.C. het West-Romeinse Rijk steeds zwakker werd en het Christendom de overhand kreeg. Toen in de 7de eeuw de Islam zich over grote delen van het Middellandse Zeegebied uitbreidde, verdween het contact geheel. De Mohammedanen hadden geen andere belangstelling voor de Egyptische monumenten dan als steengroeve of als vindplaats van goudschatten.

Wanneer in de Renaissance er onder de teruggevonden manuscripten over Griekenland en Rome enkele zijn met verhandelingen over Egypte, krijgt dat land ook weer de aandacht. Van een tiental werken, waarin Egypte ter sprake komt, is dat van Herodotus het uitvoerigst. De Italiaanse humanist Filelfo heeft hiervan in de eerste helft van de 15de eeuw in Constantinopel een handschrift gevonden, dat in 1502 in Venetië bij Aldus Manutius in druk is verschenen. Maar paus Nicolaas V had in 1474 al een vertaling in het Latijn laten verschijnen, gemaakt door Lorenzo Valla. In de 16de eeuw volgen vele vertalingen in het Frans, Italiaans, Duits en Engels. Herodotus schrijft in dit werk over de Perzische oorlogen en over alle landen die met Perzië te maken hadden gehad, dus ook over Egypte. Vóór 450 v.C. heeft hij een tocht langs de Nijl gemaakt tot Elefantine. Hij tekent de verhalen, die hij van priesters en gidsen te horen krijgt, zonder al te veel kritiek op. Die geschiedenissen spelen later een rol in bijna alle reisbeschrijvingen die na 1600 zijn gemaakt, tot zij in de 19de eeuw in discrediet raken. Tegenwoordig komt men van het neerbuigend oordeel over Herodotus weer terug, omdat in veel van zijn beweringen een grond van waarheid steekt en omdat hij losstaande, maar juiste feiten alleen verkeerd met elkaar in verband heeft gebracht. Zeker is, dat zijn geschiedenis van Egypte veel plezieriger lectuur is dan die van vele verantwoorde werken van de laatste anderhalve eeuw.

Een andere Griek, die Egypte heeft bereisd tot aan de grenzen van dat land, is Strabo (64 v.C.-20 n.C.), van wiens 16 delen van de *Geographica* het laatste deel over Egypte gaat. Bij de Romeinen was zijn werk niet bekend, maar in de Renaissance is het al in 1469 in het Latijn gedrukt en in 1509 in het Grieks. Strabo werd veel geciteerd evenals Diodorus Siculus, een Griekse schrijver uit de tijd van Augustus, die een geschiedenis van

de wereld heeft geschreven van het begin tot 60 v.C., de *Bibliotheca*, waarvan de eerste vijf boeken over Egypte gaan.

Belangrijk voor de kennis van de godenverhalen zijn de *Moralia* van Plutarchus, een Griekse schrijver uit het einde van de 1ste/begin 2de eeuw n.C., die een samenhangend verhaal geeft van de mythe van Isis, Osiris en Horus. Dit werd in 1509 in Venetië voor het eerst gedrukt.

De voornaamste in het Latijn geschreven werken, waarin gegevens voorkomen over Egypte, zijn de *Naturalis Historia* van Plinius de Oudere (23-79) en de *Historia* van Ammianus Marcellinus (na 371 n.C. geschr.). De eerste beschrijft de piramiden van Gizeh, de laatste de obelisk van Rome. Meer in het mystieke, filosofische vlak liggen de werken van Hermes Trismegistos en Horapollon, die een symbolische uitleg geven van goden en hiërogliefen. Men hield deze werken voor zeer oud; in werkelijkheid zijn zij uit de 3de en 4de eeuw n.C. Aangezien Plotinus, de neoplatonicus uit de 3de eeuw n.C. en geestelijk vader van de platonische academie van Marsilio Ficino in Florence, ook al gezegd had, dat de hiërogliefen symbolisch moesten worden uitgelegd, vielen deze geschriften in goede aarde bij de geleerden van Renaissance en Baroktijd. De fantasie kon nu een grote vlucht nemen, totdat in de 19de eeuw de ware betekenis aan het licht kwam. Gelukkig begonnen toen de stenen te spreken.

Een andere bron voor de kennis van het oude Egypte waren de vondsten van Egyptische beelden in Rome en in Tivoli, in de villa Hadriana, die vooral de verzameling van het Vaticaan verrijkten. In Rome waren zij grotendeels afkomstig van het Iseum Campense, de Isistempel tussen het Pantheon en Santa Maria sopra Minerva. De obelisk lagen nog allemaal onder de grond, behalve die bij het Vaticaan, maar die is niet met hiërogliefen overdekt. De andere kwamen pas na het einde van de 16de eeuw weer tot leven. De Isisdienst was al in de 4de eeuw v.C. in Griekenland doorgedrongen. In de 3de eeuw v.C. had Ptolemaeus Philadelphos, de Macedonische opvolger van Alexander de Grote, een nieuwe eredienst gesticht voor Serapis, een verbinding tussen Isis, Demeter, Osiris, Bacchus en Dionysos. Herodotus had voor de Egyptische goden al equivalenten gezocht bij de Griekse Olympiërs, en die assimilatie van Griekse en Egyptische goden kreeg nu bij Ptolemaeus in Alexandrië een theologische grondslag.

In de eerste eeuw v.C. drong de Isisdienst door in Zuid-Italië. In Pozzuoli en Pompeii werden Isistempels gebouwd. Ondanks tegenwerking van de consuls bereikte de verering ook Rome, waar Augustus haar weer verbood. Toch bleef zij bestaan, tot Tiberius de Isistempel in

23 n.C. sloot na een schandaal met Decius Mundus. Deze Romein had vermomd als Anubis en met medeweten van de priesters een voorname Romeinse verleid, die zich had laten wijs maken dat goden soms aardse vrouwen beminnen. Tiberius liet toen meteen alle priesters kruisigen. Maar zijn opvolger Caligula liet in 38 n.C. de Isistempel op de Campus Martius bouwen, met een toegangsweg met sfinxen met Anubiskoppen. De latere keizers waren de Isisdienst welgezind; Hadrianus liet zich in de mysteriën inwijden en Caracalla maakte haar tot staatsgodsdienst. De cultus drong in het Romeinse rijk door tot aan Parijs en de Neder-Rijn, tot deze met de opkomst van het Christendom weer verdween. Zij herleefde nog enigszins in de vrijmetselaarsloges in de 18de eeuw. De avonturier Cagliostro opende in 1780 een Isistempel in Parijs in de Rue de la Soudière, waar hij zelf op de achtergrond, maar nooit zichtbaar, als grootkofta optrad. Na zijn veroordeling in 1789 is de tempel verdwenen, maar tijdens de Franse revolutie trachtte men aan de hand van de Isis- en Horusmythe te bewijzen, dat het Christendom niet oorspronkelijk was, maar een voortzetting van een Egyptische cultus.

Bij opgravingen in Tivoli kwamen Egyptische beelden te voorschijn, die keizer Hadrianus voor zijn buitenverblijf uit Egypte had laten halen of in Rome had laten namaken. Waarom de keizer, die in Tivoli een herinnering wilde bouwen aan zijn lange reizen door het Romeinse Rijk, voor Egypte de nogal beruchte stad Kanopus in de Delta als voorbeeld heeft gekozen, is onbekend. De teruggevonden beelden stammen veelal uit de 19de dynastie en uit de heel late tijd.

Of de Romeinen de Egyptische kunstvormen bewonderd hebben of alleen maar curieus vonden, is moeilijk vast te stellen. Voor de obelisken hebben zij blijkens de grote import veel belangstelling gehad, maar of zij, zoals later de filosoof Kant (1724-1804), de vorm van de piramide subliem hebben gevonden, is althans nergens vastgelegd. In de Renaissance spreekt men ook geen oordeel uit, wanneer wij tenminste Serlio, die van „bizarrerie egiziane” spreekt en die de sfinx niet kent maar toch lelijk vindt, terzijde laten.

In de 16de/17de eeuw beperkt men zich tot verwondering over de enorme afmetingen en de massaliteit van de bouwwerken. Pas in de 18de eeuw ging men zich uitspreken over mooi of lelijk, en de meningen waren zeer verdeeld. De grote bewondering, die men toen had voor de antieke Griekse cultuur, heeft die voor de Egyptische kunst zeer belemmerd. Een man als De Montfaucon vindt de Egyptische kunst ronduit lelijk. Met dit oordeel, maar dan wel wat genuanceerder, zijn in de tweede helft van de 18de eeuw Winckelmann, Goethe, Herder en Quatremère de Quincy het

eens. Winckelmann, die met zijn *Geschichte der Kunst des Altertums* vernieuwing heeft aangebracht in de kunstbeschouwing, is zó door de Griekse kunst gegrepen, dat hij de Egyptische zonder meer afwijst. Hij vindt haar conservatief, monarchistisch, monotoon, statisch en zonder kennis van anatomie. Hij was verontwaardigd over het feit, dat men Griekse kunst als afhankelijk van de Egyptische zou kunnen beschouwen. De cultuurhistoricus Herder is ook deze mening toegedaan, maar hij neemt bovendien stelling tegen de dweperij met Egyptische religie en mysteriediensten in de Egyptische loge, met name die van Cagliostro.

Goethe, die oorspronkelijk nog wel enige waardering voor Egypte kon opbrengen, schrijft later: „Chinese, Indische en Egyptische oudheden zijn altijd alleen maar curiositeiten; het is goed er kennis van te nemen, maar aan onze esthetische en zedelijke vorming zullen zij weinig bijdragen”. In Frankrijk is de kunsthistoricus Quatremère de Quincy, voor wie de Griekse kunst ook het toppunt betekent, na bestudering van het grote werk van de Comte de Caylus over de kunst van de Oudheid, toch tot de erkenning gekomen, dat de Egyptische kunst eenvoud en grandeur bezit.

In Italië hadden Piranesi en Zoëga zich al voor Egypte uitgesproken, maar zij hadden cultuurpolitieke redenen. Zij wilden nl. bewijzen, dat de Romeinse kunst niet afhankelijk was van de Griekse, maar afstamde van de Etruskische, die weer verwant was aan de Egyptische. Voor die stelling had in de 15de eeuw Nannius van Viterbo, de secretaris van paus Alexander VI Borgia, al ijverig bewijzen gezocht en pasklaar gemaakt. Zoëga bestreed de mening van Winckelmann, dat de Egyptische kunst statisch en monotoon zou zijn, door aan te tonen, dat men verschillende perioden kon onderscheiden en dat er tijdens de Saïten (7de eeuw v.C.) een herleving had plaats gevonden van de oude Egyptische kunst.

In de 19de eeuw werd het oordeel langzamerhand wel gunstiger, maar aan een vergelijking met de Griekse kunst ontkomt de Egyptische zelden, en meestal wordt zij minder hoog gewaardeerd, zoals bij Vivant Denon, Henniker, Flaubert en Emants. Maar of men nu voor- of tegenstander was, bijna iedereen vond de uitbeeldingen van dieren bij de Egyptenaren mooi. De Engelse estheticus Ruskin spreekt zijn bewondering over twee leeuwen als volgt uit: „De twee edelste en meest waarachtige leeuwen-sculpturen die ik ooit heb gezien, waren leeuwen van graniet in de Egyptische Kamer van het Brits Museum, en toch zijn daar de leeuwenmanen en -baarden voorgesteld door ringen van harde rotssteen zo glad als een spiegel”. Over de Egyptische kunst in het algemeen zegt hij: „De Egyptische decoratieve kunst bestaat in haar geheel uit talloze menselijke figuren, in alle soorten actie en in prachtige uitbeelding”.

Het is geen wonder, dat Howard Carter in het voorwoord voor zijn boek over Toetanchamon Ruskin heeft geciteerd. Carter verdedigt de Egyptische kunst tegen de aanklacht, dat zij geen perspectief kent en monotoon is. Hij zegt: „In haar wezen is de Egyptische kunst bijna volmaakt. De Egyptische kunstenaar behandelt zijn figuren individueel en niet in betrekking tot elkaar. Daardoor vervalt de functie van de zichtlijnen in het lineair perspectief. Op een dergelijke kunst kan men niet dezelfde kritiek toepassen als op de Europese”.

Carter meent, dat de Egyptische kunst bepaald is door het Nijldal en de woestijn en zich daardoor niet heeft ontwikkeld; zelfs de Grieken en Romeinen hebben zich aangepast. Hij spreekt zichzelf later tegen, wanneer hij zegt, dat de kunst zich wel ontwikkeld zou hebben, wanneer zij was vrij gekomen van de invloed van de priesters. De beelden waren immers altijd symbool en als zodanig abstract, en de kunstenaar was een ambachtsman, die zich aan zijn opdracht moest houden. Deze kopieerde zijn voorganger en kon zich geen toevalligheden veroorloven. Bij de Grieken waren de goden anthropomorf en konden zo mooi mogelijk worden uitgebeeld. Men kan tegen Carter inbrengen, dat later aan dezelfde Nijl wel een andere kunst is ontstaan nl. de Islamitische en dat, ondanks het handwerkelijk kopiëren, toch tijdens de 19de dynastie de uitzonderlijk mooie reliëfs van de tempel van Seti I in Abydos zijn ontstaan, terwijl de traditie toen al eeuwen lang bestond. Een speciale begaafdheid kreeg wel degelijk een kans. Na de eerste wereldoorlog hebben Professor H. Frankfort en Professor H. Schäfer geprobeerd de Egyptische kunst esthetisch te waarderen. De laatste benadert haar in verband met de culturele achtergrond en de tijd. De eerste legt er de nadruk op, dat de beoordeling ook van de vorm alleen uit kan gaan. Dit laatste gebeurt pas in de laatste halve eeuw, nu de heilige huisjes van de perspectief, het schone en het natuurgetrouwe grotendeels zijn verdwenen, en men veel minder moeite heeft met het aanvaarden van de Egyptische vormgeving als zodanig, zonder haar culturele achtergrond.

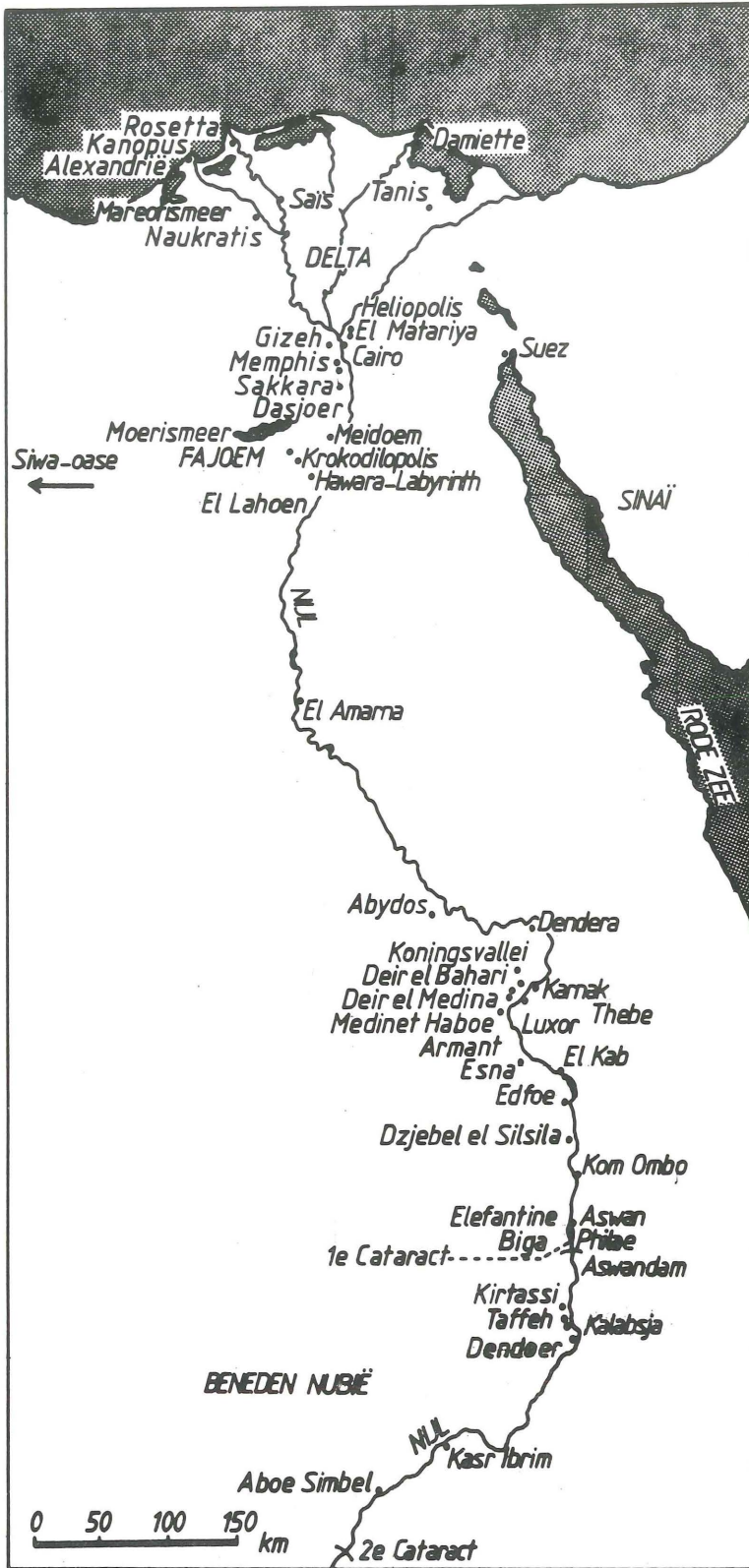
Toch kan men zeggen dat in het algemeen de invloed van Egypte op het gebied van de vormgeving niet groot is geweest.

*

In deze toelichting op de tentoonstelling wordt U eerst langs de plaatsen aan de Nijl gevoerd, zodat U een indruk kunt krijgen van wat de reizigers vroeger te zien hebben gekregen, als zij Egypte bezochten en de Nijl, de enige goede verbindingsweg, opvoeren. Daarna worden de reis-

verslagen en andere boeken besproken, waarbij de tijd van verschijnen de volgorde heeft bepaald. Daardoor wordt duidelijk, wat elke reiziger/schrijver kan hebben gelezen en wat hij uit eigen waarneming heeft geschreven. Tenslotte wordt beschreven, welke invloed de diverse Egyptische bouwwerken, voorwerpen en motieven direct, of indirect via de beschrijvingen, op Europa en Amerika hebben gehad.

De voor het oude Egypte gebruikte jaartallen zijn ontleend aan Jürgen von Beckerath, *Abriss der Geschichte des alten Ägypten* (München, 1971); de schrijfwijze van de in de tekst voorkomende Egyptische eigennamen en plaatsnamen is ontleend aan Elsevier's *Atlas van het oude Egypte* (Amsterdam, 1981), vertaald en bewerkt door drs Sj. de Vries.

1. Egypte tot de tweede cataract

J. Terpstra

PLAATSBSCHRIJVINGEN

Kaarten van Egypte

Verschillende auteurs hebben aan hun reisbeschrijving over Egypte een kaart toegevoegd, waarvan die van de Engelse bisschop Pococke zeer uitvoerig en vrij nauwkeurig is. Maar de beste zijn gemaakt tijdens de veldtocht van Napoleon in 1797. Deze zijn verschenen na 1809 in de atlas van de *Description de l'Egypte*.

Alexandrië

Deze stad werd in 331 v.C. gesticht door Alexander de Grote, als één van een dertigtal vestigingen met zijn naam, waarmee hij zijn tocht door het Nabije Oosten heeft gemarkeerd, zoals Hans en Grietje of Klein Duimpje de hunne in het bos met steentjes. Hoewel de plek goed gekozen was, heeft hij toch niet kunnen vermoeden, dat juist dít Alexandrië zou uitgroeien tot de grootste en welvarendste havenstad van het gehele Middellandse Zeegebied en evenmin, dat hij daar bijgezet zou worden in een gouden kist, later vervangen door een glazen, die volgens de legende nu nog ergens onder een moskee moet staan, samen met de sarcofagen van de Ptolemaeën. In Alexandrië woonden meer Egyptenaren tezamen dan in enig andere stad in het land (voordien was Memphis de grootste stad), meer Grieken dan in Athene en meer Joden dan in Jeruzalem. De laatste beide groepen dreven handel en hadden voortdurend geschillen, die tenslotte door de Romeinen ten voordele van de Grieken beslist werden. Men schat het aantal inwoners in de Romeinse tijd op 600.000, dat van heel Egypte van toen op 7.500.000. In de tijd van de Ptolemaeën was Grieks de voertaal, in de tijd van de Romeinen ook nog, maar Latijn de officiële. Via Alexandrië werden graan, linnen, glas en papyrus verhandeld.

In de 7de eeuw, toen de Arabische generaal en dichter Amr de stad veroverde en aan de kalief aanbood, beschreef hij haar als de stad met 4.000 paleizen, 400 theaters, 1.200 groenteboeren en 40.000 Joden. De Spanjaard Benjamin van Tudela uit de 12de eeuw vindt haar nog zeer welvarend, met nederzettingen van Fransen, Duitsers, Italianen en Spanjaarden.

Na de Turkse bezetting in de 14de eeuw trad het verval in; de water-toevoer werd verwaarloosd, de havens en het Mareotismeer verzandden en de bevolking liep terug tot enkele duizenden, die op de puinhopen leefden tussen de veel te ruime muren van de stad. De stad was vies en

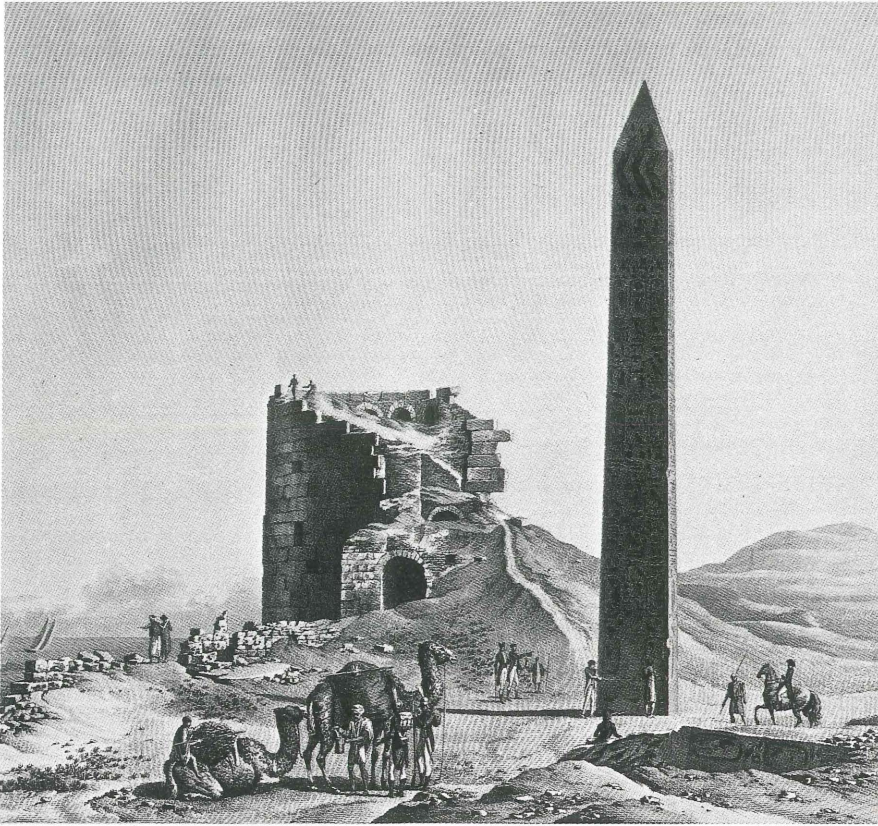
vol vuilnishopen, die dikwijls als een wal om de woningen heen lagen, want men bracht zijn afval geen stap verder van huis, dan strikt noodzakelijk was. 's Nachts was het er gevaarlijk vanwege de vele rovers en de hongerige, verwilderde honden. Er braken dikwijls epidemieën uit, wat ook in het van mensen krioelende Cairo veel voorkwam, zoals verschillende reizigers, die ondanks alle onaangename ervaringen toch weken en soms maanden in deze steden doorbrachten, ons vermelden. Door het verzanden van de havens van Alexandrië werden die van Rosetta en Damiette belangrijk. Maar dit alles veranderde weer, toen in het begin van de 19de eeuw, na het verdwijnen van de Fransen en de Engelsen, Mohammed Ali aan de macht kwam. De havens van Alexandrië werden uitgediept, er werd een kanaal gegraven tussen Cairo en Alexandrië en later kwam nog een spoorverbinding tot stand. Mohammed Ali liet in de Delta graan en vooral katoen aanplanten. De grote afnemers van het laatste waren de Engelsen, die het in Engeland in hun spinnerijen en weverijen verwerkten. Dit intensieve verkeer met Egypte is voor één van de fabrikanten aanleiding geweest zijn „Spinning Mill” een gevel te geven met Egyptische zuilen.

Al in de Oudheid voelde men Alexandrië als iets apart, niet Egyptisch. De stad met haar rechthoekige stratenplan, marmeren paleizen en tempels met Griekse zuilen was dat dan ook niet, net zo min als de uit Macedonië afkomstige farao's, die haar tot hun residentie maakten. Bovendien vormde Alexandrië een afzonderlijk rechtsgebied. De stad is beroemd door de stichtingen van de opvolgers van Alexander, de Ptolemaeën, zoals het Serapeum, het Mouseion en het zevende wereldwonder, de Pharos. De god Serapis was een schepping van de Ptolemaeën, die in het Egyptische deel van de stad, Rakote, een tempel in Griekse stijl voor hem bouwden. In het overige Egypte hebben zij tempels laten bouwen of herbouwen in inheemse stijl, trachtend hiermee hun aanspraak op de troon van de Egyptische farao's behalve politiek ook theologisch te rechtvaardigen. Ook Isis genoot grote verering in Alexandrië, en vandaar uit heeft haar cultus zich over Europa verspreid, via Griekenland, Sicilië, Pompeii en Rome tot Parijs aan toe. Het beroemde Mouseion, een centrum van geleerden en kunstenaars, die in dienst stonden van de farao, bezat een bibliotheek, die meer dan 500.000 boekrollen rijk was. Het was tijdens de gevechten van Caesar tegen de laatste farao al te gronde gegaan, maar door Cleopatra herbouwd. Pas in 391 n.C. is het door de christelijke terreurbenden van monniken verwoest. De vuurtoren heeft haar naam ontleend aan het eilandje Pharos, waarop zij in 279 v.C. door de architect Sostratos op last van Ptolemaeus

Philadelphus was gebouwd. De constructie bestond uit vier verdiepingen, de lantaarn op de bovenste en daarboven een beeld van Poseidon. De lantaarn was rond 700 n.C. al vervallen, maar een Byzantijnse keizer, die Egypte wilde heroveren, durfde toch de stad nog niet aan te vallen, omdat de rest van het gebouw nog functioneerde. Hij liet daarom de kalief wijs maken, dat er grote schatten in verborgen lagen, waarop deze twee verdiepingen liet afbreken, maar zonder resultaat, althans volgens het verhaal. Zeker is, dat een aardbeving in de 14de eeuw een einde maakte aan de laatste overblijfselen van het beroemde monument. De Turken hebben op die plaats het fort Kaït Bey gebouwd. Behalve de catacomben uit de eerste eeuwen n.C., die ten dele al onder water stonden, bestonden in de 19de eeuw de antieke resten van Alexandrië uit de zuil van Pompeius en de naalden van Cleopatra.

De zuil heeft haar naam gekregen in de tijd van de kruistochten, omdat de ridders dachten, dat Pompeius daar begraven lag of dat Caesar haar had opgericht ter nagedachtenis aan zijn overwinning op Pompeius. Volgens een inscriptie op het voetstuk is zij opgericht ter ere van Diocletianus, die na een belegering in de stad brood zou hebben uitgedeeld, omdat er hongersnood heerste. Waarschijnlijk is de zuil afkomstig uit het Serapeum, dat dichtbij heeft gestaan. Zij vormt heden ten dage de enige, zichtbare, antieke rest in de stad, want de beide obeliskken zijn naar Londen en New York verhuisd. Zij kwamen oorspronkelijk uit Helio-polis, waar zij voor de tempel van Ra waren opgericht door Thoetmoez III en zijn zoon. De omgevallen obelisk was het beste bewaard, omdat zij grotendeels door zand bedekt was. Die staat nu aan de Theems, waar zij minder goed tegen weersinvloeden en vervuiling is beschermd; men heeft haar al drie keer schoon moeten maken. Over het vervoer van beide obeliskken en de kosten daarvan is lange tijd geharrewar geweest, maar tenslotte zijn beide op particulier initiatief op die plaatsen gekomen, waarvoor zij beslist niet bestemd waren.

Alexandrië was door een kanaal verbonden met Kanopus aan één van de Nijlmondingen. Langs dit kanaal lagen de buitenverblijven van de rijke Alexandrijnen en in Kanopus zelf stond nog een Serapeum, waar droomgenezingen plaats vonden. Daaromheen stonden de vele huizen van plezier, die Alexandrië tot één van de aantrekkelijkste en beruchtste plaatsen van de Oudheid maakten. Hoe druk en levendig Alexandrië was, blijkt uit de beschrijving van de dichter Theocritus (3de eeuw v.C.) en van de geograaf Strabo (64 n.C.-10 v.C.). De laatste beschrijft de drukte bij de haven, waar tussendoor de vele ibissen lopen, die de vuilnis-ophaaldienst verzorgen, maar een vers stuk ook niet versmadden.

2. Alexandrië, obelisk (naalden van Cleopatra) en z.g. toren van de Romeinen
Gravure Descr. Ant. V 32

Al snel na de stichting van Alexandrië hebben vele Joden, die de vleespotten van Egypte blijkbaar nog niet vergeten waren, zich in de stad gevestigd. De voertaal was Grieks en de tweede en derde generatie Joden kende al geen Hebreeuws meer, zodat het Oude Testament voor hen in het Grieks vertaald moest worden. Volgens de legende kwamen ten tijde van Ptolemaeus Philadelphos 72 rabbi's naar Alexandrië, waar zij, apart gezet in 72 kamers, in 72 dagen een eensluidende vertaling hebben gemaakt. Waarom die Griekse vertaling daarom Septuaginta, „de zeventig” moet heten, is niet duidelijk. Tellen was toen blijkbaar ook al moeilijk. De 17de eeuwse Nederlandse reiziger Melton beweert, dat hij het huis van de vertalers nog heeft aangewezen gekregen.

Het oordeel over Alexandrië was al in de Oudheid niet erg gunstig: de enige god, die er werkelijk aanbeden werd, was het geld. Caesar noemde de stad al slecht. Het was een echte handelsstad en is dat gebleven tot aan het verval onder de Turken na 1400. Wanneer in de 17de en 18de eeuw reizigers uit verschillende Europese landen Egypte beginnen te bezoeken, zijn ook zij over Alexandrië weinig enthousiast. Allen klagen over het wantrouwige optreden van de Turken, het vuil en de rovers. Toen Napoleon daar in 1797 geland was met zijn troepen, generaals en savants, begonnen zij te begrijpen, wat hen te wachten stond in het Egypte, dat Savary zo rooskleurig beschreven had. Zij hebben hem hartgrondig verwenst. Toch hebben de savants de beste kaart van de stad gemaakt, waarvan Pococke er ook al een uitvoerige had gemaakt en vóór hem in 1554 Pierre Bellon, zij het een zeer schematische. Chateaubriand noemt de stad de meest trieste op aarde, maar in zijn tijd was het herstel onder Mohammed Ali, de Albanees, die in 1807 de macht had gegrepen, al begonnen. Eind 18de eeuw woonden er nog maar 8.000 mensen, maar halverwege de 19de eeuw was dat aantal al gegroeid tot 150.000, waarvan een derde deel buitenlanders. Tegenwoordig telt de stad meer dan anderhalf miljoen inwoners. De muren, die in de Romeinse tijd steeds uitgelegd moesten worden, in de Arabische tijd vervangen zijn en toen steeds nauwer moesten worden gemaakt tot zij in de Turkse tijd als een veel te wijde jas om de ruïnes heen lagen, zijn geslecht. Wat de uitbreiding van de stad betreft vond er een wildgroei plaats, die pas door een aanleg in Rivierastijl beteugeld werd, toen na 1882 de Engelsen de macht in handen kregen. Het koninklijk paleis werd gebouwd, evenals de opera, het theater en grote buitenverblijven, en parken werden aangelegd. Men woonde liever in Alexandrië dan in Cairo. Ook na de opening van het Suez-kanaal in 1869 bleef Alexandrië de belangrijkste havenplaats. Damiette en Rosetta waren intussen verzand en alleen nog zomerresidenties. De waarschijnlijk beste beschrijving van het Romeins-Egyptische Alexandrië is van de hand van Louis Couperus in zijn *Antiek Toerisme*, die daarvoor de tekst van Strabo als basis heeft gebruikt. Couperus is nooit in Egypte geweest en onthoudt zich van mededelingen over de oude monumenten. Menselijke handelingen en gevoelens hebben zijn belangstelling en hij plaatst die in een zeer aanvaardbare, sfeervolle, antieke, decadente omgeving. De fascinerendste roman over de moderne stad is de *Alexandrian Quartet* van L. Durrell, waarin filosofische, artistieke, diplomatieke en politieke problemen met elkaar verweven zijn.

De Nijldelta

De Delta werd gevormd door de zeven armen, waarin de Nijl zich splitste ter hoogte van het tegenwoordige Cairo. Nu zijn er nog twee, waarmee zij in de Middellandse Zee uitmondt. Op de kaart uit de atlas van Ortelius (eind 16de eeuw uitgegeven) stroomt de Nijl met vijf vertakkingen in zee. Deze atlas beleefde vele drukken, maar de kaarten zijn niet van Ortelius zelf, maar grotendeels van 16de eeuwse Italianen. De kaart, die hij wel zelf tekende, ziet er heel anders uit. Die is gemaakt naar gegevens van antieke schrijvers, niet naar eigen waarneming. Het bijzondere is, dat provincies en steden ten opzichte van elkaar juist zijn weergegeven; zelfs Thebe ligt op de goede plek. Deze kaart, die in 1567 is gemaakt en waarvan een exemplaar in het Brits Museum ligt, is heel lang onbekend gebleven. Zo kon het komen, dat Thebe pas anderhalve eeuw later als zodanig is herkend.

De Delta is pas na 1400 v.C. grotendeels in cultuur gebracht. Voordien was het door de ongeregelde watertoevoer moeilijk bebouwbaar land. Wel hadden de rijke grondbezitters van het Oude Rijk daar hun jacht- en visgebieden (zie bv. de reliëfs in het graf van Ti in Sakkara). De streek was uitermate rijk aan vis en gevogelte. Een boeiende beschrijving van een visvangst in onze tijd geeft de schrijver L. Durrell in het begin van het derde deel van zijn *Alexandrian Quartet*. Of het vroeger ook zo ging, valt moeilijk te zeggen, maar dergelijke partijen hebben een lange traditie.

De fauna en flora van dit gebied zijn ook in later tijd vaak in beeld gebracht. J. J. Rifaud (1786-1845) tekende bij voorkeur bloemen en dieren, hoewel hij in Egypte was voor het verzamelen van oudheden en het tekenen van monumenten. Ook de *Description de l'Égypte* heeft twee delen „Histoire Naturelle”.

Al in de 19de dynastie begonnen de farao's hun residentie in de Delta te bouwen, maar vooral in de laat-Egyptische en de Grieks-Romeinse tijd werd de streek zeer welvarend onder invloed van de rijke havenstad Alexandrië. De oude steden zijn vaak geheel verdwenen of in ruïneuze toestand zoals bijv. Saïs (26ste dyn.), waar Champollion nog wel heeft getracht iets in tekening te brengen. In Tanis heeft Mariette prachtige faraobeelden gevonden uit de 19de dynastie en in 1939 heeft Pierre Montet er graven uit de 21ste en 22ste dynastie (1080-720) ontdekt met zilveren sarkofagen en gouden maskers.

Heliopolis, aan de zuid-oost zijde van de Delta, was in het Oude Rijk al belangrijk vanwege de verering van de zonnegod Ra, die daar zijn

3. El Matariya, sycomore

Foto H. Béchard 40

grote tempel had met obelisk. De stad is in de Oudheid steeds van belang gebleven, maar van de monumenten is, behalve één obelisk, niets overgebleven, want zij dienden als steengroeve voor de gebouwen van Cairo. Ook ten noorden van Cairo ligt El Matariya, dat door christenen veel werd bezocht, omdat de heilige familie daar gerust zou hebben in de schaduw van de sycomore, waarvan nu nog een verdorde tak over is. In werkelijkheid is deze boom, die op de 100 jaar oude foto van Béchard nog zo vol in blad staat, in 1672 geplant. In de Oudheid was de sycomore, de Egyptische vijgeboom, een verschijning van Hathor, de godin van de hemel.

De meeste bezoekers van Egypte kregen de Delta te zien, omdat zij aankwamen in Alexandrië, Rosetta of Damiette. Velen kwamen niet verder dan dit groene gebied, met een uitstapje vanuit Cairo naar Gizeh en Sakkara. Zij gingen daarna via de Sinaï naar Palestina. Cornelis de Bruyn vond de Delta prachtig en afgezien van de palmen en de ibissen op Holland lijken. Dat is Fürst Pückler anderhalve eeuw later met hem eens, al vond die op den duur al dat groen en die hoge palmen, die als

plumeaux de hemel staan af te stoffen, wel vervelend. Verscheidene reizigers klagen over de dichte mist, die veel voorkomt.

In de Oudheid was de Delta de leverancier van graan en linnen, in de 19de eeuw van graan en katoen.

Gizeh, de piramiden

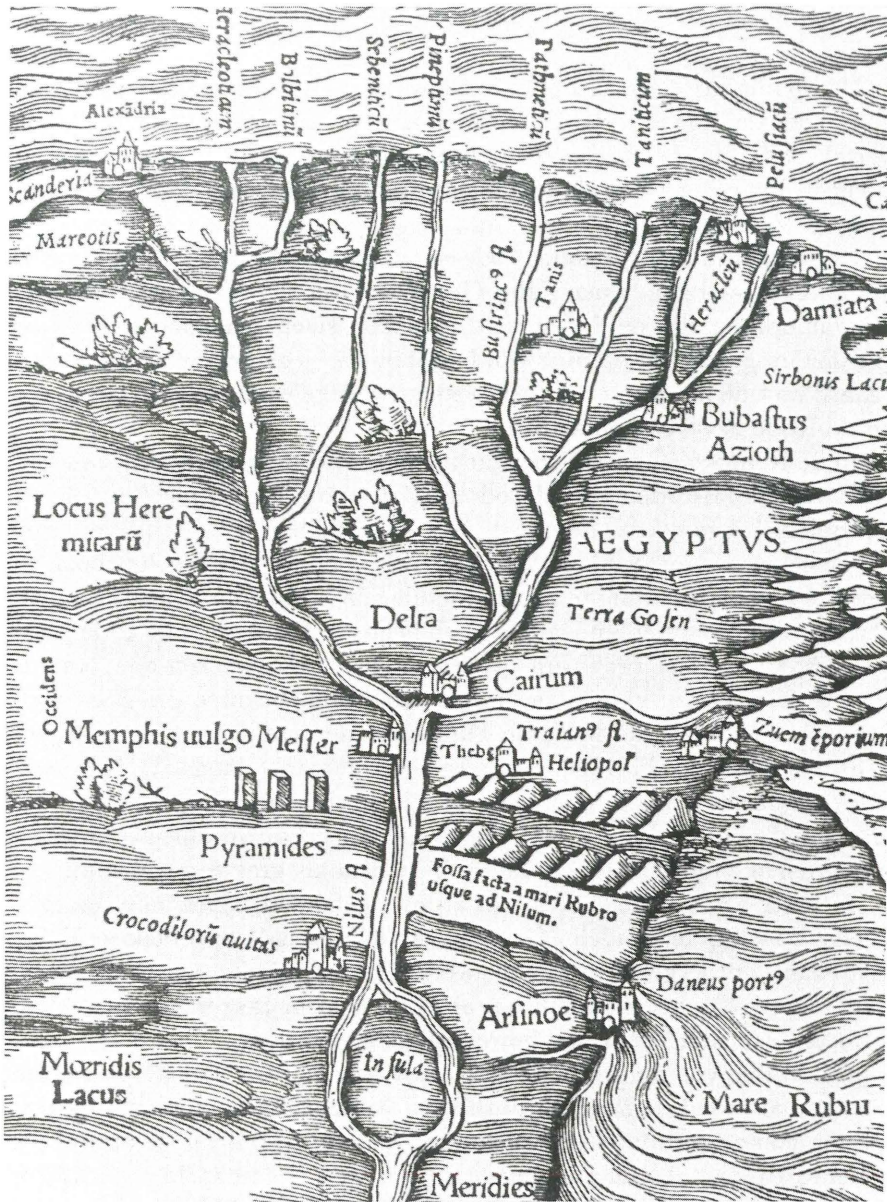
Naar dit dorp worden de drie grote piramiden uit de 4de dynastie (ca 2570-2450) genoemd. Zij behoren tot de zeven wereldwonderen van de Oudheid en zijn als enig overblijfsel daarvan altijd min of meer bekend gebleven, al wist men niet goed meer, waarvoor zij gediend hadden en hoe zij er precies uitzagen. Het eerste blijkt uit de voorstelling uit de 13de eeuw op de mozaïeken van de San Marco in Venetië, waar zij als graanschuren van Jozef dienst doen, het tweede uit de kaart van Sebastiaan Münster (1547), waar zij als rechthoekige blokken zijn afgebeeld.

Het verhaal, dat het graanschuren waren, en ook de veronderstelling, dat Joden in slavernij de piramiden gebouwd zouden hebben, blijft het van de Middeleeuwen tot in de 17de eeuw goed doen, wordt althans in

4. Venetië, mozaïek van San Marco (13de eeuw) met piramiden als graanschuren

Naar Ceram, Triomf over de tijd

5. Delta; kaart van Sebastiaan Münster (1547) met piramiden als vierkante blokken
Naar Tadema Sporry, Pyramiden

overweging genomen, maar verdwijnt daarna, omdat steeds meer mensen met eigen ogen gezien hebben, dat een dergelijk verhaal geen steek houdt.

De Spanjaard Pero Tapir (15de eeuw) evenals John Mandeville (16de eeuw) denken nog wel, dat het opslagplaatsen van graan waren, en Tapir vertelt zelfs, dat het graan door de ramen werd gestort. Beiden waren nooit in Egypte geweest en zijn waarschijnlijk beïnvloed door de afbeelding in Venetië.

De humanist Melanchthon (16de eeuw) neemt nog aan, dat zij door de Joden gebouwd zijn, maar John Greaves (17de eeuw) weerlegt dat met de opmerking, dat de Joden met gebakken steen bouwden, terwijl de piramiden geheel uit natuursteen bestaan. Het lege graf werd soms verklaard met de bewering, dat het bestemd was geweest voor de farao, die in de Rode Zee verdronken was.

In de Renaissance, toen de belangstelling voor Egypte door de ontdekking van de Historiën van Herodotus (5de eeuw v.C.) opleefde, zijn de piramiden opgemeten, het eerst door Venetianen. De architect Serlio (16de eeuw) neemt van hen de maten over voor zijn architectuurboek en geeft ook een afbeelding te zamen met de sfinx. Hij constateerde toen al, dat het grafmonumenten waren. Toch heeft men nog tot in de 19de eeuw geworsteld met het probleem, waarvoor deze bouwwerken dienden, en zich afgevraagd of er niet meer ruimten waren behalve die paar grafkamers. Een man als Maxime DuCamp, die samen met de schrijver Gustave Flaubert in 1850 een reis heeft gemaakt langs de Nijl, van Alexandrië tot Aboe Simbel, zegt in zijn reisbeschrijving, dat naar zijn mening de beste uitleg is, dat de piramiden gebouwd zijn als bescherming tegen zandstormen en dat zij bij toeval als graf zijn gebruikt.

In ieder geval is het zeker, dat zij niet gebouwd zijn om er een misdienst bovenop te houden. Toen dat in 1818 dreigde te gebeuren op het platform van de grote piramide, werd dit krachtdadig vanuit de hemel verhinderd. Op het moment, dat abbé De Forbin Janson zou beginnen, brak nl. een donderbui met geweldige slagregens los.

De Arabieren, die sinds de 8ste eeuw aan de voet van de piramiden hebben gewoond, hebben natuurlijk ook verklaringen trachten te geven. Sommigen zeiden dat het kunstmatige heuvels waren uit de oertijd om heen te kunnen vluchten in geval van een toen al voorspelde zondvloed; maar anderen vertelden, dat zij dienden tot bescherming van enorme schatten. Dit laatste vond het meeste geloof, en het krioelde in de omgeving van de piramiden dan ook altijd van rovers. In de 9de eeuw had kalief Mamoen, een zoon van Haroen al Rasjid, al bevel gegeven de

grote piramide af te breken om te zien of er schatten in zaten. Dit bleek onmogelijk, maar wel vond hij de ingang. In de 12de eeuw, dus drie eeuwen later, is een verhaal opgetekend, dat hij een beeld van een prins had gevonden, van groene steen, in een toga, liggend op een sofa. Het is de vraag of deze beschrijving van toepassing geweest kan zijn, met vele korrels zout, op de mummie van Cheops.

In alle tijden hebben de piramiden bewondering en verwondering gewekt, vooral door de enorme afmetingen en de perfecte oplossing van een wiskundig vraagstuk. Men heeft zich steeds weer afgevraagd, door wie, op welke manier en waarom zijn zij gebouwd?

In de Oudheid heeft de Griekse historicus Herodotus (450 v.C.) hierover het uitvoerigst bericht, althans naar wij aannemen. Er zijn nl. in de Griekse en Romeinse tijd nog wel een honderdtal werken over Egypte geschreven, maar daarvan zijn slechts een vijftal en dan in kortere stukken bewaard gebleven, en van de rest alleen de titels.

Herodotus vertelt, dat farao Cheops (ca 2545-2520) de bouwheer is van de grote piramide. Verder heeft hij geen goed woord voor hem over. Dat wil dus zeggen, dat ook in Herodotus' tijd de gidsen met sterke en pikante verhalen hun brood trachtten te verdienen. Nu weten wij van Cheops heel weinig, maar dat hij alle tempels liet sluiten en het hele volk alleen voor hem zelf liet werken en bovendien zijn dochter prostitueerde om aan geld te komen, kunnen wij wel naar het rijk der fabelen verwijzen. Wel had hij gelijk, dat de grote piramide het graf van Cheops was, want in de 19de eeuw is diens naam gevonden, gekrast op een steen in een ruimte boven de sarcofaagkamer. Dat het gehele werk ongeveer dertig jaar heeft geduurd en dat er 370.000 mensen drie maanden per jaar (de overstromingstijd) aan gewerkt hebben, zal er wel niet zo ver naast zijn. In die tijd zouden zij voor 1.400 talenten aan uien, radijs en knoflook verteerd hebben. Deze bijzonderheid wordt door bijna alle latere schrijvers overgenomen. De Nederlander Cornelis de Bruyn voegt daar aan toe, dat de uien in Egypte zo uitzonderlijk goed smaken, dat hij het de Joden niet kwalijk kan nemen, dat zij tijdens de Exodus in de woestijn naar deze lekkernij terug verlangden.

De eerste vrijwel juiste doorsnede van de piramide is gemaakt door John Greaves (17de eeuw), een Engelse professor in de geometrie, die zeer kritisch was ingesteld. Volgens hem zijn de twee kamers en de gangen de enige ruimten en is de rest massief, van natuursteen gebouwd ter bescherming van de mummie van de farao. Ook de z.g. put geeft hij aan.

In de 18de eeuw schrijft de latere bisschop Pococke, weer een Engelsman, uitvoerig over de piramiden. Ook hem intrigeert de put, maar pas

in 1763 liet de Engelsman Davison zich met levensgevaar in die put, die in werkelijkheid een gang is, 52 m diep zakken. De Arabieren durfden het touw nauwelijks vast te houden. De Italiaan Caviglia volgde 50 jaar later. Deze wilde de put laten uitruimen, maar door de bedorven lucht bleek dat onmogelijk. Toen ontdekte hij, dat de gang, die van de ingang af schuin naar beneden loopt, niet ophoudt bij de gang naar boven. Deze te laten ontruimen leek ook bijna ondoenlijk, maar hij kwam 70 m ver. Het zag er naar uit, dat de gang in het niets eindigde, maar bij toeval bemerkte hij, dat hij dicht bij de put moest zijn. Hij had daar nl. zwavel gebrand en die rook hij nu. Toen was de verbinding snel gemaakt en had hij de ontsnappingsgang voor de werklieden, die de sluitstenen van de galerij in de nauwe dalende gang hadden laten zakken, gevonden.

Van de piramide van Chefren (hij was volgens Herodotus net zo slecht als zijn vader Cheops) dacht men tot in de 19de eeuw, dat zij geen ingang had. Maar in 1817 lukte het de Italiaan Belzoni er binnen te dringen, om alleen een lege sarcofaag en een 1.000 jaar oude Arabische inscriptie te vinden. Een zelfde teleurstelling had de veel kleinere piramide van Mykerinos voor Perring en Vyse in petto. Kolonel Vyse, die zijn gebrek aan kennis aanvulde met buskruit, was dat graf aan alle kanten met springstof te lijf gegaan, maar de ingang vond hij bij toeval, zonder geweld te gebruiken. In de grafkamer stond een sarcofaag uit de Saïtische tijd (7de/6de eeuw v.C.), waarvan het deksel in een andere kamer lag met de inscriptie „Menkaure, die eeuwig leeft”. De sarcofaag heeft in de Middellandse Zee schipbreuk geleden, het deksel is in het Brits Museum terecht gekomen.

De enorme steenmassa's hebben de mensen aan het rekenen gezet. Men neemt aan, dat er 2.225.000 stenen gehakt zijn van 7½ tot 15 ton zwaar. Napoleon heeft berekend, dat daarmee om heel Frankrijk een muur van 1 m hoogte gezet kon worden. Maar volgens de Franse cultuurhistoricus J. Gimpel is al het werk van de Egyptenaren niets vergeleken bij dat van Franse arbeiders tussen 1050 en 1350, die in Frankrijk in die tijd 80 kathedralen, 500 grote kerken en tienduizenden parochiekerken hebben gebouwd. In geen enkele cultuurperiode van Egypte is zoveel steen gehouwen, als in die 300 jaar in Frankrijk.

Het bezoek aan de piramiden is na de Renaissance altijd groot geweest. Het komt ons tegenwoordig vreemd voor, dat een tocht van Cairo daarheen een gevaarlijke onderneming was en twee dagen in beslag nam. Het is nu gewoon een halte van het bustraject naar Gizeh. Wel is het waar, dat een tochtje met een Egyptische bus op zichzelf een avontuur is, om dan verder maar niet te spreken over de veldslag, die men moet leve-

ren om zich de horde gidsen, kameeldrijvers en bedelende kinderen van het lijf te houden. Men beklom de grote piramide van binnen en van buiten. De ingang was zeer nauw vanwege het er in gewaaide of door de Arabieren expres er in gebrachte zand. Daar, waar de ingang naar beneden die van boven ontmoet, was de doorgang ongeveer 30 cm hoog, zodat men er door moest kruipen, wat nog het geval was in de 19de eeuw. Gustave Flaubert vertelt, dat zijn gezelschap op handen en voeten een groep Engelsen ontmoette in dezelfde omstandigheden; er werden handen geschud en enige beleefdheden uitgewisseld en daarna kroop ieder weer zijns weegs. Algemeen was de klacht over de honderden grote vleurmuizen, die de vlammetjes van de kaarsen doofden. Een Nederlander, Egmond van der Nijenburg, gelooft zelfs het verhaal van de gidsen, dat een Schot levend door die dieren is verslonden.

Cornelis de Bruyn vertelt in het grote werk over zijn reis in het Nabije Oosten (1694), hoe hij, nadat hij de grote galerij had bezocht die hij zeer bewonderde, bij het terugkruipen in de bocht bleef steken en aan zijn armen door mensen buiten eruit moest worden getrokken. Hij was in een toestand gekomen als Winnie the Pooh in het hol van Rabbit, maar die had teveel van de honing gesnoept.

Een klimpartij naar de top van de piramide van Cheops stond ook altijd op het programma. Meestal hesen gidsen de mensen omhoog; in de 19de eeuw drie gidsen per toerist. Boven gebruikte men de lunch of keek naar zonsop- of ondergang. Egmond van der Nijenburg vermaakte zich met de proberen stenen in de woestijn te gooien, maar steeds ketsten deze op de treden van de piramide. Geen wonder, want hij had tenminste honderd meter ver moeten werpen.

Op het platform krasten bezoekers hun naam, tot verontwaardiging van Flaubert en DuCamp. Deze laatste geeft zijn minachting over de idioten die dat doen, op niet mis te verstane wijze te kennen in zijn boek *Le Nil*. Het gevolg was, dat een onbekende op vele monumenten in Egypte de naam M. DuCamp heeft gegrift. Onder de namen op de piramide komen ook die van Napoleon en de auteur Chateaubriand voor. De laatste heeft de piramiden echter alleen maar bekeken vanaf de muren van Cairo en zijn naam er op laten zetten door een lid van de Franse gemeenschap in Egypte.

Die klimpartijen waren natuurlijk alleen maar mogelijk, omdat de gladde buitenste laag van kalksteen was weggebroken. Die was al sedert de Middeleeuwen gebruikt voor de moskeeën en muren van Cairo. De piramide van Chefredon heeft die laag nog behouden aan de top. Toch heeft de Engelse reiziger Henniker haar in 1823 beklommen. In zijn

dikwijls humoristische beschrijving van Egypte zegt hij: „Wanneer dat ding in Hyde Park stond, zou die klimpartij een aardig volksvermaak zijn, maar mij krijgen zij er met geen stok meer op”.

Nagemaakt zijn de piramiden in Europa wel, maar op veel kleinere schaal en niet vaak. De Romeinen hebben ze als grafmonument gebouwd. Daarvan is er nu nog één over, in Rome, de Cestiuspiramide uit de eerste eeuw n.C., waarvan men later dacht, dat zij het graf van Romulus was. Het is deze piramide, die als voorbeeld diende, wanneer men de Egyptische wilde weergeven. Vandaar dat die in afbeelding veel spitsers zijn dan in werkelijkheid en vaak ook begroeid. Dat was de ietwat vervallen Cestiuspiramide ook. De toegang tot dat graf is in 1663 geforceerd door paus Alexander VII.

In Vienne in Frankrijk staat een ongeveer 20 m hoge piramide op een vierkante porticus, uit de 4de eeuw n.C. Daarvan dacht men, dat zij het graf van Pontius Pilatus was, die zich in de Rhône verdronken zou hebben. In Karlsruhe staat een kleine piramide op de markt, het mausoleum van Markgraaf Karl Wilhelm van Baden, de stichter van de stad, die in het begin van de 18de eeuw overleed. Uit dezelfde tijd stamt het enorme, maar onbewoonbare „reuzen-paleis” boven de cascade in het park van Wilhelmshöhe in Kassel (1718). Dit paleis eindigt in een kruising tussen een piramide en een obelisk, 30 m hoog, en dient als voetstuk voor de 9 m hoge Herculesfiguur. Men heeft er nog over gedacht voor Napoleon een piramidegraf te bouwen, maar dat idee is al gauw verworpen. Fürst Pückler heeft een aarden piramide laten bouwen op zijn landgoed in Branitz en ligt daaronder begraven.

Niet iedereen was vol bewondering voor de piramiden. Plinius (1ste eeuw n.C.) had het al over dwaze en overbodige produkten van pronkzucht. De Romeinse dichter Martialis (1ste eeuw n.C.) vond ze wel mooi, maar minder dan het Colosseum. Daarmee is de Engelsman Henniker (19de eeuw) het eens. Deze vindt het bovendien onzinnige bouwsels, die niet aan hun doel beantwoorden; zij zijn immers alle beroofd. De Franse schrijver Bossuet (17de eeuw) vindt ze vulgair, waar Chateaubriand tegenin gaat zeggend: „Wanneer het dan bewijzen zijn van zucht naar roem, dan zijn het tenminste grootse monumenten”. Vivant Denon vergelijkt ze met de St. Pieter in Rome en merkt op, dat alleen een priesterheerschappij zich kan veroorloven een lichtgelovig volk tot dergelijke prestaties te dwingen.

Dan zijn er nog degenen, die de piramiden magische en profetische krachten toedichten. Zij hebben daarvoor alle mogelijke opmetingen gedaan en ingewikkelde berekeningen gemaakt. De grootste fanaat was

Piazzi Smyth, die daarmee ongewild de aanleiding is geweest voor Flinders Petrie om naar Egypte te vertrekken, waar hij zijn leven lang is blijven werken. Maar zijn bevindingen klopten bepaald niet met die van Smyth. Toch zijn de stenen blijven spreken en vooral in de tweede wereldoorlog weer in hoog aanzien gekomen met hun aanduidingen over duur en afloop van de strijd. Dat een bepaalde steen, die de juiste maat moest hebben om de piramide-theorieën te bewijzen, een beetje bijgevijsd moest worden en ook werd, zal de goede gelovigen niet aan het wankelen hebben gebracht in hun overtuiging.

Gizeh, de sfinx

Voor de piramide van Chefreden ligt de sfinx, waarschijnlijk het in de westerse wereld bekendste Egyptische beeld. Het stelt een liggende leeuw voor met een mannekop, is 57 m lang en 20 m hoog, uit de rots gehouwen ongeveer 2540 v.C. Waarschijnlijk is door beschieting door de Mamelukken de neus beschadigd en de baard er af gevallen, wanneer wij tenminste de uitleg van Gosciny in *Asterix en Cleopatra* niet aannemen, dat ten tijde van Caesar Obelix bij een ongeoorloofde beklimming van het beeld met een stuk neus naar beneden is gekomen, terwijl 20 eeuwen op hem neerkeken.

Ook in de Oudheid is het beeld al ondergestoven, zoals blijkt uit de z.g. droomstèle van farao Thoetmozes (ca 1400 v.C.) die tussen de poten is gevonden. Thoetmozes heeft hem laten uitgraven na daartoe in zijn slaap opdracht te hebben gekregen. Over de betekenis van deze sfinx of van sfinxen in het algemeen geven de Egyptenaren weinig uitleg, waarschijnlijk hebben zij een bewakingsfunctie gehad. Het hoofd is gewoonlijk een afbeelding van de regerende farao en is dus meestal mannelijk. Maar er komen ook vrouwelijke sfinxen voor, b.v. van Hatsjepsoet, en goddelijke, zoals in de sfinxenallee van Karnak, waar de beelden de ramskoppen hebben, die bij Amon behoren.

In de Griekse tijd (na de 4de eeuw v.C.) zijn de verhalen door elkaar gehaald van de Egyptische, mannelijke, beschermende figuur, en van het vrouwelijke monster, dat het Griekse Thebe bedreigde, raadsels opgaf en door Oedipus verslagen werd. De Egyptische sfinxen zijn daardoor ook raadselachtig geworden, evenals de latere imitaties, die meestal vrouwelijk zijn.

Over mooi of lelijk spreekt men weinig, wel zijn de meeste toeristen geïmponeerd. Denon vindt hem wel mooi, maar niet te vergelijken met de Griekse kunst.

Waarschijnlijk is de sfinx het veelvuldigst nagebootste Egyptische beeld in de latere westerse landen. Wonderlijk, want het resultaat is bijna altijd lelijk en kitschachtig. Toch bestaat er een lange reeks, van de Renaissance tot de Shirley Temple van Dali.

Sakkara

Deze plaats was sedert de 16de eeuw een vast reisdoel, ook voor die bezoekers van Egypte, die niet verder gingen dan Cairo, niet vanwege de trappiramide, waar men niet erg enthousiast over was, maar om mummiegraven te plunderen. In Memphis, waar Sakkara een gedeelte van is, zijn de meest uitgestrekte begraafplaatsen van het oude Egypte. Daar ligt om met Fürst Pückler te spreken het mummieplebs begraven. De graven werden door de Arabieren geëxploiteerd. Het liefst brachten zij de toerist naar een al eerder geplunderd graf, waar voor de gelegenheid een arm of een mummiehoofd in was gelegd met wat snuisterijen. Thevenot merkt op, dat er twee soorten mummies zijn, de gebalsemde en de in het zand verdroogde. De eerste soort werd gebruikt als medicijn, de tweede nooit. Na zijn souvenirjacht bezocht Thevenot de trappiramide en beklom die zelfs. Pococke mat haar op.

In 1821 is de toegang tot de trappiramide ontdekt door Von Minutoli, die men volgens zijn vriend Fürst Pückler niet naar dat avontuur moest vragen, want dan hield hij nooit meer op. Zoals gewoonlijk liep de ontdekking toch weer op een teleurstelling uit, want het graf was open geweest en in de Saïtische tijd (7de/6de eeuw v.C.) hersteld en weer gesloten.

De trappiramide is gebouwd voor farao Zoser van de 3de dynastie (ca 2620-2600). Zij is in zes fasen gebouwd, begonnen als een mastaba en daarna telkens vergroot. De architect Imhotep heeft met deze piramide het eerste grote bouwwerk ter wereld geschapen, bestaande uit natuursteen. Voordien bouwde men altijd met gebakken steen. Imhotep, die ook geneesheer was, werd vanwege zijn grote kennis van de medicijnen en zijn wijsheid hoog vereerd. Nog 2.000 jaar later, in de Griekse tijd, werden hem ibismummies geofferd, die bij 100.000den in de lange gangen onder de grond bij Sakkara liggen opgestapeld. Om het gehele piramideterrein loopt een 10 m hoge muur, waarvan de ingang in 1951 hersteld is. Binnen de ommuring liggen de Heb-Sedgebouwen, die dienden voor het feest van de vernieuwing van de krachten van de farao. De gebouwen hadden alleen symbolische betekenis, zij zijn massief. Voor 1880 was hiervan nog niets te zien, net zo min als van de piramide

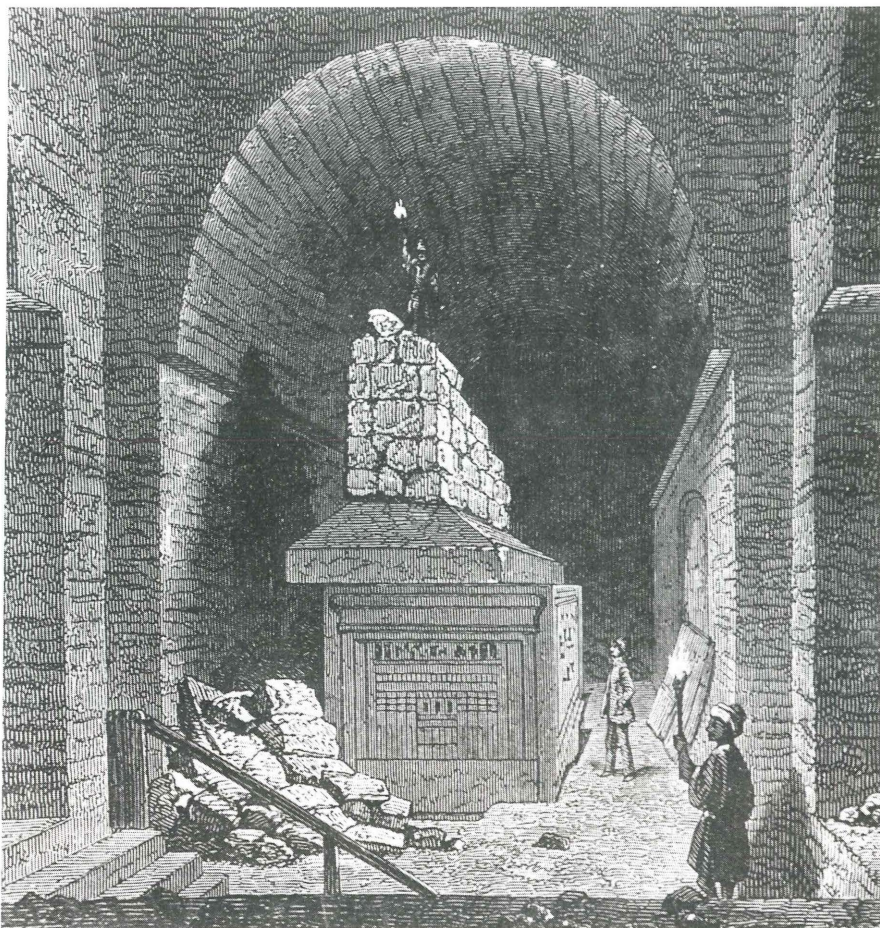
6. Sakkara, graf van Ti

Foto H. Béchar 51

van Oenas, de laatste farao van de 5de dynastie, de oudste piramide waarvan de wanden binnen met hiërogliefen zijn bedekt.

Veel mastaba's zijn door Mariette vrij gelegd, maar niet beschermd tegen het zand, zodat zij nu weer zijn ondergestoven. Wel te zien is het mooiste particuliere graf, dat van Ti, een hoge beambte en landeigenaar ongeveer 2425 v.C. Hij is beroemd geworden door de prachtige reliëfs in zijn mastaba, met afbeeldingen van dieren, spel, jacht en visvangst en van hemzelf.

In 1851 ontdekte Mariette het Serapeum, waar de heilige stieren begraven waren. De oudste stiersarcofaag stamt uit de 18de dynastie. In de nu te bezichtigen galerij staan 24 sarcofagen uit de Saïtische en Ptolemaeïsche tijd. Zij wegen 60 à 70 ton en zijn uit één stuk gemaakt. Volgens Herodotus moet een apiskalf geboren zijn uit een koe, die daarna niet weer drachtig kon worden. Het moest zwart zijn met een vierkante witte vlek op het voorhoofd, op de rug de beeltenis van een ade-

7. Sakkara, Serapeum

Gravure door „Pen and Pencil” uit S. Manning, Land of the Pharaohs

laar, gespleten haren in de staart en onder de tong een keurvormige wrat. Wanneer de Egyptenaren in staat waren een dergelijke stier te fokken, zouden onze Friese boeren waarschijnlijk nog wel iets van hen hebben kunnen leren.

Dasjoer

Hier staan twee piramiden in natuursteen, beide voor farao Snofroe (2570-2545, 4de dyn.) gebouwd maar geen van beide als graf gebruikt. De bekendste is de knikpiramide, die zo wordt genoemd, omdat op

ongeveer halve hoogte de helling van de vlakken minder steil wordt en de piramide zo dus minder hoog werd dan oorspronkelijk bedoeld was, nl. 105 m i.p.v. 128,50 m. Zij werd als echte piramide ontworpen en heeft als unieke bijzonderheid, dat er twee ingangen zijn. Voor de knik is nog steeds geen afdoende verklaring gegeven, net zo min als voor de vraag waarom Snofroe twee piramiden liet bouwen, nl. ook nog de zg. rode piramide, die iets noordelijker ligt. Deze zou meer aandacht verdienen, omdat het de eerste echte piramide van Egypte is en na die van Cheops de grootste met een grondoppervlak van 220 × 220 m en 104 m hoogte. Melton heeft in de 17de eeuw deze piramiden al bezocht, maar in 1815 begon de afbraak, net als van die van Meidoem, voor de paleizen van Mohammed Ali in Cairo. De knikpiramide is door Vyse en Perring in 1839 geopend.

Op het terrein van Dasjoer liggen nog puinhopen van piramiden van farao's uit het Middenrijk, Sesostris III (1878-1842/40) en Amenemhet III (1842-1798/95). Zij waren gebouwd van in de zon gedroogde kleisteen en zijn zeer vervallen. Dichtbij de piramiden deed de Franse archeoloog J. de Morgan in de 19de eeuw nog drie vondsten van juwelen, die tot de fraaiste uit Egypte behoren. Zij lagen in graven van prinsessen van de familie van Amenemhet III en zijn nu in het Museum in Cairo. Een dergelijke vondst zou Guy Brunton nog eens doen, 25 jaar later in het zuidelijker gelegen El Lahoen, bij de piramide van Sesostris II (nu in het Metropolitan Museum in New York).

Meidoem

De nu zo steil oprijzende piramide van Meidoem is volgens de onderzoeken van Petrie en Borchardt een trappiramide geweest. Aan de oorspronkelijke mastaba zijn zes bouwlagen toegevoegd en alle zijn daarna bedekt met een gladgemaakte kalksteenlaag. Zij is gebouwd voor farao Hoeni van de 3de dynastie (ca 2600 v.C.), voorganger van Snofroe van de 4de dynastie. Eerst zijn er onderzoeken gedaan door Vyse en Perring, later door Mariette, die het geluk had de zitbeelden van Rahotep en zijn vrouw Nofret op te graven (Museum in Cairo).

Hawara

Toen Flinders Petrie in 1888 zijn opgravingen in Hawara begon, moest hij tegelijkertijd in het ongeveer 5 km verder gelegen El Lahoen werken om te voorkomen, dat een niet zo scrupuleuze schatgraver, die ook een vergunning had, daar de hele boel zou bederven. Dat men de

8. Meidoem, piramide

Foto Mariette Bey, naar afb. in Up the Nile 40

vondsten bepaald niet cadeau kreeg, ondervond hij weer eens bij de opgraving en opening van de piramide van Hawara. Zeven weken moest hij worstelen om een gang te maken, die gestut moest worden vanwege instortingsgevaar, omdat de steen murw geworden was. Toen bleek de grafkamer van kwartsiet te zijn en duurde het nog drie weken, voor er een gat in was geboord. Het grondwater stond zo hoog, dat men er in staande met de handen de grond niet kon bereiken, en het was zo zout, dat men er niet in kon duiken. Met een soort schoffel werd naar overblijfselen gezocht. Daaronder was een scherf met de naam Amenemhet III. Petrie had al vermoed, dat de piramide van die farao was, maar nu had hij een bewijs. De weg naar binnen was al heel moeilijk geweest, maar bijna nog erger was het op de rug liggend en glijdend door de modder de werkelijke uitgang te bereiken. Zelfs de lezer haalt aan het eind van het verhaal van Petrie opgelucht adem.

Amenemhet III is de Moeris van Herodotus, die in de Fajoem het meer heeft laten graven, dat daarom Moerismeer wordt genoemd, en het labyrinth laten bouwen. Dit labyrinth is bij Herodotus beschreven als een onoverzichtelijk, enorm gebouw met twee verdiepingen en wel 3.000 vertrekken. In de tijd van Strabo (1ste eeuw v.C.) bestond het nog en de Franse reiziger Lucas (18de eeuw) beweert, dat hij nog 150 kamers heeft bezocht. Petrie heeft nog kunnen vaststellen, dat het een tempel was annex zomerresidentie, en heeft een plattegrond gemaakt ondanks het feit, dat er niet anders dan puinhopen over waren.

In het dichtbij gelegen El Lahoen heeft Petrie in 1888 ook in de zeer vervallen kleisteen-piramide van Sesostris II gegraven, maar de onderzoeken zijn pas in 1914 hervat. Daarbij is toen de spectaculaire vondst gedaan van juwelen in dezelfde stijl als die van de vondst van J. de Morgan in Dasjoer, en die uit de 12de dynastie stammen. Guy Brunton, de assistent van Petrie, heeft acht dagen lang op zijn buik liggend in een ruimte, die niet hoog genoeg was om op de knieën te steunen, de juwelen uit de hard geworden modder gepeuterd o.a. 9.500 gouden kralen. De schat is in Amerika hersteld en in elkaar gezet en nu in het Metropolitan Museum in New York te zien. Ter plaatse, in Egypte, moest alles in het geheim gebeuren, omdat anders een gewapende overval van de bevolking niet denkbeeldig zou zijn.

Waarom de grote barokarchitect, Fischer von Erlach, voor zijn architectuurboek de piramiden van de Fajoem als voorbeeld heeft genomen voor de Egyptische bouwkunst, vermeldt hij niet. Dat hij nooit in Egypte is geweest, blijkt ook uit andere voorbeelden, die hij geeft. Hij ging af op illustraties uit de werken van Athanasius Kircher en vulde aan of vormde naar eigen fantasie.

El Amarna

Met deze Arabische benaming wordt de 400 km stroomafwaarts van Thebe gelegen plaats aangeduid, waar farao Achnaton (1365-1349/47) zijn residentie Achet-Aton (horizon van de zonneschijf) heeft gesticht, die 15 jaar heeft bestaan. Hij heeft zich daar kunnen wijden aan de eredienst van één bepaalde godheid, Aton, met uitsluiting van alle andere goden. Dit monotheïsme vond in de priesterstad Thebe uiteraard geen ingang. Achnaton heeft in Thebe de naam Amon zo veel mogelijk laten wegbeitel, een *damnatio memoriae*, die korte tijd later Aton en hemzelf zou treffen.

Reizigers bezochten de plek weinig, omdat geen enkel gebouw meer overeind stond. Daar de stad op maagdelijke grond was gebouwd en er nadien geen bewoning meer is geweest, is het wel een aantrekkelijke plaats voor opgravingen, die ook op grote schaal vóór de 1ste wereldoorlog hebben plaatsgevonden, geleid door de Duitsers. De plattegrond van paleis, tempel, villa's en gewone behuizingen is goed terug gevonden, maar voor de verticale bouw zijn wij aangewezen op afbeeldingen in de graven buiten het terrein, waarvan er een twintigtal bewaard zijn. Deze rotsgraven zijn niet alle gebruikt, want na de val van Achnaton heeft men zich elders laten bijzetten. De reliëfs, die meestal ingegrift zijn, laten

vaak de afbeelding zien van Aton als zonnescijf met in handen eindigende stralen, terwijl hij door de farao en zijn gemalin Nefertete en enkele van hun dochtertjes aanbeden wordt. In 1843 heeft Prisse d'Avennes al een dergelijk reliëf nagetekend.

Na de val van Achnaton hebben de inwoners de stad verlaten en zal zij wel door plunderaars gesloopt zijn. Uit de plattegrond leren wij iets meer over de manier van wonen van de koning en zijn dienaren, maar ook over de woonsituatie van de arbeiders. Over de laatsten weten wij natuurlijk meer door de onderzoeken in Deir el Medina, de stad waar de arbeiders en kunstenaars woonden, die de graven in de Thebaanse Koningsvallei hebben gemaakt. El Amarna was veel wijds er gebouwd dan Deir el Medina, men had daar immers alle ruimte. Het paleis was groot en wijds met grote hoven en tuinen. Ook de villa's van de hovelingen waren ruim aangelegd, met tuinen en vijvers. Bijzonder is, dat deze geen apart verblijf hadden voor de vrouw des huizes. Gevonden, maar niet bewaard, is in 1890 door Flinders Petrie 75 m² vloer, bedekt met stuc en al secco beschilderd met bloemen en dieren. Op een enkel stuk na is deze vondst verloren gegaan, omdat een Arabier, jaloers op de fooien van de bewaker, op een nacht het geheel in de grond heeft gestampt.

De belangrijkste vondst in El Amarna in historisch opzicht zijn de klei-tabletten met spijkerschrift, die deel uitgemaakt hebben van het koninklijk archief. Dit zijn brieven, die waren geschreven door vorsten in het Nabije Oosten aan de farao's Amenhotep III en Amenhotep IV (Achnaton). Zij waren in het Babylonisch gesteld, de diplomatieke taal van die tijd. Deze toevallige vondst, in 1888 gedaan, bracht de belangstelling voor El Amarna weer op gang, overigens wel pas nadat er zo veel tabletten te voorschijn waren gekomen, dat men niet meer aan een vervalsing kon denken. Wallis Budge heeft er een aantal gekocht voor het Brits Museum, maar de meeste zijn in Berlijn.

De meest spectaculaire ontdekking was echter die in het atelier van de beeldhouwer Thoetmozes, waar de buitengewoon mooie en expressieve, zandstenen kop van koningin Nefertete is gevonden. Dit is waarschijnlijk het meest bekende Egyptische beeldhouwwerk ter wereld. Het is gevonden door L. Borchardt tijdens de opgravingen van de Duitsers in 1912 en bevindt zich nu in West-Berlijn. Maar in onze tijd, waarin lelijk de voorkeur heeft, althans in de kunst, spreekt het abnormale en afstotelijke uiterlijk van haar echtgenoot Achnaton ook sterk tot de verbeelding. En omdat ook nog voorstellingen zijn gevonden, waar de koning zijn vrouw of zijn kinderen liefkoost (uniek in de Egyptische kunst), is deze Egypti-

sche versie van *Beauty and the Beast* onderwerp geworden van vele romantische bespiegelingen in populaire tijdschriften.

Over geen farao is zoveel geschreven als over Achnaton en geen is zo bewonderd door de ene partij als de idealist, die een geloof in één god tegenover de machtige priesters van Thebe ingang wilde doen vinden, en zo verguisd door de andere partij, als de gedegenereerde fanaticus en onbekwame vorst, die zijn plichten als regeerder volkomen verzaakte. Voor beide stellingen is geen doorslaggevend bewijs te geven.

Abydos

Dit is één van de oudste steden van Egypte, gelegen op de westelijke oever van de Nijl, ten noorden van Thebe. Er zijn graven gevonden uit de tijd van de vroegste dynastieën, die overigens op schandalige wijze zijn vernield door de Franse archeoloog Amélineau, die vernietigde wat hij niet mee kon nemen. Hij beroemde zich er op, zijn maaltijden te bereiden op hout uit graven van 3000 v.C. Desondanks heeft later Flinders Petrie met zeer veel zorg en moeite uit de resten nog waardevolle gegevens weten te halen.

In de Oudheid was Abydos beroemd door de cultus van Osiris, wiens hoofd daar ligt begraven en voor wie jaarlijks mysteriespelen werden gehouden. Osiris had de oudere godheid van deze streek, de jakhalsachtige Chontamenti, tegen 2000 v.C. geheel verdrongen. Tijdens de spelen werden gevechten geleverd tussen de aanhangers van Seth en de volgelingen van Osiris. De laatste is volgens de mythe door Seth vermoord, die hem in een mensvormige sarcofaag wist te sluiten en zo in de Nijl te werpen. In Abydos werd Osiris in een dergelijke sarcofaag in een boot ten grave gedragen. Zijn lichaam was volgens een andere versie van klei gevormd, waarin zaden waren gelegd, zodat in het graf door de ontkieming nieuw leven zou ontstaan, een herinnering aan zijn hoedanigheid als vegetatiegod en tegelijkertijd symbool van wederopstanding.

De Egyptenaar wenste zo dicht mogelijk bij de god te worden begraven, door wie niet alleen voor de farao het leven na de dood verzekerd was, maar ook voor de gewone mens. Kon dit niet, dan liet hij een schijngraf bouwen, meestal van in de zon gebakken steen, bedekt met een piramidion, een stuk natuursteen in de vorm van een piramide. Was ook dat niet mogelijk, dan liet men na een pelgrimstocht naar Abydos daar een stèle oprichten. Hierop werden de naam en functie van de pelgrim vermeld en hij of zij afgebeeld, zittend aan de offertafel, gaven ontvangend van de familie. Op het grafveld, dat zich anderhalve kilometer ten noor-

den van de tempel van Seti I uitstrekt, zijn er honderden gevonden. Deze vormen nu voor een goed deel het bestand van de Egyptische musea; ook in Leiden zijn er verscheidene tentoongesteld.

Farao Seti I (1303-1290) van de 19de dynastie heeft een tempel voor Osiris gesticht, die tevens zijn graftempel is. Door de tempel van de godheid ook graftempel te maken, verzekerde de farao zich ervan deel te hebben aan de offeranden aan de god.

De grote attractie van Abydos in onze tijd is juist deze tempel, die niet alleen de fraaist gebeeldhouwde reliëfs bezit, die wij uit Egypte kennen, maar ook nog met hun oorspronkelijke kleuren. Pas in 1859 is dit bouwwerk door Mariette van zijn zandhopen bevrijd, zodat het eerst in de tweede helft van de 19de eeuw goed bekeken kon worden; er zijn dan ook meer foto's gemaakt dan tekeningen. Seti I is, althans wat betreft zijn nabestaan, een gelukkig mens; hij bezit behalve deze graftempel en één in Thebe ook nog het mooiste graf in de Koningsvallei en zijn mummie heeft het menselijk uiterlijk het beste bewaard.

Blijkbaar is het niet alleen voor ons eigenaardig, dat een naamgenoot van Seth een tempel wijdt aan diens slachtoffer, want in de cartouche met de koningsnamen is Seth vervangen door Osiris.

Bijzonder aan deze tempel zijn de zeven kapellen voor de voornaamste goden, Amon, Ra, Ptah, Osiris, Isis en Horus, waarbij Seti I ook een plaats krijgt als verpersoonlijking van Horus, de heerser over Egypte. Van belang voor de kennis van de opeenvolging van de regeringen in Egypte is een reliëf in de verbindingsgang tussen de twee delen van de L-vormige tempel, de z.g. koningsgalerij. Hier wordt Seti I met zijn zoon Ramses II afgebeeld, offers brengend aan de voorvaderen. Van dezen worden 76 namen in cartouches opgesomd, van Menes tot Seti I. Er bestaan nog vijf van dergelijke lijsten, maar in minder goede staat. Eén daarvan is ook in Abydos gevonden, in de tempel van Ramses II, al in het begin van de 19de eeuw door de Engelsman Bankes. Zij is ontcijferd door Champollion, die van Seti I door Lepsius.

Ramses II heeft de bouw van de tempel van Seti I voortgezet, maar dat gedeelte van de tempel is minder mooi en slecht bewaard. Hijzelf is afgebeeld op de vierkante pijlers van de hypostyle zaal, o.a. waar hij een beeldje van Maät, de godin van de rechtvaardigheid en het evenwicht in het wereldbestel, offert aan Osiris. Op een andere plaats is ook Seti I voorgesteld bij het verrichten van een dergelijke handeling.

Loti, die Abydos mooi vond, ergerde zich terecht aan de lunches van Cook's reisgezelschappen, die in de hypostyle zaal geserveerd werden.

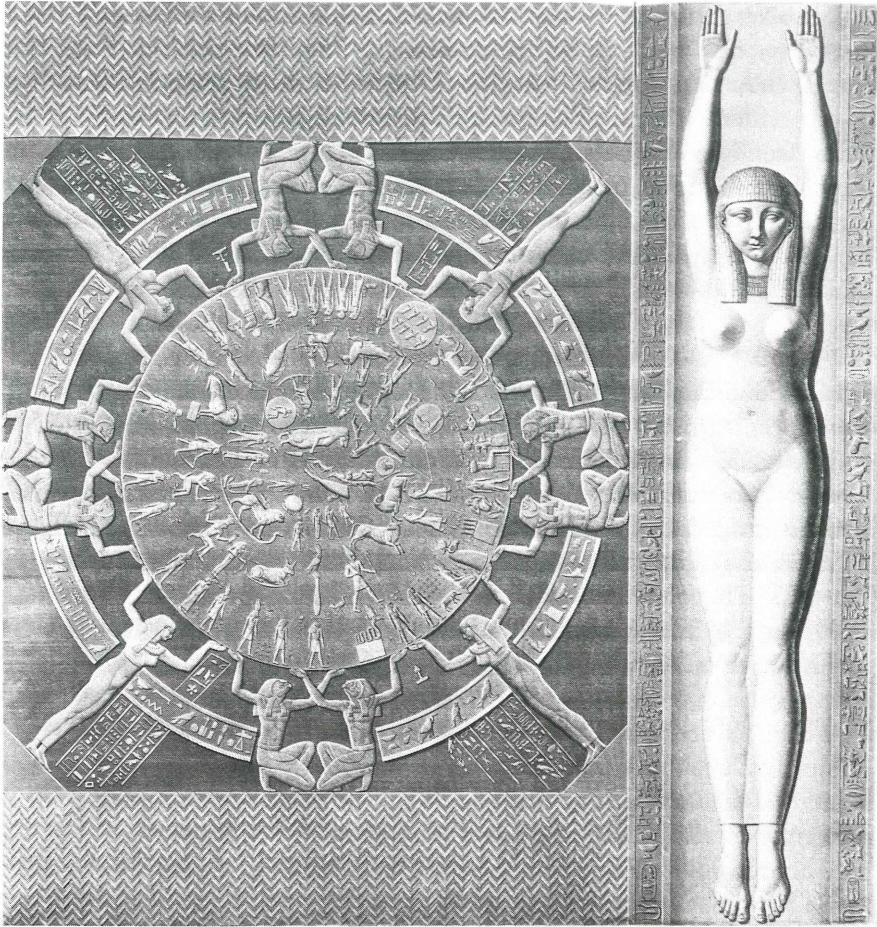
9. Abydos, tempel Seti I. Reliëf, farao Seti I offert een beeldje van de godin Maät

Foto H. Bécharad 61

Dendera

Deze vroegere hoofdstad van de zesde Boven-Egyptische nome is tegenwoordig een toeristische attractie door de tempel van Hathor, die ondanks de aanvallen van christelijke monnikenbenden met hamer en beitel op de verfoeilijke, heidense voorstellingen, redelijk goed is bewaard gebleven. Waarschijnlijk heeft ook hier het feit, dat zij als vuilnisbelt dienst heeft gedaan, conserverend gewerkt. De tempel is gebouwd in de late tijd van de Ptolemaeën en in de Romeinse keizertijd. Zij is gewijd aan Hathor, de godin van de hemel en de vreugde, de voedster van Horus. Zij wordt afgebeeld met koeie-oren en koehoorns, met daartussen de zonnescijf. Als attribuut heeft zij een sistrum, een muziekinstrument. De 24 zuilen van het voorportaal van de tempel hebben sistrumkapitelen.

Bijzonder zijn de 12 crypten, in de muren van de tempel uitgespaarde ruimten, waar cultusvoorwerpen en de kledij van de priesters werden bewaard. Zij zijn versierd met reliëfs, die hun kleuren goed hebben behouden. Zeer geïnteresseerd was iedereen in de dierenriem, de enige cirkelvormige in Egypte, die tegen het plafond van het Osirisvertrek op het dak was aangebracht. Denon kon en wilde er geen uitleg van geven, Karel van Hessen verklaarde haar symbolisch. Deze dierenriem is op zeer brutale wijze geroofd door twee Fransen, Saulnier en Lelorrain. Het was een ontdekking geweest van generaal Desaix en behoorde naar hun mening dus aan Frankrijk. Zij maakten met springstof vier gaten in het plafond en lieten de voorstelling uitzagen en verschepen naar Cairo. Ondanks fel protest van de Engelsen lieten zij haar onder dekking van de Franse driekleur naar Parijs vervoeren, waar zij in 1820 aankwam en nu in het Louvre te zien is. In Dendera is een kopie aangebracht. Op het terrein lagen nog twee mammisi, geboortetempels, waar jaarlijks de geboorte van de zoon van Hathor werd gevierd en daarmee ook die van de farao, die immers zelf ook als god is geboren. Het waren de Ptolemaeën, die de mammisi hebben laten bouwen en op die feesten de nadruk hebben gelegd om daardoor hun niet geheel wettige positie te verstevigen. Op de achterzijde van de Hathortempel zijn Cleopatra VII en Caesarion, haar zoon van Caesar, afgebeeld. Bij de tempel stond nog een sanatorium, waar droomgenezingen plaats vonden, zoals ook in Kanopus bij het Serapeum. Het gehele terrein was omsloten door een muur met verschillende poorten, waarvan de noordelijke door Domitianus en Trajanus is gebouwd.

10. Dendera, tempel van Hathor. Reliëf van de dierenriem aan het plafond van het Osirisvertrek (nu in het Louvre te Parijs)

Gravure Descr. Ant. IV 21

Denon, die Dendera bezocht voordat hij Edfoe had gezien, vond de tempel de mooiste van heel Egypte en dacht, dat zij uit heel vroege tijd stamde. Zelfs de soldaten van Napoleon, die op dergelijke excursies in het geheel niet gesteld waren, deelden zijn enthousiasme. Dat was niet het geval bij Champollion, die haar bij maanlicht, dat alle onvolkomenheden verdoezelt, nog wel mooi vond, maar bij dag een teleurstelling. De hiërogliefen vond hij grof en de reliëfs decadent. Hij plaatste haar ook dadelijk in de Ptolemaeëntijd.

Henniker beleefde wel een groot esthetisch genoegen aan de tempel, maar zou haar toch liever in Griekse stijl hebben aanschouwd. In de tweede helft van de 19de eeuw heeft Mariette de Arabieren, die op het dak woonden, verdreven en grote schoonmaak gehouden. Loti merkt op, dat in Dendera de eerste tempel staat, waar men de duisternis, die in alle Egyptische tempels geheerst moet hebben, goed ervaart, omdat het dak er nog is. Net als Emants klaagt hij over de duizenden spreuwen. Amelia Edwards vertelt van myriaden kleine wespennesten, die de muren bedekken.

Thebe, algemeen

Het honderdpoortige Thebe van Homerus heeft men lange tijd niet weten te plaatsen. Pas in 1584 is de Nederlandse cartograaf Ortelius de eerste, die het op zijn kaart juist aangeeft, hoewel hij nooit in Egypte is geweest, maar alleen afging op antieke bronnen. Deze kaart is heel laat bekend geworden. Ongeveer 1720, meer dan een eeuw later, identificeerde de Fransman Sicard ruïnes in Boven-Egypte die hij bezocht had, als het oude Thebe.

Waarom de Grieken het Egyptische Waset de naam Thebe hebben gegeven, is onbekend. De stad is opgekomen tijdens het Middenrijk, maar beleefde haar bloeitijd in het Nieuwe Rijk van de 18de tot de 20ste dynastie. Als machtige priesterstad bleef zij bestaan tijdens de 20ste en 21ste dynastie, al was toen de residentie verplaatst naar Tanis in de Delta. Maar ook daarna bleef zij belangrijk en in de late tijd hebben de Ptolemaeën alle moeite gedaan Thebe te vriend te houden.

Thebe is nu een algemeen begrip voor verschillende ruïnecomplexen, zoals Karnak en Luxor op de oostelijke oever van de Nijl en de koningsvallei, het Ramesseum, Medinet Haboe, Deir el Bahari en de Memnonkolossen op de westelijke oever.

Enkele 16de en 17de eeuwers, als de kapucijnen Protais en d'Orléans, zijn wel in Karnak geweest, maar hebben zich niet gerealiseerd, dat die plek bij Thebe behoorde. Wel hebben hun beschrijvingen van de monumenten de Franse prediker en historicus Bossuet er toe gebracht in zijn *Histoire universelle* de grandioze gebouwen van Karnak te vermelden (1681).

De jezuïet Ch. Sicard, die tussen 1707 en 1721 in Egypte heeft gereisd en Thebe wel herkende, schreef enthousiaste brieven, waarin de zuilen van de hypostyle zaal iedere keer hoger en dikker werden, wat Ch. Perry in 1740 doet opmerken, dat de grond in Egypte wel heel vruchtbaar moet zijn, dat de zuilen zo snel groeien.

In 1737 heeft Fr. Norden, de Deense ontdekkingsreiziger, tekeningen van Thebe gemaakt, maar meestal vanaf zijn schip. Hij ging alleen 's nachts aan land, omdat de bevolking zich vijandig gedroeg.

Denon was van de afmetingen van de kolossen van Thebe niet erg onder de indruk. Hij merkt daarover op, dat uit ijdelheid in die tijd zulke enorme beelden werden opgericht, toen men nog niet wist, dat volmaaktheid in de kunst de voorwerpen een grandeur geeft, die onafhankelijk is van de afmeting; een camee kan mooier zijn dan een gigantisch beeld. De versieringen op de pylonen en obeliskken vindt hij wel mooi en neemt aan, dat zij niet uit dezelfde tijd zijn als de kolossale beelden. Ook de aanleg en de opzet van de gebouwen, waarvan hij denkt, dat het tempels zijn en geen paleizen, vindt hij grandioos. Van Luxor meent hij, dat geen stad een trotser poortgebouw bezit, dan dit armzalige gehucht met nog geen 3.000 inwoners. Het was in ditzelfde Luxor, waar het hem duidelijk werd, hoe onwetend en onverschillig de bevolking was ten opzichte van de oude gebouwen. Toen hij zat te tekenen, kwam de sheik van het dorp bij hem staan en vroeg, wie nu eigenlijk die monumenten hadden gebouwd, de Fransen of de Engelsen?

De meeste toeristen klagen over de onveiligheid in Thebe. Henniker vertelt, dat Thebe eigendom is van de Engelse consul Salt en de Franse consul Drovetti, die elkaar bevechten. „Er loopt een scheidslijn door iedere tempel; en de gebouwen, die vroeger de barbaren hebben weerstaan, zullen nu niet bestand zijn tegen de speculatooren der beschaafde begerlijkheid, nl. de archeologen en de antiquairs”.

Drovetti woonde, nadat hij zijn consulaat had opgegeven, boven op een pyloon in Karnak. Hij had een stelletje boeven in dienst, waarmee hij iedereen terroriseerde. Belzoni zat hij vooral dwars, maar later ook Champollion. Hij heeft heel veel bijeen gegraaid en later zijn collectie, nadat Parijs die geweigerd had, aan Turijn verkocht. Hij is geëindigd in een krankzinnigengesticht.

De collectie van Salt is wel gedeeltelijk in Parijs terecht gekomen.

Champollion, die zeer onder de indruk was van Thebe, heeft daar samen met Rosellini veel inscripties gekopieerd. Hij nam het de Commission erg kwalijk, dat zij zo onnauwkeurig haar werk had gedaan. Dat was waarschijnlijk gebeurd met het idee, dat men het toch nooit zou kunnen lezen, hoewel de steen van Rosetta toen al gevonden was.

Degene, die de meeste kopieën heeft gemaakt is Lepsius, die er maanden lang met een hele ploeg mensen heeft gewerkt.

Na de uitvinding van de fotografie zijn in 1850 M. DuCamp en Fr. Frith de eersten geweest, die in Egypte hebben gefotografeerd en natuurlijk ook in Karnak opnamen hebben gemaakt.

Op de westelijke oever is in 1893 Ed. Naville in Deir el Bahari met opruimen begonnen bij de tempel van Mentoehotep. Maar pas in de twintiger jaren van deze eeuw is men onder leiding van Winlock en later Michalowsky begonnen met het herstel van de terrastempel van Hatsjepsot. Voor de graven van de farao's is altijd belangstelling geweest, maar de eerste, die niet-koninklijke graven heeft getekend is J. G. Wilkinson. Veel is alleen bij hem bewaard gebleven. Het zijn deze particuliere graven, die ook in de ogen van de Nederlandse auteur M. Emants genade kunnen vinden. Hij is over de schilderkunst in de koningsgraven, met hun goden met monstercoppen, altijd volgens hetzelfde schema getekend, helemaal niet te spreken. Maar in de graven van hoogwaardigheidsbekleders vindt hij de levendigheid en fantasie terug, die hij zo had bewonderd in het graf van Ti in Sakkara. In die graven worden feestmalen afgebeeld en zelfs dronken figuren. Hij beweert zelfs ergens een waggelende mummie te hebben gezien.

De Egyptische monumenten mogen dan Flaubert op zijn reis door het land in het algemeen vervelen, van Thebe is hij toch wel zeer onder de indruk en hij is romantisch genoeg om wandelingen in Luxor en Karnak te maken bij maanlicht en zelfs in de Amontempel van Karnak te slapen. Loti heeft hetzelfde gedaan, maar vindt Thebe bij dag doods.

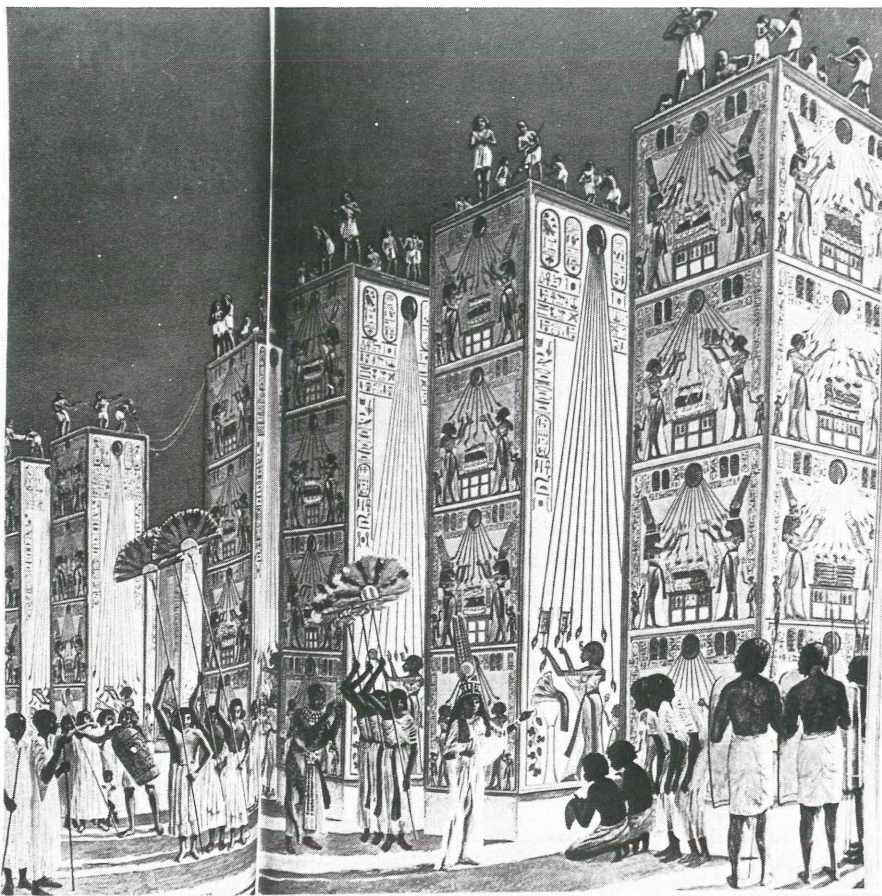
Of men nu gunstig of ongunstig over Thebe heeft gedacht, verbaasd heeft men zich altijd over de enorme hoeveelheden steen, die daar verwerkt zijn, terwijl veel minder dan de helft van wat er eens stond, er nog maar is. En daarbij vallen, volgens het oordeel van Perry in zijn boek *A view of the Levant*, zelfs de piramiden in het niet.

Thebe, Karnak

Met deze benaming wordt gewoonlijk het grootste ruïnecomplex van Thebe aangeduid (1.500 × 800 m), waar de resten van de grote Amontempel de meeste ruimte in beslag nemen. Verder staan er nog de tempels van de beide andere goden van de Thebaanse triade, Moet en Chons. Het geheel is veel minder overzichtelijk dan Luxor. In Karnak is 2.000 jaar lang gebouwd, afgebroken en herbouwd, van het Nieuwe Rijk tot ver in de Romeinse tijd. Het meeste van wat er nu nog staat, stamt uit de 18de, 19de en 20ste dynastie, van Thoetmazes I (1508/5-1493) tot Ramses III (1193-1162).

Bij iedere beschrijving valt weer op, dat men zich vergaapt aan de enorme omvang van de gebouwen en decoratieve elementen; de schoonheid komt op de tweede plaats, indien daar al over gesproken wordt. Het

meest bewonderd zijn de hypostyle zaal van de Amontempel, de pylonen, de obelissen en de alleëen met ramskoppige sfinxen. Van west naar oost liggen zes pylonen achter elkaar, van noord naar zuid, dus richting Luxor nog eens vier pylonen. In dezelfde richting lopen ook twee ramsalleëen. De meest beroemde alleë liep oorspronkelijk van de Nijl naar de tweede pyloon. De hogepriester en eerste farao van de 21ste dynastie, Pinodjem, gebruikte deze rammen van Ramses II (die ze ook al van een voorganger had overgenomen) voor een eigen alleë. De ram is symbool van Amon. De in Egypte veel voorkomende fossielen met een winding als een ramshoorn zijn naar Amon amonieten genoemd.

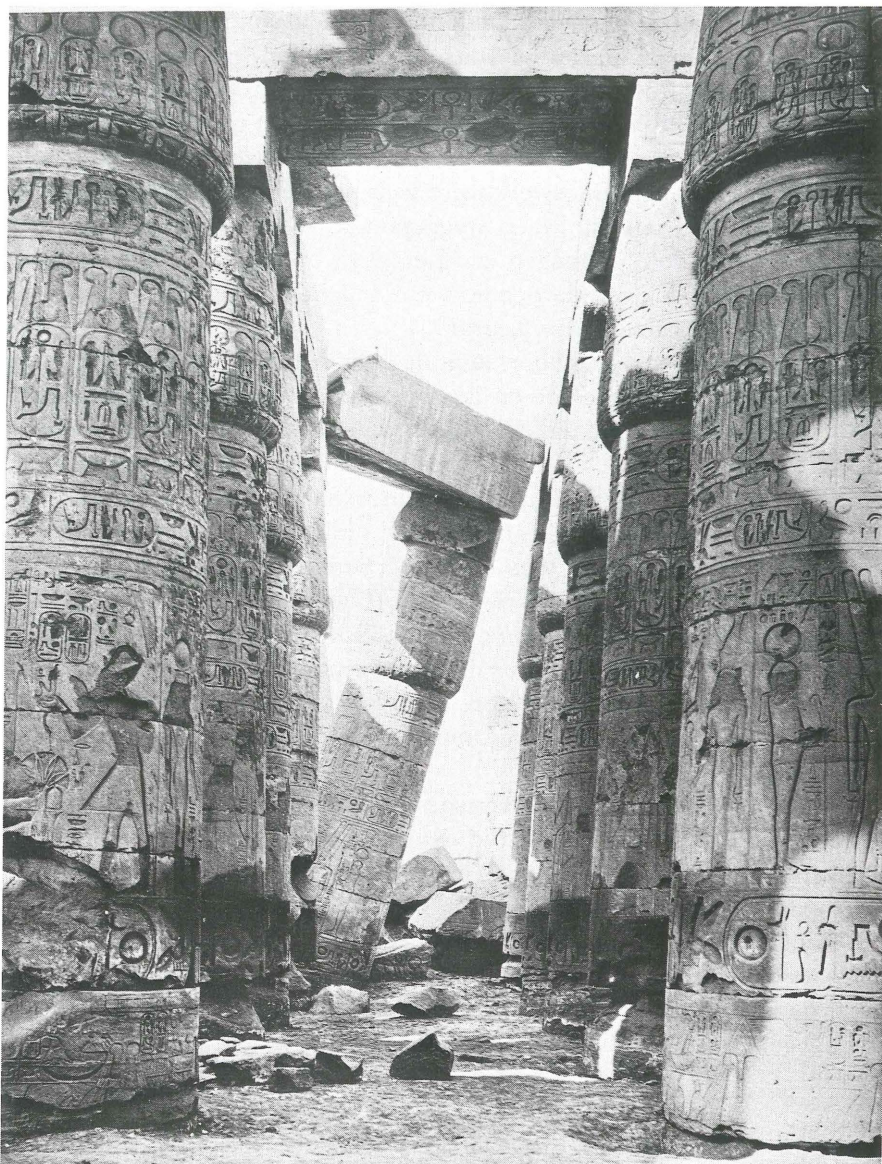
11. Thebe, Karnak, Aton-tempel. Reconstructie van een binnenhof naar aanleiding van de vondst van 35.000 brokstukken in de pyloon van Horemheb in de Amon-tempel

Tekening R. W. Smith, naar Geographic Magazine 1970

De tweede pyloon is van Horemheb (1332-1305), die voor de vulling vele brokstukken heeft gebruikt van de Atontempel. Voordat Achnaton vertrok uit Thebe, had hij buiten de Oostpoort een Atontempel laten bouwen. Toen hij gevallen was, heeft men die afgebroken en heeft Horemheb de stenen gebruikt voor vulling van zijn pyloon vóór de Amontempel. Deze is op zijn beurt afgebroken in de 19de eeuw voor de bouw van een salpeterfabriek. Prisse d'Avennes, die een scherp opmerker was, zag dat er brokstukken waren met voorstellingen behorende bij de Atondienst. Hij heeft nog snel één stuk kunnen tekenen en een ander meegenomen, dat nu in het Louvre is. Bij latere werkzaamheden zijn nog 35.000 blokken met tekening te voorschijn gekomen, die in het rond lagen of bij particulieren terecht waren gekomen. Men neemt aan, dat er nog 35.000 bewerkte stukken geweest zijn en in het geheel 250.000 stukken. Van de bewerkte stukken zijn er vele in Karnak opgeslagen, en in Luxor liggen er hele rijen op het tempelterrein. Ook in Hermopolis zijn er gevonden tijdens de opgravingen van Roeder. Op instigatie van de Amerikaan Ray W. Smith zijn alle blokken met een voorstelling er op gefotografeerd en zijn de foto's met behulp van een computer gesorteerd. Men ontdekte door het motief van de zonnestrallen een bepaald patroon, zodat men tenslotte op papier een reconstructie met 28 pijlers heeft kunnen maken van wat Smith de hof van Nefertete noemt.

Op deze pyloon, die afgebroken is voor de bouw van een salpeterfabriek, volgt de veelbeschreven hypostyle zaal, 103 m breed en 52 m lang, met 134 zuilen, die oorspronkelijk het dak droegen. Zij beslaat dus ruim 5.000 vierkante meter, de Keulse Dom 6.000. De zuilen zijn 3,5 m en 2,5 m in doorsnee en resp. 21 m en 13 m hoog. De zaal met de dicht op elkaar staande zuilen, die alleen licht kreeg door de raamopeningen van de verhoogde middenbeuk, moet ondanks het felle zuidelijke zonlicht heel donker zijn geweest, iets wat men zich bij een visuele reconstructie niet altijd realiseert. Zij is gebouwd door Seti I en Ramses II. Hier is de slag bij Kadesj afgebeeld, waar Ramses II in zijn eentje onder de muren van die stad een overmacht van Hittieten heeft verslagen.

Op oude foto's is te zien, dat één van de zuilen schuin tegen een andere leunt. In de tijd van Napoleon had één van de savants, die met de veldtocht naar Egypte was meegestuurd, al gewaarschuwd, dat die wel eens zou kunnen vallen en dan de hele constructie meeslepen. In 1899 kwam de klap, die tot in Luxor te horen was. In de val had zij 10 andere zuilen meegenomen. De toenmalige directeur van de oudheidkundige dienst, Georges Legrain, viel het ten deel de zaak te herstellen. Hij deed dat op de manier, waarop in de Oudheid de zaal was gebouwd. Eerst liet

12. Thebe, Karnak. Hypostyle zaal met scheef staande zuil

Foto H. Béchar 85

hij de fundamenten verstevigen en er vervolgens één zuiltrommel op plaatsen. Daarna werd de zaal gevuld met zand tot trommelhoogte en de volgende trommel aangeslept en op de eerste geplaatst, enz. Daarom is men in de Oudheid bovenaan de zuil met versiering begonnen.

Legrain is voor zijn moeite beloond door een vondst, wel niet in de hypostyle zaal, maar in de hof voor de 7de pyloon, waar hij een afvalruimte vond met 750 grote en kleine beelden en 17.000 kleine bronzen. In de tijd van de Ptolemaeën hadden de priesters een grote opruiming gehouden van niet meer in gebruik zijnde cultusvoorwerpen en die in een put gestort. Het opgravingswerk werd zeer bemoeilijkt door het gestegen grondwater, dat telkens weer weggepompt moest worden, en door rovers, die zelfs door de muren van Legrain's opslagplaats heen braken. Egyptische musea over de gehele wereld hebben beelden in bezit afkomstig uit de „cache” van Legrain.

Tussen de 3de en 4de pyloon staat de obelisk van Thoetmozes I, bijna 22 m hoog, en tussen de 4de en 5de pyloon de obelisk van Hatsjepsoet, 29,5 m hoog en 323 ton zwaar. Alleen de obelisk voor het Lateraan in Rome is hoger, 30,7 m. De andere obelisk van deze koningin is omgevalen. Hierop is een inscriptie aangebracht, waarin Hatsjepsoet zegt: „Ik kreeg de wens ter ere van de god, die mij schiep, twee gouden obeliskken op te richten, wier top de hemel zou doorboren. Ik liet ze oprichten tussen de twee grote pylonen van mijn vader Thoetmozes I. Gij, die passeert zult zeggen: ik weet niet waarom deze obeliskken zijn opgericht. Zeg niet, dat het was uit ijdelheid. Zeg: zij deed het, omdat zij het heerlijk vond om te doen”. Thoetmozes III liet deze obeliskken van zijn gehate gemalin tot op twee derde van de hoogte ommuren. De gouden top moet dan toch nog zichtbaar zijn gebleven.

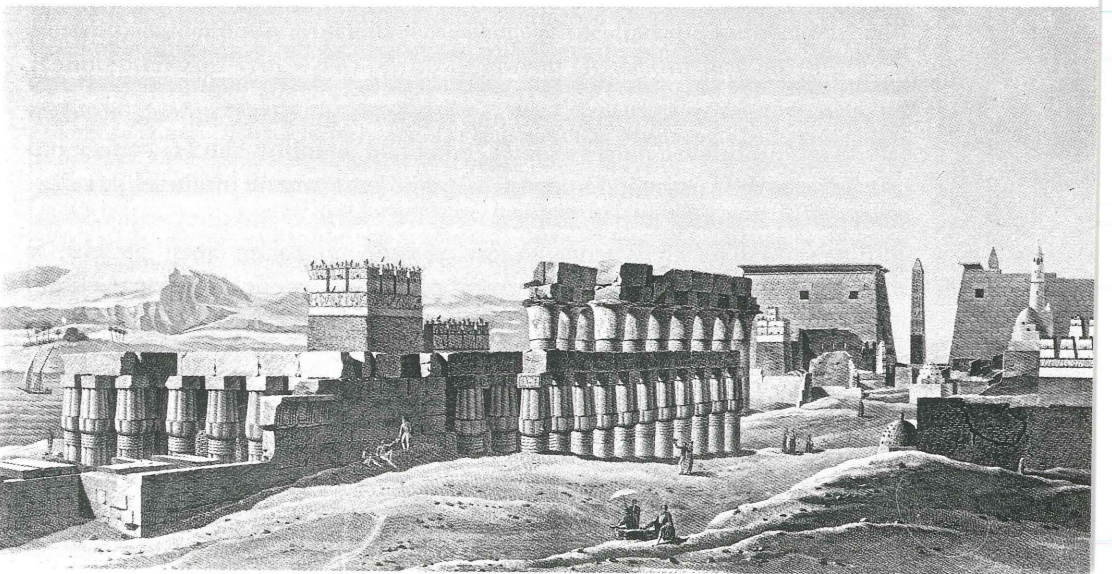
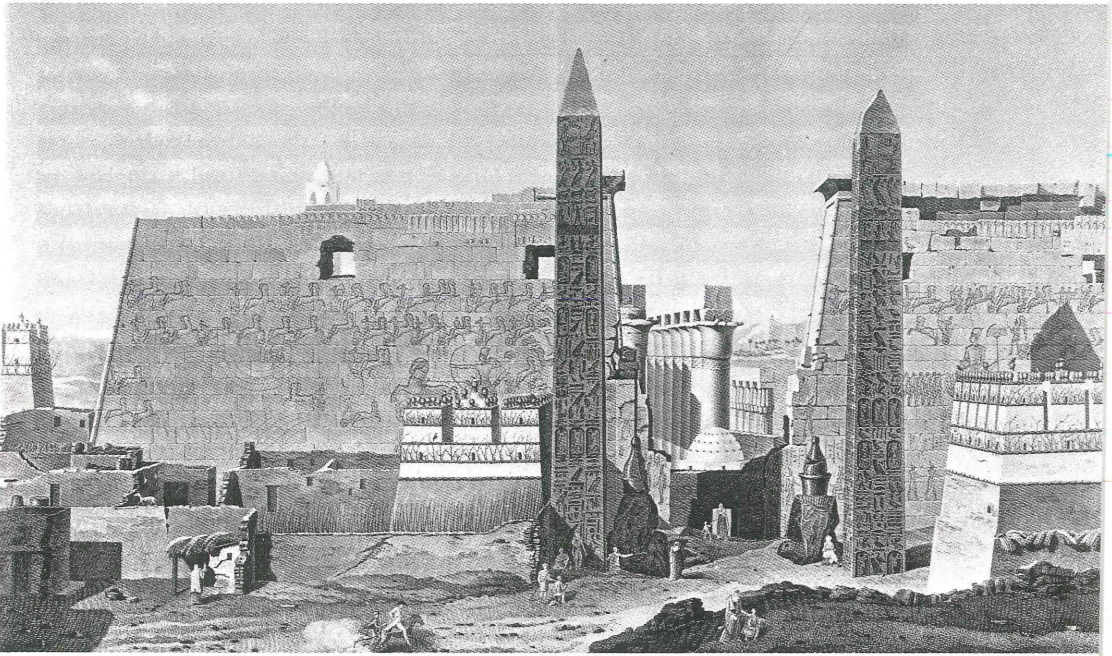
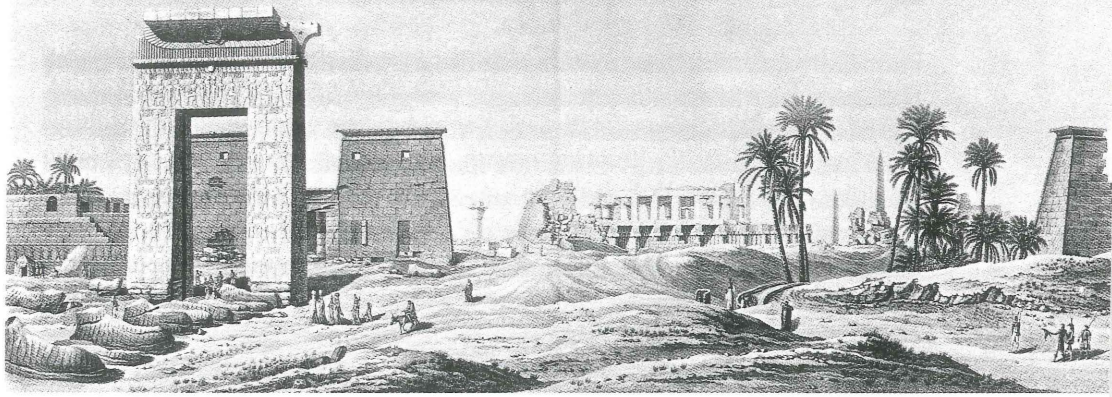
Na de 5de pyloon neemt de verwoesting steeds meer toe. In de hal van Thoetmozes III is nog net op tijd de „kamer der voorvaderen” weggebroken door Prisse d'Avennes. Ter plaatse is nog de schildering te zien met exotische planten en dieren, de z.g. plantentuin.

Zuidelijk hiervan ligt het heilige meer, dat representatief is voor de oerwateren, waaruit op de scheppingsdag de zon is opgestegen en waarin zich de krachten verbergen, waardoor iedere morgen de schepping opnieuw gebeurt. Toen Cambyses (6de eeuw v.C.) in aantocht was, zouden

13. Thebe, Karnak. Sfinxenallee met zuidelijke poort en Chonstempel, op de achtergrond de hypostyle zaal
Gravure Descr. Ant. III 49

14. Thebe, Luxor. Amontempel, nog met de beide obeliskken, de pyloon van Ramses II, de zuilengalerij van Amenhotep III en de moderne duiventillen
Gravure Descr. Ant. III 4

15. Thebe, Luxor. Amontempel achter de pyloon van Ramses II met moskee uit de 13de eeuw
Gravure Descr. Ant. III 4

de priesters de tempelschatten in het meer geworpen hebben. In dit meer reinigden de priesters zich en op het meer werden de nachtelijke mysteriën gehouden, zoals de opstanding van Osiris. De Arabieren vertelden aan DuCamp, dat iedere nacht een gouden boot met vrouwen in zilveren gewaden, getrokken door een blauwe vis, over het meer vaart, die in nevel opgaat, zo gauw men de oever nadert.

Door de vier pylonen ten zuiden van de Amontempel en langs de oostelijke sfinxenallee bereikt men de tempel van Moet, waarachter nog een heilig meer ligt. In de hof van dit heiligdom zijn honderden zwartgranieten beelden gevonden van Sechmet, de godin met de leeuwepkop. Deze zijn door Amenhotep III geschonken. De Chonstempel, die nog binnen de ommuring ligt, is uit de tijd van de Ptolemaeën. Zij bezit een goed bewaarde toegangspoort, waar de sfinxenallee van Luxor op uitkomt.

Karnak werd in de 19de eeuw afgebroken op last van de Kedive, die de stenen liet gebruiken voor de bouw van een salpeterfabriek, iets wat overal in Egypte gebeurde. Eén van de mensen, die probeerde nog te redden wat er te redden viel, was de avonturier-archeoloog Prisse d'Avennes, die zonder vergunning in Thebe zat, maar toch kans zag een kamer in de hal van Thoetmazes III, waar op de wanden reeksen namen van farao's voorkwamen, af te breken, in te pakken en in 17 kisten te vervoeren. Zijn zoon, die later het verhaal vertelt, beschrijft hoe hij de Nijl afvarende met zijn schatten, Lepsius tegenkwam, die de rivier opvoer. Deze kwam een bezoek brengen op het schip van Prisse d'Avennes en dronk zijn koffie gezeten op een kist met een deel van de z.g. koningskamer. Hij deelde Prisse mee, dat hij op weg was naar Karnak om de koningskamer te halen. Deze zei niets, nam het voor kennisgeving aan en voer rustig naar Cairo, vanwaar hij zijn buit het land uit smokkelde en naar Parijs verstuurde.

Achteraf bezien is het de vraag of het niet beter geweest zou zijn, dat Lepsius de koningskamer had meegenomen naar Berlijn, waar de vondsten bijzonder goed verzorgd werden. De koningskamer van Karnak heeft nl. een jaar lang in weer en wind gestaan. De Franse staat wilde er niets voor geven, terwijl Prisse d'Avennes een bod van 10.000 pond van Engeland had afgeslagen. Ter bescherming van de stukken heeft één of andere, waarschijnlijk goed bedoelende onbenul er teer opgesmeerd, zodat dit bijzonder belangrijke monument uiteindelijk zwart in het Louvre terecht is gekomen.

De eerste, die in Karnak enigszins orde op zaken heeft gesteld, is Mariette geweest, maar het grote opruimingswerk is door Legrain verricht.

Thebe, Luxor

Deze plaats is bekend om de Amontempel, die in nauwe relatie stond met die in Karnak en er mee verbonden was door een sfinxenallee, waarlangs jaarlijks de boot met het beeld van Amon gedragen werd voor een bezoek aan Luxor. De allee is uit de tijd van Nectanebo (4de eeuw v.C.). De tempel is gebouwd door Amenhotep III en Ramses II, maar uitgebreid tot in de tijd van Alexander de Grote. Het gehele complex is 260 m lang. De toegang wordt gevormd door een pyloon, waarvoor twee zittende kolossale beelden van Ramses II en eertijds twee obelisksen, 25 m hoog. Op de pyloon is weer de slag bij Kadesj afgebeeld, waar Ramses II op zijn eentje een overmacht van Hittieten heeft verslagen. Blijkbaar niet vernietigend, want later trouwde hij een dochter van de Hittietische koning ter bevestiging van de vrede. Champollion heeft als eerste deze historische gebeurtenis beschreven gevonden op een papyrus en ingezien, dat het verhaal op deze veel voorkomende reliëfs van toepassing is. Toevallig bezitten wij ook de Hittietische versie van de geschiedenis, waarin verteld wordt, dat de Egyptenaren werden verslagen en veel grondgebied verloren. Overigens wordt in het vredesverdrag niet over grenzen gesproken. Van de obelisksen staat er helaas nog maar één, de andere staat klein en verloren tussen het verkeer op de Place de la Concorde in Parijs, bijna onbereikbaar. Achter de pyloon ligt de enorme binnenhof, oorspronkelijk met galerijen rondom. Hiervan zijn 74 papyruszuilen bewaard gebleven. Op de wanden is Ramses II afgebeeld met reeksen kinderen. Hij had een grote harem en meer dan 150 kinderen. Zijn bekendste vrouw was Nefertari, voor wie de tempel is gebouwd in Aboe Simbel. Het op deze binnenhof volgende gedeelte is van Amenhotep III. In de hypostyle zaal zijn de Amonafbeeldingen op bevel van Achnaton, die als alle fanaten een ander geloof niet duldde, weggehakt. Alexander de Grote heeft nog een schrijn voor de boot van Amon aan het geheel toegevoegd. In de Romeinse tijd was er een legerkamp op het terrein.

In 1885 begon de directeur van het museum in Cairo, Maspero, met de ontruiming van het terrein, waar graan opgeslagen lag en een veertigtal Arabische families in en op de tempel woonden. Dezen werden uitgekocht. Het huis van Mrs Duff Gordon stond ook op het dak, net als het „Maison de France”. Beide zijn ook verdwenen, alleen de moskee uit de 13de eeuw staat er nog, wat hoger dan de rest van het terrein, want nog op het oude vuil en puin, dat verder uit de tempel verwijderd is.

Denon, die lang niet altijd enthousiast is over Thebe, is dat bepaald wel over de obelisksen van Luxor, waarvan hij zegt, dat het veelzeggend is

voor de kundigheid van de Egyptische ingenieurs, dat men moet vaststellen, dat de rijkste en machtigste republiek ter wereld, Frankrijk, niet in staat is deze twee monumenten uit de grond te halen, laat staan te vervoeren. Dit zou, jammer genoeg, niet waar blijken te zijn. In 1835 werd één van de obeliskken door Mohammed Ali aan Frankrijk aangeboden. Zij werd door Franse ingenieurs neergelaten, vervoerd naar Frankrijk en in Parijs op zeer kundige wijze weer opgericht door de ingenieur Lebas.

Fürst Pückler wond zich daarover een paar jaar later nog geweldig op en vroeg zich af, wat de Fransen wel zouden zeggen, indien de Turken een toren van Chambord meenamen? Hij ergerde zich ook over het „Maison de France”, dat toen nog op de tempel stond en het allerheiligste als latrine gebruikte. Wat de obelisk betreft zijn Flaubert en DuCamp het met hem eens. Beide schrijvers beklagen op romantische wijze het naar een vreemd, koud land verplaatste monument, dat aan de oevers van de Seine verlangt naar die van de Nijl. Hun vriend, de dichter Th. Gautier, heeft die gevoelens omgezet in een gedicht *Nostalgie d'obélisques* (1851).

Beide vrienden klagen over de vele duiventillen, die overal de monumenten ontsieren. De bevolking houdt duiven vanwege de mest, waarop komkommers en meloenen worden gekweekt. Maar de duizenden duiven bevuild ook de gebouwen, daarbij nog geholpen door de gieren.

Luxor werd in de 19de eeuw door geen enkele toerist overgeslagen, niet alleen om de ruïnes, maar ook omdat de buitenlandse post bewaard werd in het huis van de consul, dat op het tempel terrein lag.

Thebe, Memnonkolossen

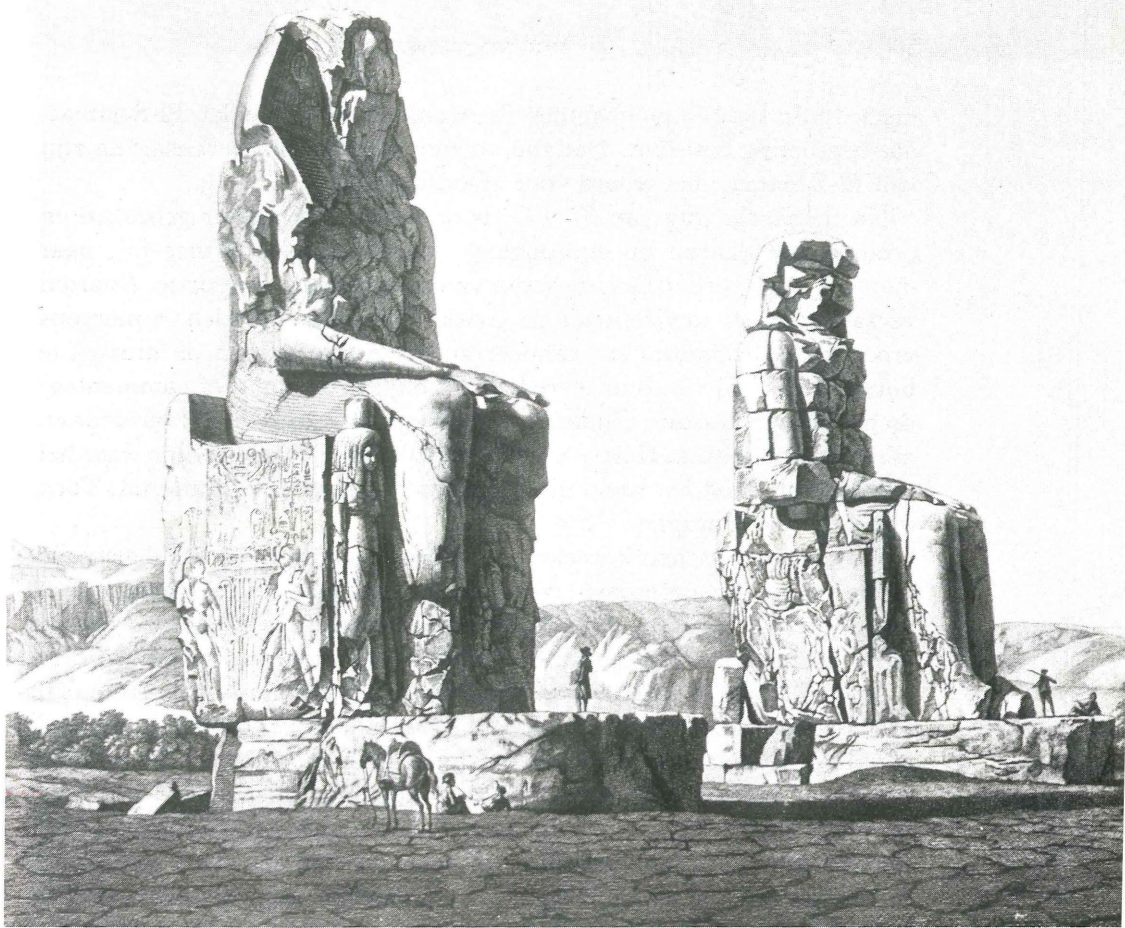
Dit is de naam, die de Grieken hebben gegeven aan twee, geheel vrij in het veld zittende kolossale beelden, op de westelijke oever van de Nijl. Het is waarschijnlijk een verbastering van Amenhotep, de architect van de tempel die oorspronkelijk achter deze twee figuren stond. De Grieken zagen in de colossi afbeeldingen van de Ethiopische koning Memnon, die aan de zijde van de Trojanen tegen de Grieken streed en door Achilles is gedood. Zij werden echter ook Tama en Sjama genoemd o.a. door Père Protais in 1670, en Tammy en Sjummy door J. Bruce in 1790. Waar die namen vandaan komen, weet niemand. In het Arabisch betekenen zij

16. Thebe, Memnonkolossen

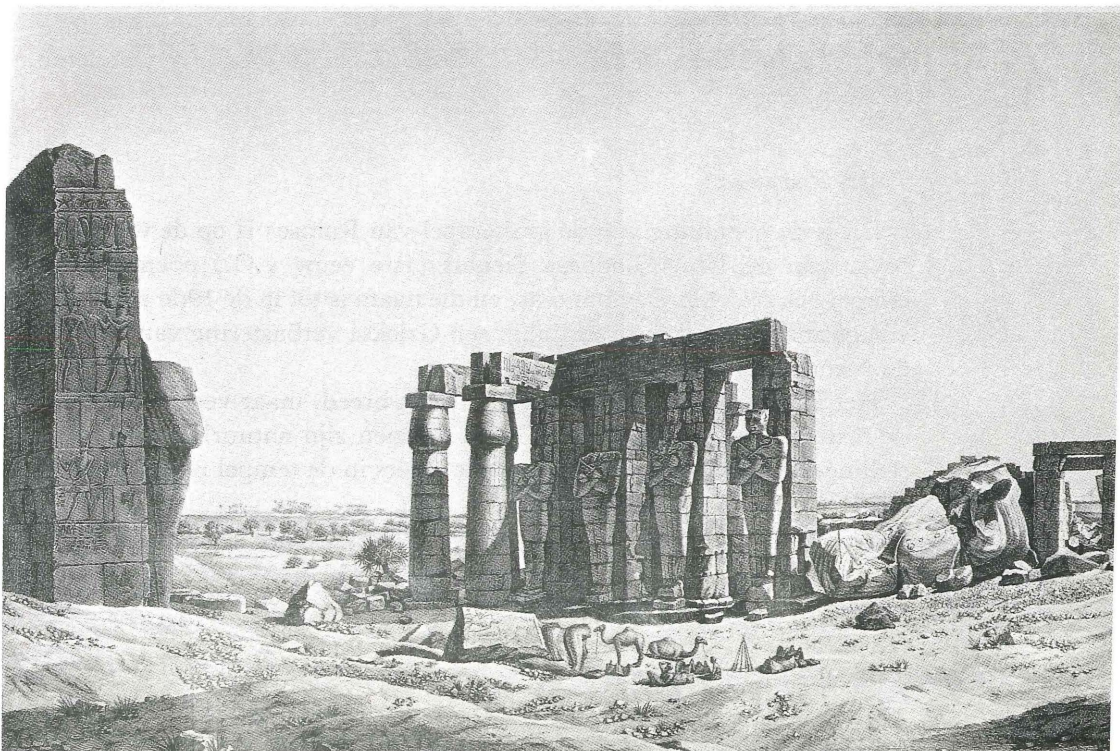
Gravure Descr. Ant. II 20

17. Thebe, Ramesseum met omgevallen kolossaalbeeld van Ramses II, later door Belzoni versleept en nu in Londen

Gravure Descr. Ant. II 25

16

7

niets. In de 19de eeuw noemden de Arabieren deze beelden El-Salamat, dat begroeting betekent. Dat zou volgens Lepsius een verbastering zijn van El-Sanamat, het woord voor afgodsbeelden.

Na de aardbeving van 27 v.C. is de noordelijke figuur gebroken en produceerde daarna bij zonsopgang muziektonen, waarmee hij, naar men zei, zijn moeder Eos, de godin van de dageraad, begroette. Daarom verzamelden de toeristen uit de Grieks-Romeinse tijd zich 's morgens vroeg bij deze figuur, en wanneer zij het geluk hadden de muziek te horen, gaven zij van hun tevredenheid blijk door naam of commentaar op het been te krassen. Onder de namen zijn die van keizer Hadrianus en zijn gemalin Sabina. Keizer Septimius Severus, die weten wilde waar het vogeltje zat, heeft het beeld uit elkaar laten nemen en restaureren. Toen zweeg het voor altijd.

De Engelse bisschop Pococke heeft afbeeldingen van het beeld gemaakt en de namen overgenomen. Wanneer graffiti maar oud genoeg zijn of van beroemde mensen, zoals Hadrianus, Byron of Napoleon, worden zij weer interessant. Nog een kans voor de klodderaars van tegenwoordig.

In werkelijkheid zijn de twee figuren beelden van farao Amenhotep III (1403-1365), die voor zijn, in de Romeinse tijd al verdwenen graftempel stonden. Zij staan nu wat verloren maar door hun hoogte (15 m) zeer opvallend midden in het bouwland en worden door toeristen op weg naar Medinet Haboe altijd wel even aangedaan en gefotografeerd. De architect Amenhotep was zo geliefd bij de farao, dat hij een eigen graftempel mocht bouwen. Later werd hij zelfs vergoddelijkt, een carrière vergelijkbare met die van Imhotep, de schepper van de trappiramide in Sakkara.

Tegenwoordig denkt men, dat het geluid werd veroorzaakt door het uitzetten van de steen door temperatuursverschillen. De Griekse schrijver Strabo verdacht de priesters van bedrog, maar het geloof in wonderen behield toch de overhand.

Thebe, Ramesseum

Dit is de benaming van de graftempel van Ramses II op de westelijke oever van de Nijl. Diodorus Siculus (1ste eeuw v.C.) noemde deze tempel het graf van Ozymandias, en die naam is tot in de 19de eeuw blijven bestaan. Het is waarschijnlijk een Griekse verbastering van één van de namen van Ramses II.

Het Ramesseum is 110 m lang en 70 m breed, maar veel minder dan de helft is bewaard gebleven. Op de pylonen zijn natuurlijk weer voorstellingen van de slag van Kadesj, die elders in de tempel nog eens voor-

komen, maar de reliëfs zijn minder goed bewaard dan in Luxor. In de eerste binnenhof liggen nog de resten van een kolossaal zitbeeld van Ramses II, volgens Diodorus Siculus het grootste beeld van Egypte, 7 m breed en 17 m hoog (1.000 ton). De kop van een pendant van dit beeld is in 1816 door Belzoni naar de Nijl gesleept en daar op een schip geladen. Dit 300 ton wegende onderdeel van de kolos staat nu in het Brits Museum, waar het Shelley heeft geïnspireerd, als symbool van vergankelijke glorie, tot het gedicht *Ozymandias*. De grote hypostyle zaal, die gebouwd is naar voorbeeld van die in Karnak, maar op veel kleinere schaal, heeft nog 11 zuilen. De kleine hypostyle zaal heeft een goed bewaard plafond, waarop een astronomische voorstelling is aangebracht. Op één van de zijwanden is Ramses II afgebeeld, zittend onder de heilige boom van Heliopolis, waar goden zijn naam op de bladeren schrijven. Het is dit reliëf, waarvan Norden denkt, dat het een oud-testamentische voorstelling is van Adam en Eva.

Thebe, Vallei der Koningen

In deze vallei in het gebergte op de westelijke oever van de Nijl, tegenover Luxor en Karnak, lieten de farao's van de 18de tot en met de 20ste dynastie graven uithakken. Het oudste is van Thoetmozes I, het laatste van Ramses XI. Dat de vallei in het zuiden wordt gedomineerd en afgesloten door een op een piramide lijkende berg, zal zeker bij de keuze van de plaats een rol hebben gespeeld. De koningen van de vorige dynastieën hadden steeds zeer in het oog lopende begraafplaatsen gehad en bovendien hun graftempel er vlak bij. Daar de graven altijd werden beroofd, heeft men naar een veiliger plek omgekeken en de graftempel ver van het graf gebouwd. De vallei was betrekkelijk gemakkelijk af te sluiten, maar geholpen heeft het in het geheel niet. De graven werden door de Grieken syringes genoemd naar hun vorm, een lange gang met aan weerszijden kamers, wat in plattegrond op een panfluit lijkt. In de Grieks-Romeinse tijd kon men 10 graven bezoeken, nu zijn er 62 open. Grieken en Romeinen lieten op de wanden hun namen achter, in totaal 2.100, in het graf van Ramses VI alleen al liefst 995 inscripties.

In alle graven hebben rovers oudtijds hun werk gedaan, ook in dat van Toetanchamon, dat echter, voordat het geheel uitgeroofd kon worden, door puin en bouwhutten van een naburig graf bedekt werd. In de vallei was het verwijderen van uitgehakt gesteente altijd een groot probleem. Buiten de vallei storten zou een moeizaam karwei zijn. Ook moderne opgravers zaten met die moeilijkheid; vandaar dat H. Carter en Lord

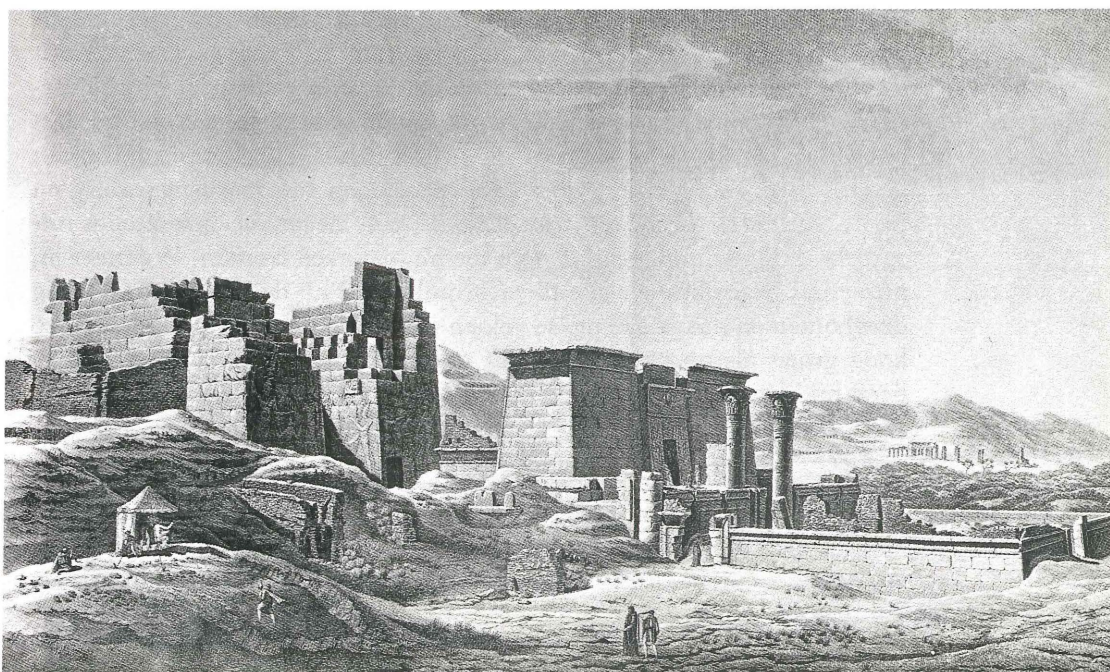
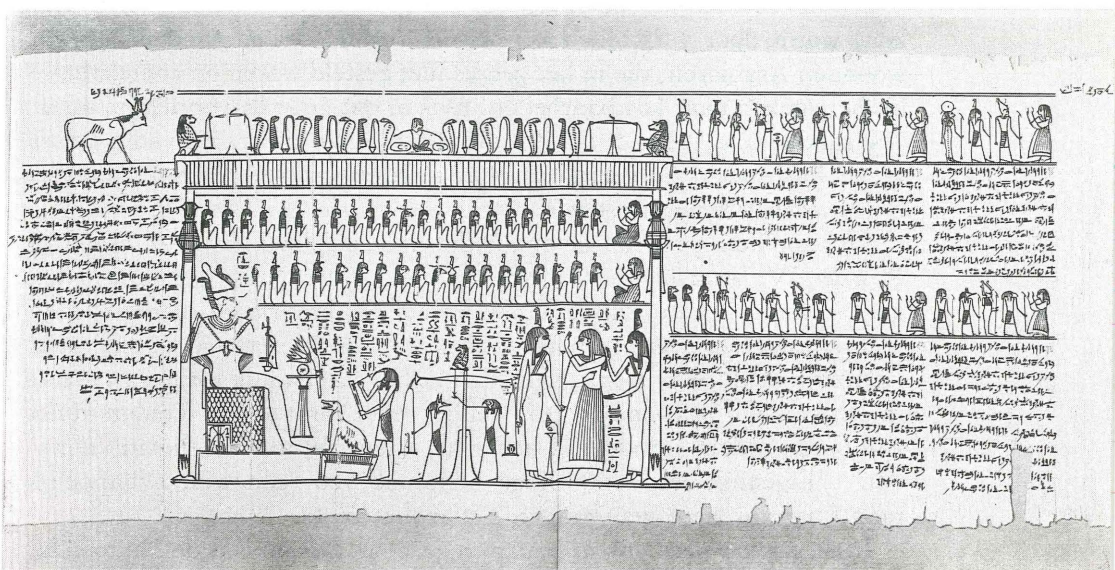
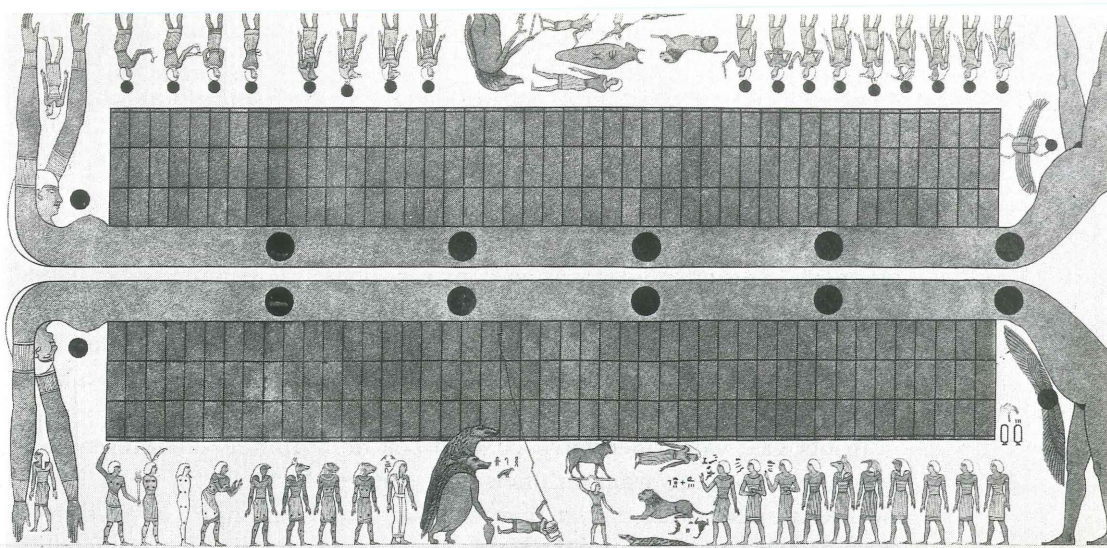
Carnarvon, die al direkt van plan waren op de plek, waar zij later het graf vonden, te graven, dat eerst opgaven vanwege de bergen puin die er lagen en die de toegang tot een ander graf zouden afsluiten. Dat heeft hen vier jaar gekost. De berovingen van de graven waren in ieder geval in de 11de eeuw v.C. al aan de gang, want uit die tijd bezitten wij het verslag van een grafschennisproces. Zij gaan waarschijnlijk tot aan vandaag door. De graven bestaan uit een diep in de rots uitgehakte gang tot honderd meter lang, met aan weerszijden vertrekken. De wanden zijn beschilderd met voorstellingen uit de onderwereldliteratuur, *Amdoeat* genoemd, die de tocht van Ra door de onderwereld in de twaalf uren van de nacht voorstellen. Later werden zij in reliëf uitgehakt en komt ook het *Boek der Poorten* voor. Daar zijn de uren gescheiden door hoge poorten, verdedigd door monsters. Champollion zegt in zijn brieven: het zijn ware hellebeschrijvingen, vergelijkbaar met de *Hel* van Dante. Door de savants zijn 11 graven beschreven. Het mooiste graf, dat van farao Seti I, is in 1817 gevonden door Belzoni. Dit was het oudste graf met een gewelfd plafond. Daartegen is een sterrenhemel aangebracht. DuCamp heeft een wonderlijk verhaal over een niet-Fransman, die alles in dit graf zou hebben nagetekend en het graf daarna zou hebben vernietigd. De vervloeking door andere archeologen tegen hem gericht zouden nog aan de ingang te zien zijn. Waarschijnlijk bedoelde hij Lepsius; maar het graf is nog steeds in goede staat.

De priesters, die de graven moesten bewaken en verzorgen, werden het beu telkens weer berovingen te moeten vaststellen en de graven opnieuw te moeten sluiten en voorzien van het zegel van de dodenstad. Dat blijkt wel uit het feit, dat in 1881 een graf buiten de vallei, bij Deir el Bahari werd ontdekt, waar 36 koningsmummies te zamen waren bijgezet. In 1898 vond Victor Loret nog eens 9 farao's in één graf. Hij had het graf van Amenhotep II geopend, de eerste farao, die liggend in zijn eigen sarcofaag werd aangetroffen (de tweede zou in 1922 Toetanchamon zijn). In dit graf had men de andere farao's ook onder gebracht. Al die koningsmummies zijn naar Cairo gebracht en in het museum tentoon-

18. Thebe, Koningsvallei. Graf van Seti I, plafondschildering met astronomische afbeelding
Gravure Descr. Ant. II 82

19. Thebe, Koningsvallei. Papyrus met de voorstelling van de weging van het hart van de dode
Gravure Descr. Ant. II 60

20. Thebe, Medinet Haboe. Tempel van Ramses III, gezien vanuit het zuiden
Gravure Descr. Ant. II 3

gesteld. Loret, die dacht dat graven niet meer bestolen zouden worden, omdat dat verboden was, was zo dom Amenhotep II te laten liggen, met het gevolg dat deze koning in 1902 uit zijn sarcofaag gegooid werd en van zijn windselen ontdaan om te kijken of er nog juwelen in zaten. Veel succes hadden de rovers niet. In 1939 is Amenhotep II per slaapwagen van Wagon Lits naar Cairo gebracht.

In het graf van Amenhotep II werd ook de mummie van Merenptah gevonden, de farao waarvan men lang gedacht had, dat hij in de Rode Zee verdronken was, omdat men hem op grond van zijn „Israël-stèle” voor de farao van de uittocht hield.

Dat het niet altijd even veilig was om de vallei der koningen te bezoeken, wordt door verschillende reizigers verteld. In en rond de graven woonden Arabieren, die in het geheel niet gesteld waren op concurrentie bij het zoeken naar kostbaarheden. Ook al dat geteken vonden zij niets. Dat merkte o.a. J. Bruce (1770), die alleen maar in het graf van Ramses III de harpspelers kopieerde. Bij het verlaten van het graf werd hij van boven af met stenen bekogeld.

Champollion ging het beter af; die nam zijn intrek in het graf van Ramses IV, waar hij zelfs huisdieren hield. Of het zijn gezondheid ten goede kwam, is natuurlijk maar de vraag. Hij kreeg daar moeilijkheden met de Engelsen over een reliëf uit het graf van Merenptah, dat hij naar Frankrijk wilde versturen. Hij liet het zich niet afhandig maken en merkt in één van zijn brieven op: „Of wel het reliëf komt aan in Toulon of het valt op de bodem van de Nijl, maar het komt niet in handen van vreemden”. Eigenlijk een zonderlinge uitspraak voor een wetenschappelijk man, maar archeologen gunnen elkaar niet veel.

In de graven werd ook naar papyri gezocht. Denon was dolblij toen hij er één te pakken kreeg. Vaak komt hierop de reis voor door het hierna-maals. In het Nieuwe Rijk was een hoofdstuk (125) aan dit z.g. Dodenboek toegevoegd, het dodengericht, waarbij het hart gewogen wordt tegen de veer van Maät. Anubis heeft de dode binnengeleid, Horus ver-richt de weging en Thot schrijft de uitslag op. Osiris spreekt het oordeel uit. Isis en soms ook Nephthys staan achter Osiris, die hier de koning van het dodenrijk is. Dikwijls zijn ook de vier zonen van Horus aanwezig en de 42 rechters, tegenover wie de dode zijn negatieve bekentenis uit-spreekt. Hij noemt alle zonden op die hij niet heeft begaan. Wanneer hij nu verder beschikt over alle toverformules, zal hij de kritieke fase veilig doorkomen en naar de hemelse velden gaan, waar het graan drie maal zo hoog groeit als op aarde. Om dat graan niet zelf te hoeven verzorgen heeft hij in zijn graf zijn sjabti's staan, die antwoord geven in zijn plaats,

wanneer hij opgeroepen wordt, en die hem vervangen. Is het oordeel echter ongunstig uitgevallen, dan wordt de dode verslonden door een onder de weegschaal zittend gedrocht en is alles voorbij.

Thebe, Medinet Haboe

Deze plaats op de westelijke oever van de Nijl is bekend om het tempelcomplex van Ramses III. Hier lag vroeger een economisch zeer belangrijke stad, waaraan nog tot in de Romeinse keizertijd gebouwd is. De graftempel van Ramses III lag te zamen met de Amontempel van Hatsjepsot en Thoetmozes III, de paleizen, opslagplaatsen en woningen van beampten binnen een ommuring. De graftempel is vrij goed bewaard, waarschijnlijk ook hier weer door de bedekking met zand en vuilnis. Wel is het dak verdwenen en alles wat bruikbaar was eveneens, zoals deksels van sarcophagen, die men in die streek graag als deuren gebruikte.

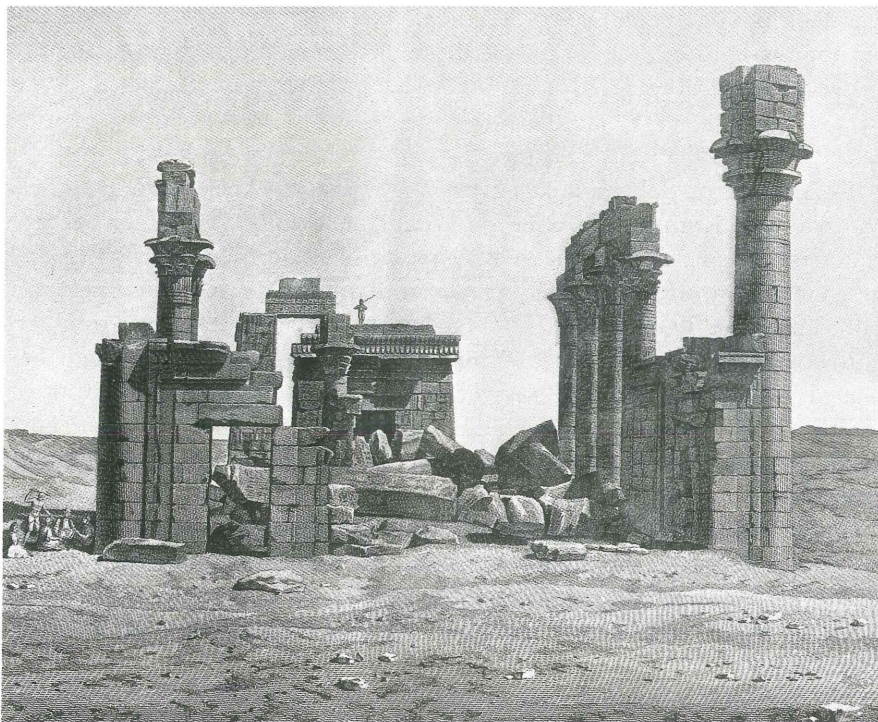
In de tweede helft van de 19de eeuw is krachtig puin geruimd op bevel van de Pasja, die net als Mariette, die hem daarbij ter zijde stond, antiquiteiten voor zijn museum wilde hebben en bovendien een nieuwe attractie wilde creëren voor toeristen. Hij was blijkbaar een ver vooruitziend man.

De tempel is gebouwd naar voorbeeld van het Ramesseum; de reliëfs hebben betrekking op de krijgsverrichtingen van Ramses III in de Lybische oorlogen en op de strijd, die hij voerde tegen de Zeevolken. In Medinet Haboe komt de enige afbeelding van een zeeslag voor. Op een ander reliëf worden de afgehouden handen van de gevangenen geteld. Henniker die denkt, dat het daarbij om dieven ging, merkt op, dat het hem een praktisch idee lijkt om hen een hand af te hakken, dan kunnen zij niet veel kwaad meer. Net als Denon vindt hij het weinig eervol voor de farao om zelf zo groot te worden afgebeeld en de vijanden zo klein.

Ramses III was de laatste farao met grote macht en rijkdom. Hij voerde een zeer grote staat, met een hofhouding van 62.000 personen. Een poging om hem met Nubische hulp ten val te brengen is mislukt. Na hem gingen de Aziatische en Nubische bezittingen verloren.

Armant

Dit was van de 11de tot het begin van de 18de dynastie de hoofdstad van de 4de Boven-Egyptische nome, waarin ook Thebe lag, dat daarna die functie overnam. In Armant werd de oorlogsgod Montoe vereerd, wiens tempel door Nectanebo II (4de eeuw v.C.) is vernieuwd en door de Ptolemaeën vergroot, vooral door Cleopatra VII, die een *mammisi*

21. Armant, tempel van Montoe

Gravure Descr. Ant. 192

(geboortetempel) liet bouwen. De tempel is nog door de Commission getekend en het *mammisi* in 1860 door Frith gefotografeerd. In 1865 is alles volledig verwoest voor de bouw van een suikerfabriek.

In de necropool was een grote begraafplaats voor Bochisstieren, die in enorme sarcofagen lagen. Deze is in gebruik gebleven tot in de 3de eeuw n.C.

Esna

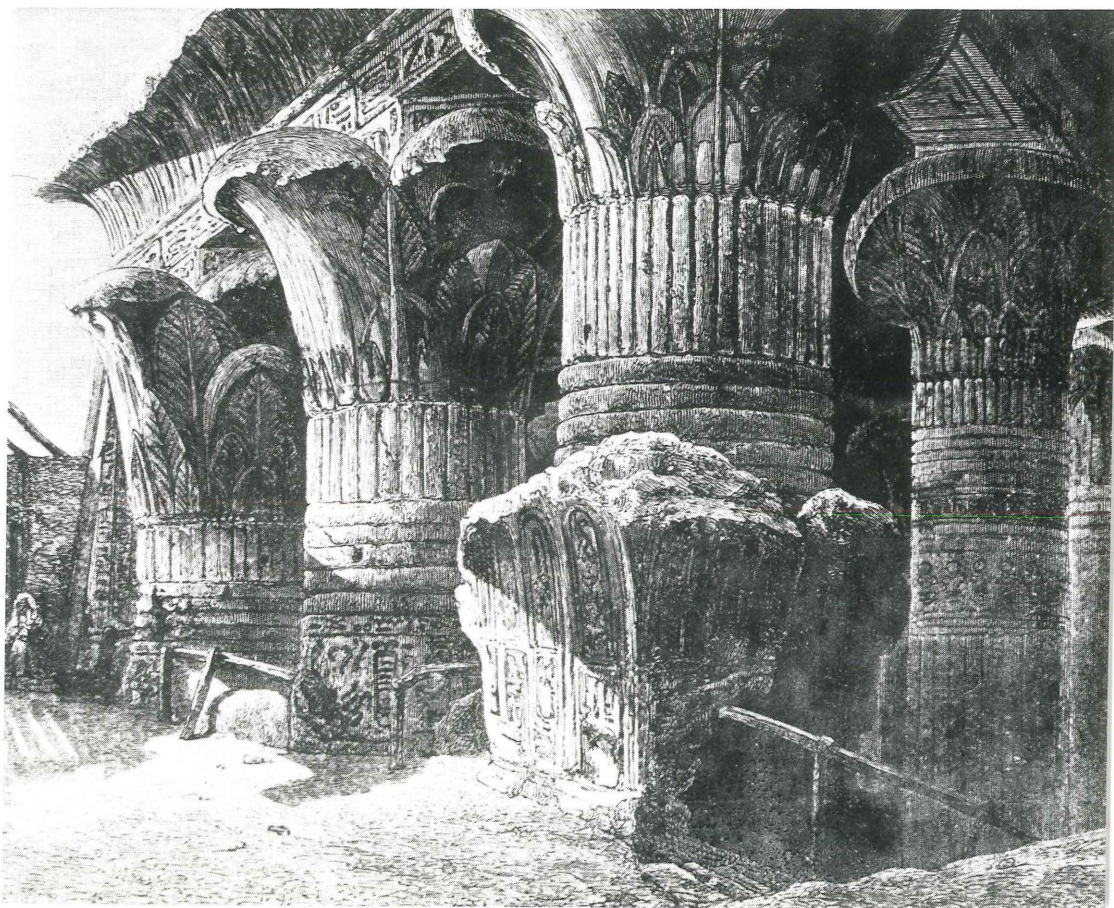
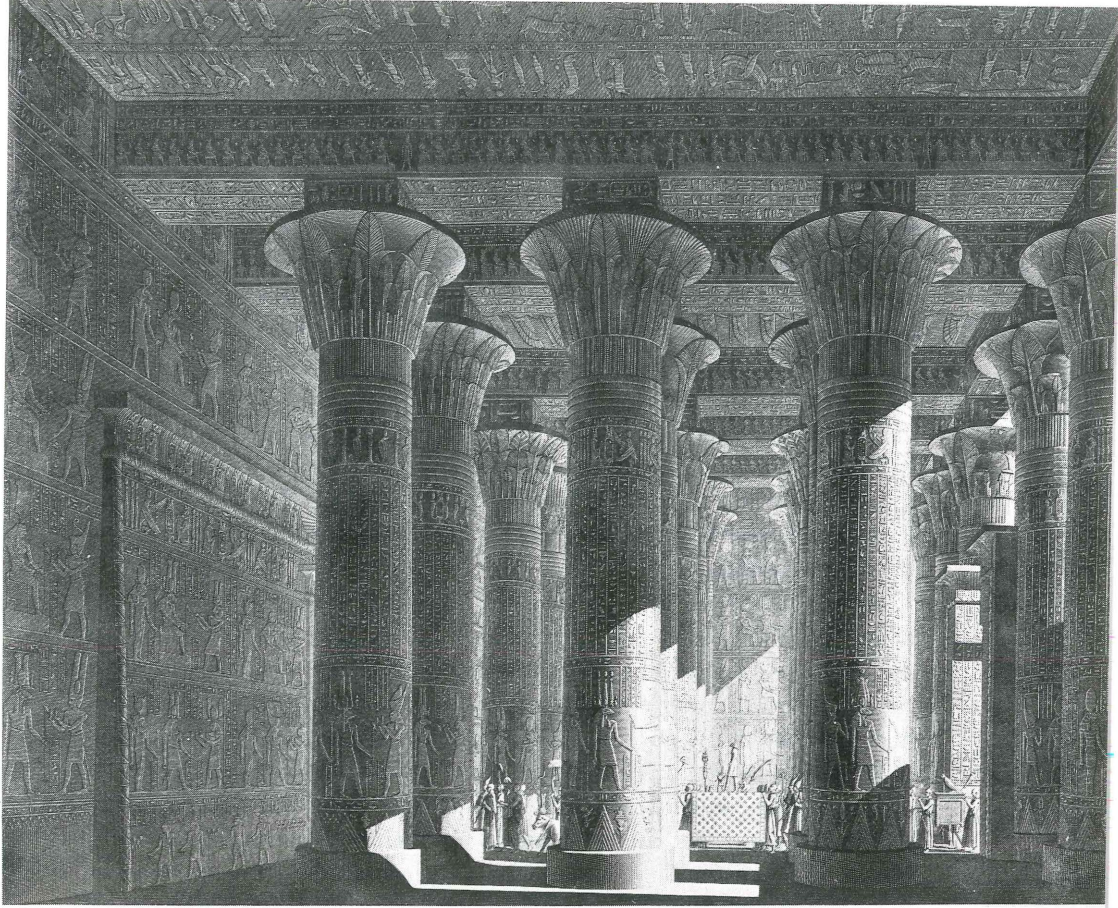
Deze vroeger welvarende stad was bekend om de tempel van Choem uit de 18de dynastie, gerenoveerd door de Saïten en herbouwd onder de keizers Claudius en Vespasianus. Alleen de hypostyle zaal met 24 zuilen

22. Esna, tempel van Choem. Reconstructie van de porticus. Aan het plafond astronomische voorstellingen

Gravure Descr. Ant. 183

23. Esna, tempel van Choem, toestand van de porticus eind 19de eeuw

Gravure uit A. Edwards, A thousand miles up the Nile

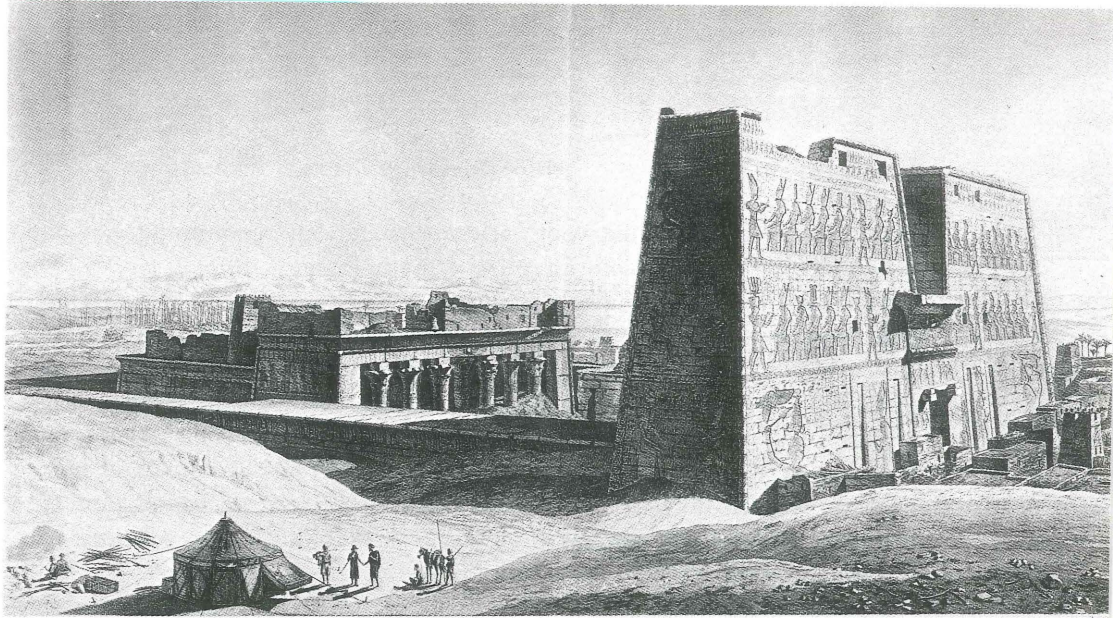
met afwisselend kapiteel, uit de tijd van de keizers, is bewaard gebleven. Zij ligt nu 9 m beneden straatniveau. De zaal was tot 1842 katoenopslagplaats en daarna kruitmagazijn. De zuilen zijn bedekt met teksten over schepping en voortbestaan en met religieuze hymnen, de belangrijkste uit de tijd van Trajanus en Hadrianus (2de eeuw n.C.), met latere uit de tijd van Philippus Arabs en Decius (midden 3de eeuw n.C.). De keizers, afgebeeld als farao's, offeren aan Chnoem. In Esna komen de meeste Romeinse keizer namen voor. Septimius Severus met Julia Domna zijn b.v. vermeld, en hun zonen Geta en Caracalla. Wel heeft de laatste, zelfs in die verre streek, de naam van zijn broer, nadat hij hem had vermoord, weg laten beitelen.

Reizigers uit de 19de eeuw zijn getroffen door de elegantie van de zuilen in de hypostyle zaal. Leden van de Commission, Jollois en Villiers du Terrage, ingenieurs die de waterwerken moesten onderzoeken en beiden overtuigde Grieks-classicisten, waren zeer onder de indruk van de harmonische bouw van de zuilenhal van Esna. Henniker, die omstreeks 1820 de tempel bezocht, vindt dat deze de uitspraak van Winckelmann, dat Egyptische kunst lomp is, weerlegt. Marcellus Emants merkt op, dat de fraaie zaal onder invloed van de Grieken is gebouwd, die hier teruggaven wat zij ooit van Egypte hadden overgenomen en uitgewerkt, nl. de zuil. Esna is een laatste opleving van de verstarde Egyptische kunst.

Edfoe

Deze stad bezit de best bewaarde tempel van Egypte. Deze is gebouwd door de Ptolemaeën en gewijd aan Horus. Een muur, die grotendeels nog bestaat, omsluit de tempel. Deze muur is bedekt met hiërogliefen. Achter de pyloon ligt een grote voorhof met zuilengang, waarin een prachtige beeldhouwde, enorme valk met de dubbele kroon staat. Hierna volgt het eigenlijke tempelgedeelte. Qua opzet lijkt de tempel op die van Dendera, is alleen monumentaler. Ook de muren van de tempel zijn met reliëfs versierd. Deze zijn niet geheel aan het christelijk vandalisme ontkomen, maar later door het vuil vrij goed geconserveerd. De reliëfs zowel als de inscripties vertonen een grote verscheidenheid. Op de buitenwand

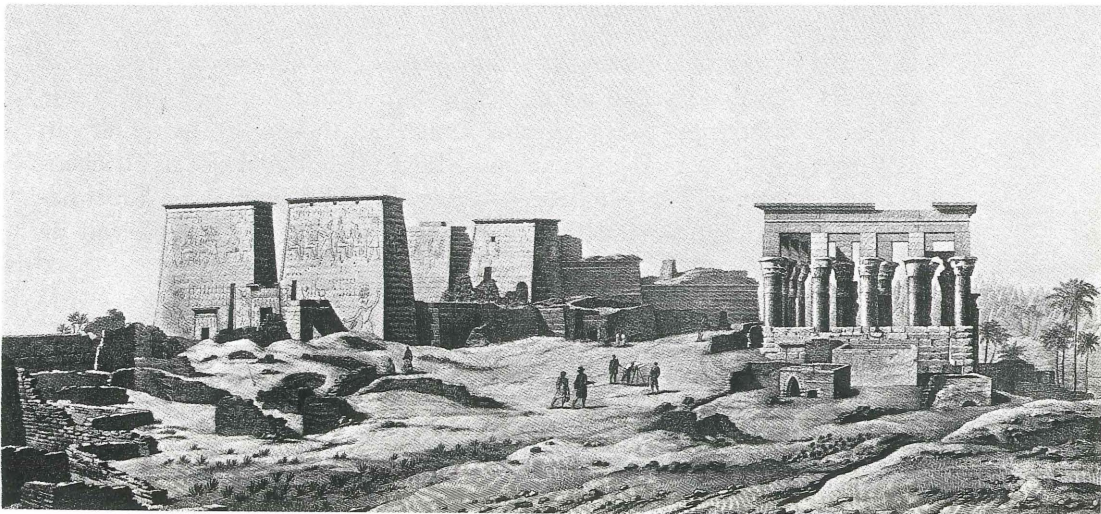
-
24. Edfoe, tempel van Horus	<i>Gravure Descr. Ant. I 49</i>
25. Kom Ombo, tempel van de krokodillengod Sobek	<i>Gravure Descr. Ant. I 40</i>
26. Philae, twee pylonen van de tempel van Isis en de kiosk van Hadrianus	<i>Gravure Descr. Ant. I 25</i>

24

25

26

komen religieuze hymnen voor, priesterlijsten, een opsomming van de provincies en een complete Egyptische mythologie.

Reizigers lieten hun namen achter op de pyloon, evenals de soldaten van Napoleon. Denon was zo enthousiast over wat van de architectuur boven het vuil uitstak, dat hij zich liet zakken om de binnenplaatsen en tempelruimten te bekijken, voor zover die niet vol lagen. Bij die operatie loopt hij een huiduitslag op, die hij pas weer kwijt raakt door regelmatig baden in de Nijl, die toen zeker nog niet zo besmet was als nu. Later rijdt hij van Karnak uit nog eens naar Edfoe terug om de buitenkant te tekenen. Hoewel een soldaat voor hem ging staan om hem schaduw te bieden, bezwijkt hij toch bijna aan de hitte en loopt daarbij een gevaarlijke oogontsteking op. Maar hij is zo geboeid, dat hij van geen ophouden weet. Over de tekening, die zo ontstond, is hij echter weinig tevreden, en hij is de graveur Baltard erg dankbaar, dat die er toch een fraaie prent van heeft weten te maken.

Champollion is lang niet zo verrukt van Edfoe als Denon. „Hoewel indrukwekkend, toch decadent, geen antieke eenvoud, slecht passende ornamenten, die de overgang markeren tussen de faraonische monumentale manier van werken en de vermoeiende fladderstijl en slechte smaak uit de tijd van de keizers”. Henniker, die overal de gekke dingen opmerkt, vermeldt een reliëf, waarop één man tegelijkertijd twee obeliskens rechtop zet. Zijn commentaar is: „Vergelijk dat eens met de oprichting van de obelisk op het St. Pietersplein in Rome, toen niemand op straffe des doods een kik mocht geven”. Wij kunnen in deze figuur een Egyptische versie zien van Obelix, de vriend en metgezel van Asterix.

Mariette heeft de hele Augiasstal laten uitruimen en de 64 woningen boven op het dak van de tempel en nog eens 28 op het terrein laten wegbreken.

Dzjebel el Silsila

Hier zijn de grote steengroeven van het Nieuwe Rijk, waar o.a. de stenen voor het Ramesseum zijn gehakt. De groeven liggen op de oostelijke oever, waar onder Ramses II 3.000 arbeiders werkten. Er ligt nog een, niet gereed gekomen, grote sfinx. Onder Horemheb werden op de westelijke oever kapellen uit de rots gehouwen en versierd met fraaie reliëfs en inscripties. Mariette schrijft naar aanleiding van het reliëf van Isis en Horus in één van de kapellen: „Egypte heeft nooit, zoals Griekenland, de ideale schoonheid bereikt, maar zover het Egyptische kunst betreft, is het reliëf van de rotskapel van Dzjebel el Silsila één van de

mooiste werken die men kan bekijken'' (*Itinéraire de la Haute Egypte*, 1872). In de 19de eeuw werden de steengroeven veel bezocht. Ook Flaubert en DuCamp zijn er geweest; en Amelia Edwards heeft grote bewondering voor de efficiënte wijze, waarop de blokken uit de wand zijn gehaald. Een wandeling door een 15 m diepe voor, met loodrechte, amberkleurige wanden en een fel blauwe lucht er boven, is een unieke ervaring en vindt zij alleen te vergelijken met een tocht door Petra.

Kom Ombo

De tempel van Kom Ombo is vooral een bezoek waard om haar prachtige ligging, 15 m hoog, in een bocht van de Nijl. De stad was belangrijk in de tijd van de Ptolemaeën en de monumenten zijn ook uit die tijd, ten dele gebouwd van spolia uit de 18de dynastie. Het was een dubbeltempel, gewijd aan twee triaden van goden, waarvan die van de krokodillengod Sobek met Hathor en Chons de belangrijkste was.

De Engelse bisschop Pococke vertelt, dat Kom Ombo steeds in onmin was met Dendera, waar men de krokodil verafschuwde.

Philae

Dit groene eiland in de Nijl, ten zuiden van de eerste cataract, werd vroeger als het hoogtepunt van een Nijlreis beschouwd, maar na de bouw van de eerste stuwdam verdween het voor negen maanden van het jaar onder water. Om de monumenten op dit eiland te redden voor de totale ondergang, waarmee zij bedreigd werden door de bouw van de laatste stuwdam, zijn zij verplaatst naar een naburig eiland.

De voornaamste tempel is gewijd aan Isis en gebouwd in de Ptolemaeëntijd. Er zijn twee pylonen, een enorme voorhof en twee zuilengangen tot aan het terras voor de tempel. Deze tempel zou door een gang onder het meer door verbonden zijn geweest met het eilandje Biga, waar Osiris begraven lag en dat alleen door Isis bezocht mocht worden. Het was zelfs verboden rondom het eiland te vissen, opdat de rust van Osiris niet door menselijke geluiden gestoord zou worden.

Er staat ook een Hathortempel op Philae, en verder de kiosk van Hadrianus, die, hoewel nooit gereed gekomen, het aantrekkelijkste bouwwerk van het eiland is.

Op de muur van het *mammisi* van de Isistempel heeft de Duitse egyptoloog Lepsius in 1843 een kopie ontdekt van de steen van Rosetta, alleen zonder de Griekse vertaling.

De Osiris cultus had zich in de late Egyptische tijd verplaatst van Abydos naar Philae (Strabo vermeldt Abydos als een onbetekenende plaats). Deze dienst heeft zich op Philae kunnen handhaven tot lang nadat in Egypte op bevel van keizer Theodosius, die in 395 het christendom tot staatsgodsdienst heeft gemaakt, 40.000 heidense beelden vernietigd waren. De laatste inscripties in Egypte in hiërogliefen en in demotische schrift zijn op Philae gevonden en dateren van resp. 394 en 452 n.C. Pas in de 6de eeuw is het eiland onder de voet gelopen door de christelijke Kopten, die op hun beurt hier ook weer totaal verdwenen zijn. In 1799 heeft generaal Desaix het eiland bezet, en daarna is het niet meer bewoond.

Niet iedereen was zo ingenomen met de monumenten. Champollion zei in 1828: „Hier is alles modern”. Henniker vond de monumenten niet zo slecht maar beneden Grieks niveau. „De hiërogliefen zijn grof en de op andere plaatsen rijzige gestalten zijn hier gezwollen papzakken. Een uitzondering is een uit een kom opstijgende Isisfiguur”.

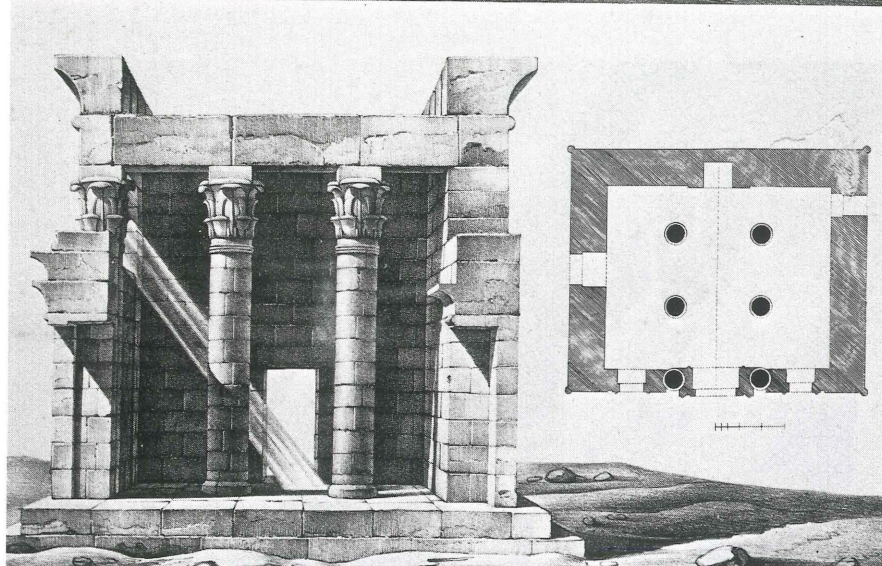
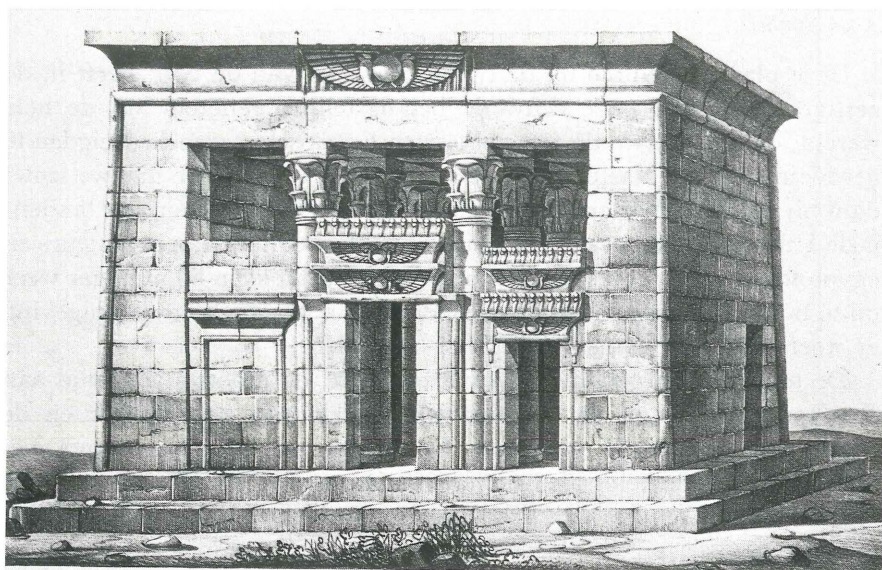
In 1849 bezochten Flaubert en DuCamp het eiland. De laatste vond het een groots ensemble, maar boeiender vanwege de natuur dan om de ruïnes, en vooral prachtig bij zonsondergang. Flaubert schreef in één van zijn brieven hoe alles hem verveelt, niet alleen op Philae, maar in heel Egypte. Hij ging liever ergens liggen lezen, terwijl DuCamp rondraafde om foto's en gipsafdrukken te maken.

Taffeh, Kalabsja en Dendoer, verplaatste tempels

De tempels, die in deze plaatsen van Egyptisch Nubië lagen, zijn gered door de Unesco. Zij zouden anders ten onder zijn gegaan in het Nassermeer, dat is ontstaan door de nieuwe stuwdam in de Nijl bij Aswan. Deze tempels zijn alle drie uit de Romeinse keizertijd.

Taffeh bezat oorspronkelijk twee tempeltjes, beide zonder reliëfversiering. Het zuidelijke is in 1870 afgebroken en verdwenen, het noordelijke in 1960 afgebroken en geschonken aan Nederland. Het staat nu in het Museum van Oudheden in Leiden, waar het in 1979 voor het eerst voor het publiek is opengesteld.

Kalabsja bezat de grootste vrijstaande tempel van Nubië (74 m diep). Deze is gewijd aan Mandoelis, Isis en Horus. Alleen in het interieur zijn reliëfs aangebracht. Zij had al lange tijd gedeeltelijk onder water gestaan. In 1963 is zij afgebroken en door de Duitsers dicht bij Aswan herbouwd, waarheen zij in 13.000 blokken is overgebracht. Als beloning voor de moeite staat nu in het museum in Berlijn een uit spolia opgebouwde, oude poort.

27. Taffeh, noordelijke tempel. In 1960 afgebroken en in Leiden herbouwd (Rijksmuseum van Oudheden)
Litho J. J. Rifaud 150

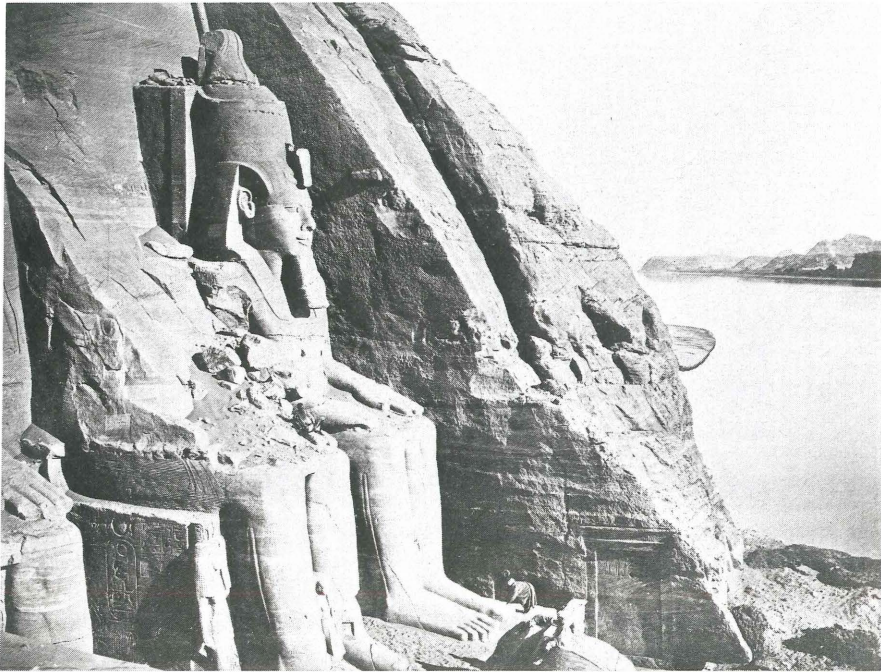
Dendoer bezat een tempeltje, dat gebouwd was voor Augustus. Ook dat is in 1963 afgebroken en weer opgebouwd. Het staat nu in het Metropolitan Museum in New York.

J. J. Rifaud heeft van Taffeh en Dendoer tekeningen gemaakt, maar die zijn niet erg betrouwbaar.

Aboe Simbel

Deze plaats in Nubië bij de tweede cataract van de Nijl, heeft in de zestiger jaren van onze eeuw de belangstelling genoten van de hele wereld, omdat twee in de rots gehouwen Egyptische tempels dreigden te verdwijnen in het Nassermeer, dat werd gevormd door de nieuwe stuwdam bij Aswan. Door grote sommen gelds, geschonken door vele landen, is de Unesco in staat gesteld de beide tempels met hulp van ingenieurs en egyptologen uit de rots te zagen en de 120.000 blokken 60 m hoger weer op te bouwen. Grote moeite heeft men toen nog gehad om de omgeving er weer enigszins aannemelijk uit te laten zien.

De tempels zijn gebouwd door Ramses II; de grootste is gewijd aan Ra-Horachte, Amon en Ramses zelf, de kleinere aan Hathor en de vrouw van Ramses II, Nefertari. De facade van de grote tempel met haar vier zittende kolossale beelden van Ramses II (21 m hoog) is waarschijnlijk de bekendste van heel Egypte. Hierachter ligt een 17 m diepe zaal met 8 Osirispijlers; dan volgt een hypostyle zaal met vier zuilen en

28. Aboe Simbel, kolossaalbeeld van Ramses II aan de gevel van de grote tempel

Foto H. Béchard 148

daarachter het allerheiligste met het voetstuk voor het godenschip. Daarop vallen twee maal per jaar de zonnestralen; erachter zitten vier in de wand uitgehouwen godenfiguren, Ptah, Amon, Ramses II en Ra-Horachte. Op de wanden zijn reliëfs aangebracht, waaronder één met de voorstelling van de slag bij Kadesj, waar Ramses II geheel alleen tegen een overmacht gevochten zou hebben. Dat verhaal is ook in Karnak, Luxor en Abydos uitgebeeld. Op de benen van Ramses II zijn inscripties van vele bezoekers en van daar gelegerde soldaten gegrift. Ook de naam van Belzoni, die in 1817 de ingang van zand heeft bevrijd, is er te vinden. Het gehele complex is 55 m diep.

De kleinere tempel, gewijd aan Hathor, heeft een gevel met staande beelden van Ramses II en Nefertari en twee kinderen. Dit is de enige tempel in Egypte, waar aan de facade een vrouw is afgebeeld.

Sheik Ibrahim (J. L. Burckhardt) ontdekte bij toeval op zijn reis langs de Nijl de beide tempels. Hij kon toen alleen de hoofden zien, maar dacht terecht, dat de beelden zittend moesten zijn en ongeveer 20 m hoog. Hij vond de kop van Ramses II heel mooi, jeugdig en vol uitdrukking, meer naar het Griekse ideaal dan hij tot dan bij beelden in Egypte had gezien. In 1817 liet Belzoni, gesubsidieerd door de Engelse consul Salt, zoveel zand weggraven, dat een kleine opening ontstond en men naar binnen kon glijden. Dit ging niet zonder grote moeilijkheden met verschillende in de buurt wonende Arabische stammen, die dachten dat daarbinnen grote schatten lagen, wat bepaald niet het geval bleek te zijn.

Henniker, die niet gauw van iets ondersteboven was, vond Aboe Simbel het non plus ultra van Egypte. Toch zaten er toen in 1824 nog twee figuren onder het zand en was van de andere twee er één midden door gebroken. Hij wilde naar binnen, maar er was alleen die kleine opening boven aan. Hij liet nu van een zeil een soort slurf maken en gleeed daardoor naar binnen, waar het 50 graden was. Gelukkig was zijn tolk buiten gebleven, want terug moest hij tegen het losse zand opklauteren, wat niet lukte. Aan een neergelaten touw werd hij opgehesen. Hij merkte op, dat het wel zittende figuren moesten zijn aan de gevel, want als zij gingen staan, zou de berg niet hoog genoeg zijn.

Champollion heeft ongeveer dezelfde ervaringen over het verblijf binnen de tempel. Hij wilde tekeningen hebben van de reliëfs en hiërogliefen of afgietsels, maar door de hitte was het hem en zijn mensen onmogelijk langer dan vier uur per dag in de tempel te verblijven.

Flaubert en DuCamp zijn beiden zeer onder de indruk van de tempels. De eerste vindt de hoofden van Ramses II mooi, maar de voeten grof en lelijk. Hij laat zich door het enthousiasme van DuCamp meeslepen,

zodat hij aan een poging om de gehele gevel vrij te maken van zand meedoet, maar dat moeten zij opgeven. DuCamp heeft wel vele foto's gemaakt. Toen hij op een morgen de tempel van Nefertari wilde fotograferen, hadden juist twee van zijn Arabieren hooggaande ruzie over de vraag of de ruimte daarbinnen had gediend voor een café of een bazaar. DuCamp moest ingrijpen om te voorkomen, dat er een dode zou vallen.

Ramses II heeft niet kunnen denken, dat één van zijn beelden eens een hem volkomen onbekende drank letterlijk bij liters zou opslurpen. Robert Hay, een Engelse tekenaar, had van de meest noordelijke Ramseskop een afdruk in gips laten maken. Van dat gips was hier en daar wat blijven plakken, zodat het er uit zag, alsof Ramses II aan een of andere uitslag leed. Toen nu in 1873 Amelia Edwards in Aboe Simbel met haar gezelschap enige dagen op vervoer moest wachten, hebben zij de tijd gedood met het bouwen van een stellage en het verwijderen van de gipsstukken. Daarna hebben zij de wat lichter gebleven plekken met koffie bijgeverfd.

Ook op onze landgenoot, de schrijver Marcellus Emants, die in 1884 een Nijlreis heeft ondernomen, maakte Aboe Simbel een overweldigende indruk, maar na de zoveelste afbeelding van Kadesj, vraagt hij zich wel af, wat hij van die Ramses II moet denken? „Was hij een held of een kleine opschepper; want in onze eeuw van kritiek wisselen opheffen en neerhalen elkaar zo snel af, dat je niet meer weet of Nero een gewetenloze schurk was of een armzalig zangertje en Bilderdijk een Apollo of een vervelende verzensmid”.

Hoe dan ook, in ieder geval is Ramses II er wel in geslaagd zijn ge-laattrekken in het geheugen der mensheid te prenten.

PUBLICATIES

HORAPOLLO (4de eeuw n.C.)

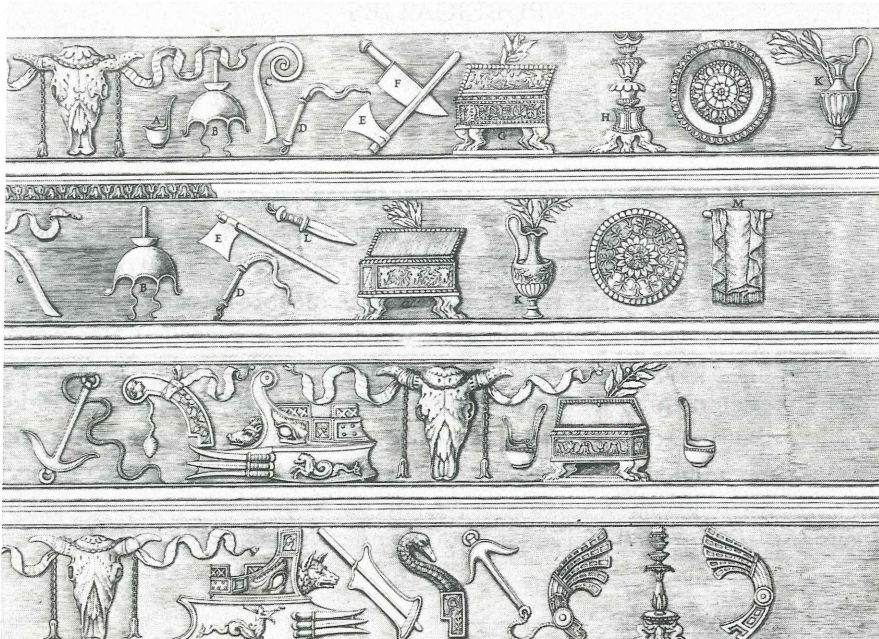
Hieroglyphica

De *Hieroglyphica* is een geschrift over hiërogliefen en hun betekenis, samengesteld door iemand, die deze zelf niet kon lezen. Het is bewaard in een Griekse vertaling uit de 5de eeuw n.C. en werd in 1419 op Andros gevonden door Chr. Buondelmonti, die het meebracht naar Florence. Daar kreeg het veel belangstelling en werd het gekopieerd. Later werd het in Venetië gedrukt, in 1505 in het Grieks en in 1515 in het Latijn. De 189 hiërogliefen zijn door Horapollo met fantasie uitgelegd, en in de 15de eeuw en daarna zonder kritiek aanvaard. Men zag deze geheimzinnige tekens als symbolen voor allegorische, theologische en esoterische begrippen. De eerste kritische uitgave is die van de Nederlandse egyptoloog C. Leemans, die in 1835 te Leiden op dit onderwerp is gepromoveerd.

COLONNA (1433-1527)

Hypnerotomachia Poliphili (Venetië, 1499)

Deze dominicaan, behorend tot de Romeinse familie Colonna, heeft veel gereisd en was zeer geleerd, iets wat hij ten toon heeft gespreid in zijn middeleeuws aandoend verhaal over zwerftochten van Poliphilus, die op zoek is naar zijn geliefde Polia. In dit geschrift heeft Colonna zijn architectuur- en kunsttheorie verwerkt. Allengs kreeg het boek grote bekendheid en is o.a. in het Frans vertaald. Voor de verbreiding van de verkeerde interpretatie van hiërogliefen zijn sommige illustraties verantwoordelijk. Op architecturaafbeeldingen komen nl. tekens voor, ontleend aan een fries in één van de zeven pelgrimskerken van Rome, San Lorenzo fuori le Mure, die men voor Egyptische hiërogliefen hield; waarom is niet bekend. Colonna heeft hier nog tekens van eigen vinding in dezelfde stijl aan toegevoegd en alles tezamen symbolisch verklaard. In werkelijkheid is dit fries, dat opnieuw werd gebruikt in San Lorenzo, afkomstig van een Romeins bouwwerk uit het einde van de eerste eeuw n.C. Het heeft als decoratie een strooipatroon, zoals dat in die tijd meer voorkomt. Deze verkeerd geïnterpreteerde ornamenten hebben een lang leven geleid, tot in de 18de eeuw o.a. bij Fischer von Erlach in zijn boek over de architectuur.

Lector! Incandescite veterum rerum studiosi! Invenisti instrumentis, quae in hac tabella graphice excussa videntur, rationem, his pauculis verbis facillime te intelleturum spero. Non ex his characteribus quae usque notati sunt, nullo omnia labore percipies. Igitur quae A. litera adscribitur hic subnotantur: Simplicium, sive Simplicium est, quo e Cratere aquam Sacrificulis hauriebatur. B. vero Sacrificulicium ubi dominebatur. C. Litium. D. Aspergillum. E. Sacrum, quae Hostia maculatur a Popo. F. Strepia, quae post Sacrificiorum munus in parietibus perhibetur. G. arcus laureatus est: ubi istius asseruabatur. H. Candelabrum. I. pateram indicat. K. Arcuatum est vasa Laurae, quae post sacrificium est. L. ubi pugna sit, indicat, quae hostia sagittabatur. M. demum veli, quae Post. M. Maximus caput inter sacrificiorum con- spectu per veteri. R. omniae religionis instituta. Quae omnia hodie in capitulo intra Conservatorio, palatium videntur. Rome. Claud. Daltin. fecit.

29. Rome, San Lorenzo fuori le mura. Fries met afbeeldingen, die voor hiërogliefen werden gehouden *Gravure Cl. Duchetti (Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam)*

SERLIO, Sebastiano (1475-1554)

I sette libri dell' architettura (Venetië, 1537 en 1584)

Italiaans architect en theoreticus, die in zijn *Architettura* voor het eerst heeft getracht een piramide af te beelden naar opmetingen ter plaatse gedaan door een hem bekende reiziger, de latere kardinaal Grimani uit Venetië. Van hem heeft hij hoogstwaarschijnlijk ook gehoord van twee ingangen (de oude Egyptische en die, welke kalief Mamoen heeft laten hakken) en heeft die keurig in Renaissancestijl aangegeven. Verder heeft ook de Cestius-piramide in Rome invloed op de uitbeelding gehad. Serlio vertelt, dat in de binnenruimten lettertekens zijn gevonden en dat men daarom denkt, dat het een graf is. Ook noemt hij een diep gat, waarschijnlijk de put van Plinius, dat lange tijd een raadsel is gebleven. Pas in de 19de eeuw bleek dit een deel van de ontsnappingsgang te zijn voor de Egyptische arbeiders, die de grote gang hadden afgesloten. De kop van

de Sfinx, die naast de piramide ligt, vindt hij heel lelijk. Daarmee kan men het wel eens zijn, wanneer men zijn afbeelding bekijkt.

VALERIANUS, Pierius (1477-1560)

Hieroglyphica (58 boeken) (Bazel, 1556)

Deze Italiaanse geleerde en schrijver heeft zich zijn leven lang bezig gehouden met hiëroglifische tekens en deze in 1.400 categorieën ingedeeld. Hij geeft aan alle een christelijke, moraliserende uitleg. Tot in de 17de eeuw is hij de autoriteit gebleven op het gebied van de hiërogliefen. De illustraties van de vele uitgaven van zijn werk zijn onderling zeer verschillend. Deze hebben tezamen met die van Horapollo, de *Hypnerotomachia* en de *Mensa Isiaca* grote invloed gehad op de decoratieve voorstellingen van de 16de tot de 18de eeuw, van Dürer via Athanasius Kircher tot Fischer von Erlach. De invloed is nog zeer versterkt door de in 1531 verschenen publicatie van de *Emblemata* (geïllustreerde epigrammen) van de Italiaanse humanist Alciati, die 170 edities beleefde. Alciati ontleende zijn symbolische afbeeldingen aan de antieke wereld.

BELLONIUS of BELLON DU MANS, Pierre

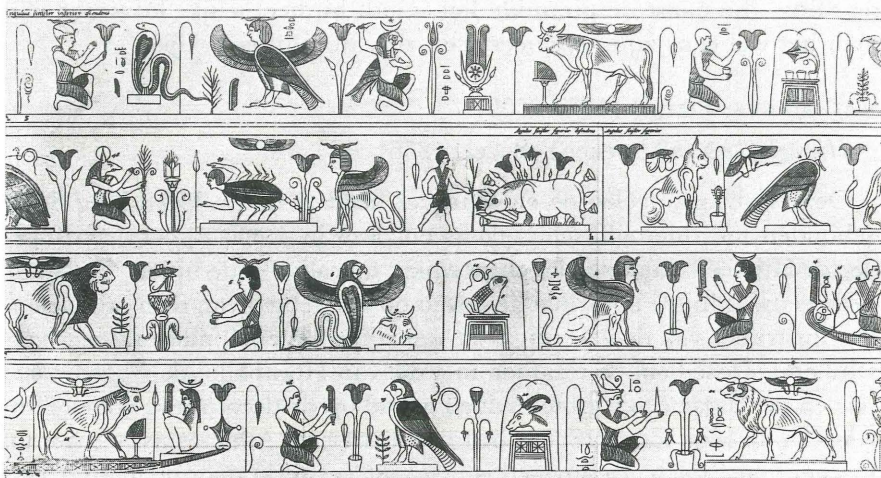
Observations de plusieurs singularités et choses en Grèce et Egypte (1588)

Deze Franse botanicus heeft Egypte bezocht voor onderzoeken naar planten en dieren. Hij vertelt over de broedovens, waar op mest eieren worden uitgebreed. De jonge kuikens worden dan als bijzondere lekkernij direct opgegeten. In de Oudheid zijn die ovens al door Aristoteles vermeld. Ook in de 17de eeuw komen zij herhaaldelijk in reisverhalen voor, o.a. bij Cornelis de Bruyn. Bellonius bezocht de Delta, Cairo, de piramiden en Alexandrië, waarvan hij een reliëfplattegrond in zijn boek geeft.

PIGNORIA, LORENZO (1571-1631)

Mensa Isiaca (Venetië, 1605; Ned. vert. 1670)

De *Mensa Isiaca* of *Tabula Bembina* in het museum te Turijn is een bronzen plaquette, ongeveer 1,5 bij 1 m, die in 1525 in Rome is opgedoken in het bezit van kardinaal Bembo, vandaar de tweede benaming. Het is een imitatie van Egyptische kunst, waarschijnlijk uit de 2de eeuw n.C., met figuren die niet overeenstemmen met ons bekende schrifttekens. In 1559 werd de voorstelling weergegeven in een prent van Enea Vico en kreeg zo grote bekendheid. In de 16de eeuw en later werd zij beschouwd als een plaquette uit de oudste tijden der geschiedenis, die een mystieke bood-

30. Pignoria, L., *Mensa Isiaca*. Detail van de voorstelling

schap voor de mensheid zou bevatten. Dit ondanks de wetenschappelijke uitgave van L. Pignoria in 1605, die dit reeds ontzenuwde. Deze uitgave kreeg nog grotere bekendheid dan de prent uit 1559. Deze Italiaanse geleerde stelde vast, dat hij de afbeeldingen van de *Mensa Isiaca* niet kon verklaren. Wel vergeleek hij sommige motieven (en daarin is hij één van de weinigen) met hem bekende Egyptische voorwerpen. Hij kwam echter niet tot een conclusie, maar ook niet tot een symbolische uitleg, zoals in de geest van de tijd zou hebben gelegen. Bovendien plaatste hij de *Mensa* niet in de oertijd, maar in de tijd van Augustus. Zijn tijdgenoot Herwart von Hohenburg ziet in de plaquette een zeevaartkundige verklaring van de wereld, terwijl Athanasius Kircher haar uitlegt als een schema van de kosmos: bovenaan de figuren van de dierenriem, onderaan de vier poorten tot de wereld en in het midden Isis met links en rechts drie goden, die tezamen de zeveneenheid vormen. Aan weerszijden daarvan staan voorstellingen van goed en kwaad.

SANDYS, G. (1578-1644)

Relation of a Journey begun 1610 (Londen, 1615; Ned. vert. 1665)

Deze Engelse reiziger heeft een reis gemaakt door de hele oostelijke helft van de Middellandse Zee, beginnend en eindigend in Venetië. In het tweede deel van zijn reisbeschrijving geeft hij zijn bevindingen weer over Egypte, waarover hij zich nogal eens wat zuur uitlaat. Hij heeft Alexandrië, de Delta, de mummiegraven van Memphis, Cairo en de

piramiden bezocht. Deze laatste vond hij net als Plinius monumenten van verspilling en ijdelheid, maar hij gelooft niet, dat zij door de Joden zijn gebouwd, want die gebruikten gebakken steen en de piramiden zijn van natuursteen. Verder neemt hij de verhalen van Herodotus op over de lange duur van de bouw en de bergen ajuin, die zijn opgesoupeerd tijdens de bouw, over de bijverdiensten van de dochter van Chéops en over de balseming van lijken.

HERWART VON HOHENBURG, G. (1553-1622)

Thesaurus hieroglyphicorum (1620)

Deze Beierse diplomaat, die ook mathematicus, filoloog en archeoloog was, heeft als eerste een verzameling hiërogliefenteksten gepubliceerd. Er zijn kopieën bij van 19 obeliskken, sommige geheel op fantasie berustend, maar andere naar oorspronkelijke werken minutieus overgenomen, zo goed en zo kwaad als dat toen ging. Het kubusbeeld van de opperste voorleespriester Petamenope (oorspronkelijk uit Thebe, 650 v.C., nu in het Louvre) heeft hij afgebeeld naar twee 16de eeuwse manuscripten. Of hij dit beeld kende uit Rome, waar het, naar men aanneemt, in de collectie van zijn collega Laelius Pasqualinus was, is niet bekend. Dit beeld met de tekst er op komt ook voor bij Kircher en Montfaucon, en zelfs bij Fischer von Erlach.

GREAVES, John (1602-1652)

Pyramidographia (1646)

Deze Engelse mathematicus, astronoom en orientalist werd in 1630 professor in Londen, maar gaf zijn professoraat op voor langdurige reizen in het Nabije Oosten. Hij verbleef vier maanden in Alexandrië en ging daarna naar Gizeh om de piramiden op te meten. Dit deed hij veel nauwkeuriger dan iemand vóór hem. Hij identificeerde ze als graven en de resten, gelegen voor de piramide van Chefren, als graftempels. Zijn doorsnede van de grote piramide is nagenoeg juist en lange tijd de beste gebleven, die er bestond.

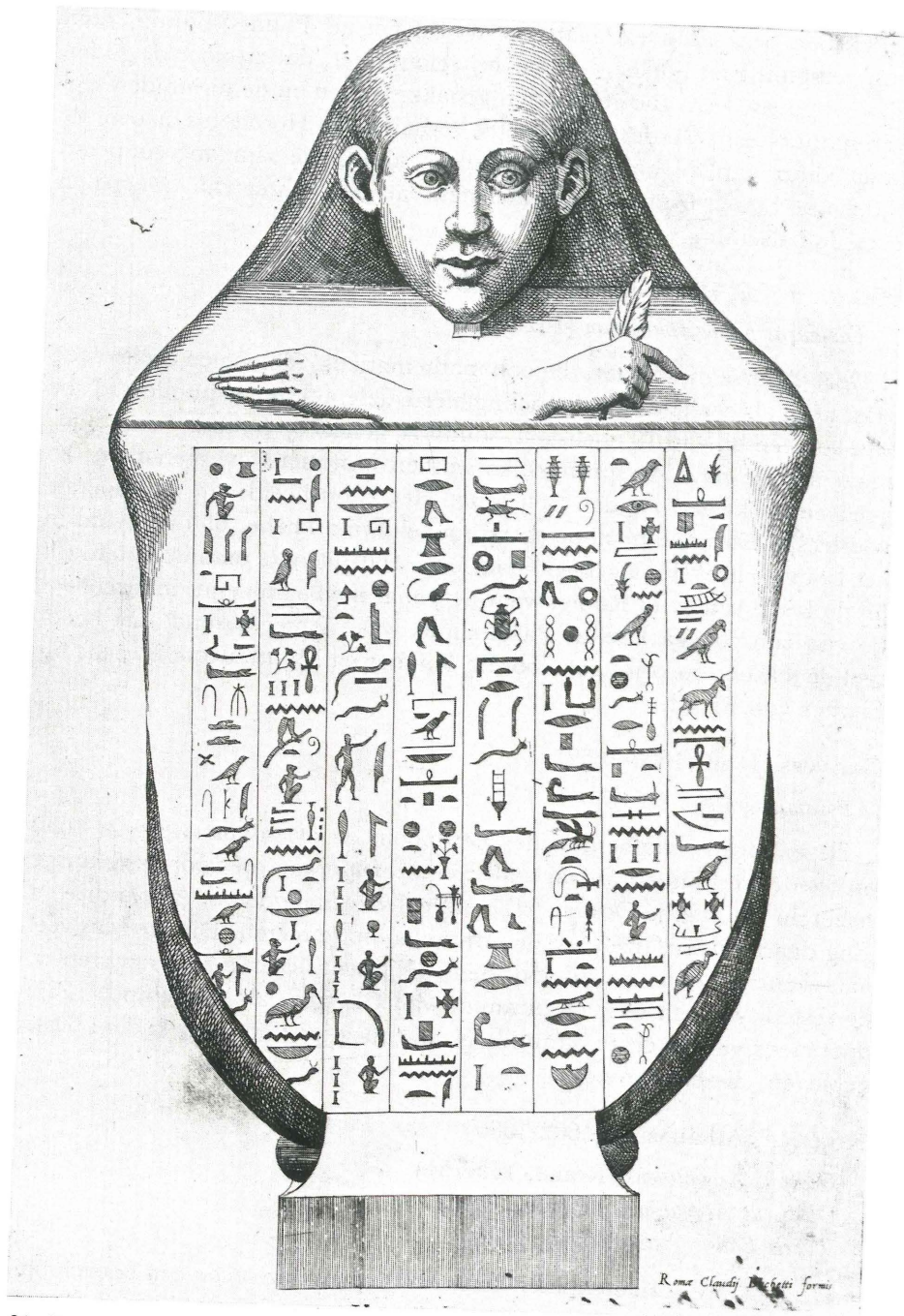
KIRCHER, Athanasius (1602-1680)

Oedipus Aegyptiacus (Rome, 1652/54)

Obeliscus Aegyptiacus (Rome, 1666)

Turris Babel (Amsterdam, 1679)

Deze Duitse jezuïetenpater heeft zich tijdens zijn leven een encyclopedische kennis verworven en die in vele geschriften neergelegd. Jammer

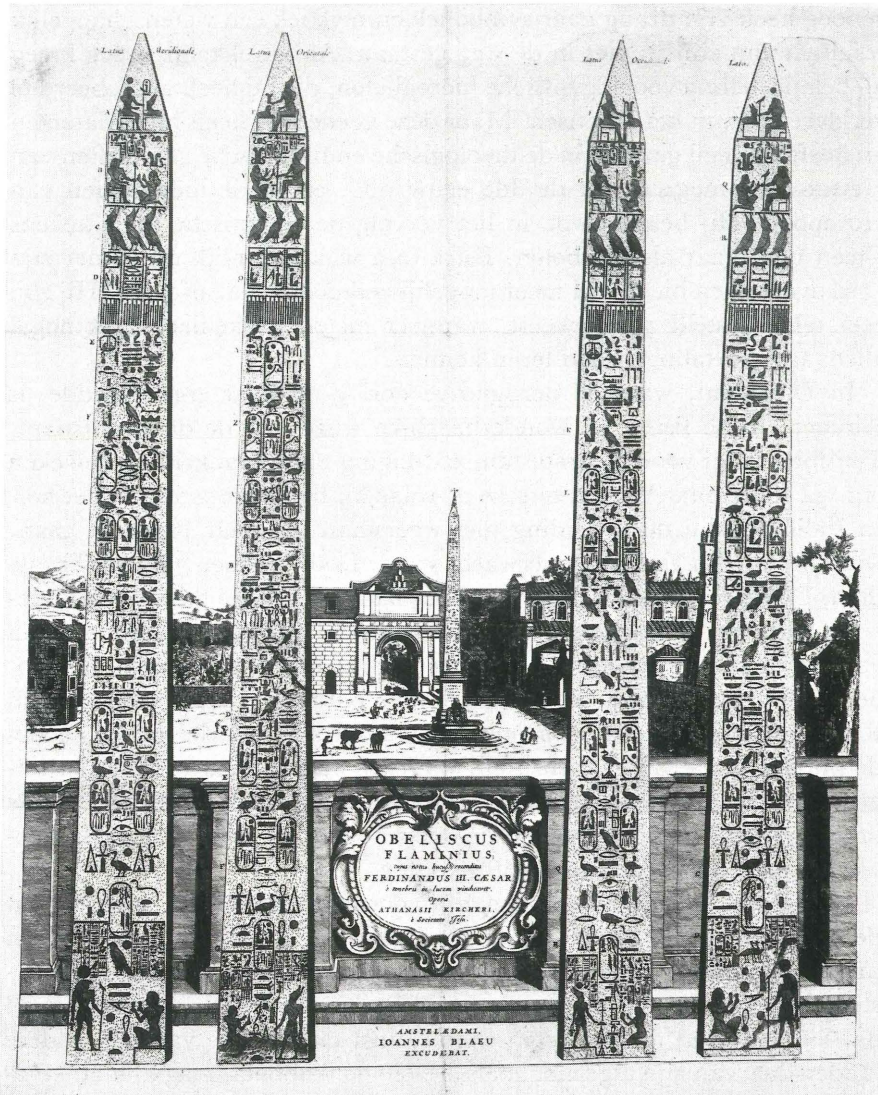
31. Herwart von Hohenburg, G., *Thesaurus Hiërogllyphicorum*. Z.g. hiëroglifische canoop met bij benadering goed gekopieerde hiërogliefen
Gravure Cl. Duchetti (Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam)

genoeg heeft zijn drang naar symboliek en mystiek een wetenschappelijk resultaat van zijn studies in de weg gestaan. Al betrekkelijk vroeg kreeg hij belangstelling voor Egyptische hiërogliefen, die hij heeft geprobeerd te verklaren vanuit het Koptisch. Maar deze goede weg heeft hij verlaten en hij heeft zijn heil gezocht in de theologische en filosofische geschriften van Hermes Trismegistos uit de 3de eeuw n.C. en in de hiërogliefen van Horapollo. Hij beschouwde in het vervolg de Egyptische schrifttekens alleen nog maar als symbolen. Dit kwam waarschijnlijk meer met zijn aard overeen en biedt veel meer mogelijkheden dan een alfabeth. Hij zou zeer teleurgesteld zijn geweest, wanneer hij de werkelijke, vaak nogal alledaagse vertalingen had leren kennen.

In Duitsland, waar de dertigjarige oorlog op haar ergst woedde, is Kircher enkele keren op wonderbaarlijke wijze aan de dood ontsnapt. Tenslotte is hij voor de protestantse dreiging naar Frankrijk uitgeweken om via Italië naar Wenen te reizen, waar hij benoemd was aan het hof. In Italië kon hij de verleiding niet weerstaan om naar Rome te gaan, waar hij tot zijn verbazing verwacht werd. Door toedoen van een Fransman, De Peiresc, die hij in de Provence had ontmoet en die ook veel interesse had voor hiërogliefen, was zijn opdracht om naar Wenen te gaan veranderd in een oproep om naar het Collegium Romanum te komen, het hoofdkwartier van de jezuïetenorde. Kircher is zijn leven lang in Rome gebleven en heeft zich gewijd aan studies op velerlei gebied en aan de publicatie van zijn geschriften, waarvan vele in Amsterdam zijn uitgegeven. Bij zijn filosofische overwegingen is hij steeds uitgegaan van de onfeilbaarheid van de bijbel en de doctrine van de katholieke kerk, hoewel hij toch ook in de astrologie geloofde.

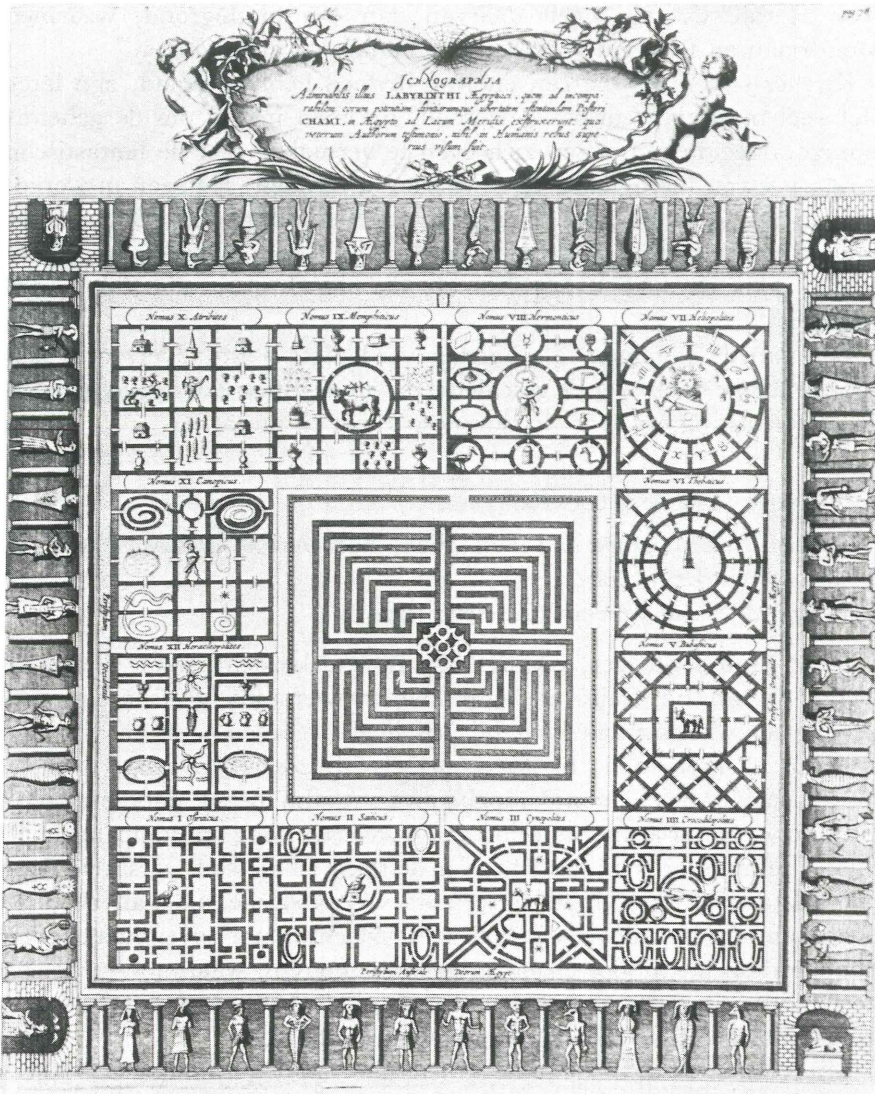
In *Oedipus Aegyptiacus*, één van zijn voornaamste werken, zegt hij, dat de wijsheid van de Egyptenaren ligt in het feit, dat zij de goddelijke en menselijke natuur hebben uitgedrukt in allegorische verhalen en in voorstellingen van dieren. Hij beschouwde Egypte als de wieg der mensheid na de zondvloed, zodat wetenschap, kunst en filosofie van alle andere landen daarvan zijn afgeleid, zoals astrologie, kabbala, magie, mathematica, theosofie, mythologie en alchemie. Wat hij hierover in de toen bekende literatuur te weten is gekomen, heeft hij in de hiëroglifische tekens „hinein interpreteert”. Hij creëerde zelfs hiërogliefen voor zijn begrippen. In zijn laatste werk daarover houdt hij een lang vertoog over zielsverhuizing en reïncarnatie.

Natuurlijk hebben de in Rome aanwezige Egyptische oudheden hem ook bezig gehouden; hij heeft ze afgebeeld in zijn boek over de obelisk, *Obeliscus Aegyptiacus*, en heeft de inscripties verklaard. De obelisk aan het

32. Kircher, Athanasius. Obeliscus Flaminius op de Piazza del Popolo in Rome
Gravure J. Blaeu (Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam)

einde van de Via Flaminia heeft hij opgedragen aan keizer Ferdinand III van Oostenrijk, omdat deze geld gegeven had voor de publicatie van het boek. In hetzelfde boek is ook een reconstructie van het Iseum Campense gegeven, de Isistempel op de Campus Martius, waarvan tot aan de Middeleeuwen resten te zien zijn geweest. Het kubusbeeld uit *Oedipus Aegypti-*

33. Kircher, Athanasius, *Turris Babel*. Plattegrond van het labyrinth in de Fajoem

acus is hetzelfde als hetgeen Herwart von Hohenburg al had afgebeeld, maar dat Kircher als zijn eigen vondst beschouwde.

In zijn boek over de *Toren van Babel* spreekt Kircher ook over de wereldwonderen o.a. de piramiden. Maar volgens hem worden die nog overtroffen door het Labyrinth bij het meer van Moeris, dat beschreven is

door Herodotus. Hij geeft daarvan dan een plattegrond, waarmee Mondriaan en Rietveld voor den dag hadden kunnen komen.

Kircher's werken, die een enorme invloed hebben gehad, zijn later niet veel meer dan curiosa geworden, die men inkijkt om de geheimzinnige afbeeldingen of om zich even te vermaken met de fantastische verklaring van hiërogliefen op obeliskken of beelden. Hetgeen in werkelijkheid bv. „alleenheerser" betekent, wordt uitgelegd als: „De schepper van de vruchtbaarheid en alle vegetatie is Osiris, wiens scheppende kracht door de heilige Mophta uit de hemel naar zijn rijk wordt gebracht".

Eén van de weinigen, die Kircher verdedigt, is Erik Iversen in zijn voortreffelijke boek over de geschiedenis van de uitleg van de hiërogliefen en de toepassing ervan in de Europese kunst en literatuur.

THEVENOT, Jean de (1633-1667)

Relation d'un voyage fait au Levant (1664; Ned. vert. *Gedenkwaardige en zeer nauwkeurige reizen*, 1681)

Voyages de M. de Thevenot (5 delen; 1689)

Deze Franse reiziger, die in 1656 Egypte bezocht, maar alleen de Delta, Alexandrië, Cairo, de piramiden en Memphis, geeft in zijn reisverslag nauwkeurig aan, wat hij zelf heeft waargenomen en wat van anderen overgenomen. In Alexandrië is hij zeer enthousiast over de muren en over de zuil van Pompeius, waarvan hij meent, dat die is opgericht door Caesar als herinnering aan de overwinning op Pompeius in 48 v.C. Veel minder is hij gesticht over de stank in de stad, verspreid door het stilstaande water in de reservoirs vlak voor de tijd van de Nijloverstroming. In Cairo heeft hij dezelfde klacht, maar bovendien over de honderdduizenden door elkaar krikelende mensen, waaronder zelfs een pestepidemie met 200.000 doden geen opruiming houdt. Dat er in Cairo 23.000 moskeeën zouden zijn, gelooft hij echter niet.

Hij is onder de indruk van de afmetingen van de piramiden en vergeet daarbij de verhalen van Herodotus niet. Hij klaagt over de expres door de gidsen met zand gevulde gangen en de vele vleermuizen, die de fakkel doven. In Sakkara heeft hij de trappiramide bekomen, wat iets bijzonders was, maar zijn eigenlijke doel waren de mummiegraven. Hij laat een nieuw graf openbreken en slaat een mummie uit elkaar, maar er zaten geen sieraden in. Hij koopt dan maar wat sieraden, die naar hij meent wel echt zullen zijn, want ze zijn zó goedkoop, dat namaak niet zou lonen. Hij koopt ook een gave mummie en een grafkist met in het

deksel een „gans naakte dochter” met uitgestrekte armen. Bij een afbeelding van een balseming twijfelt hij of degene die de handeling verricht, een masker opheeft met een sperwepop tegen giftige dampen of dat het Osiris is.

DAPPER, Olfert (1636-1689)

Nauwkeurige beschrijving van de Afrikaanse gewesten van Egypte enz. (1668)

Deze Nederlandse historicus en geograaf is gepromoveerd in de medicijnen, maar heeft nooit een praktijk gehad. Na zijn studententijd heeft hij zijn leven lang in Amsterdam gewoond. Hij was geen onderzoeker ter plaatse, maar heeft datgene, wat anderen gevonden hadden, op zeer zorgvuldige wijze verwerkt. Hij heeft veel gepubliceerd en stond in relatie met de Nederlandse geleerden van zijn tijd. Hij was een groot linguïst en kende waarschijnlijk zelfs Ethiopisch.

GONSALES, Anthonis

Hierosalemsche Reijse (Antwerpen, 1673)

Deze Antwerpse franciscaan, recollect of observant, d.w.z. monnik die de strengste regels van zijn orde opvolgt, heeft een pelgrimsreis naar het heilige land ondernomen en aansluitend in 1665 Egypte bezocht, waar hij in Cairo één jaar lang het ambt van pastoor heeft waargenomen voor de Franse gemeenschap. Hij heeft de benoeming na veel aarzeling aanvaard, omdat hij de Franse taal niet goed beheerste; maar dat euvel heeft hij door studie en zich behelpen met Italiaanse termen, zoals de inwoners van Marseille toch ook doen, verholpen. Dat hij een zoon was van een Spanjaard heeft hij maar verzwegen, omdat Spanjaarden en Fransen niet erg op elkaar gesteld waren in die tijd. Uit het feit dat hij door de Nederlandse consul in Cairo, als landsman en dezelfde taal sprekend, zeer vriendelijk werd ontvangen, mogen wij afleiden, dat zijn beschrijving van de pelgrimage direct in het Nederlands is gesteld geweest en niet uit het Spaans vertaald.

Het werk bestaat uit twee delen, onderverdeeld in 6 boeken. In de laatste drie wordt Egypte beschreven. Het vierde boek gaat voornamelijk over de toestand in het land in zijn eigen tijd: de Turkse overheersing, de inheemse bevolking en de bodemgesteldheid. Hij is zeer onder de indruk van de grote vruchtbaarheid van Egypte, waarvan hij alleen de Delta kent. Het water van de Nijl vindt hij het lekkerste, dat hij ooit heeft gedronken. Aan de dieren en planten wijdt hij het gehele laatste boek en geeft daarbij een christelijke uitleg aan hun bestaan.

Een dier, waar hij niet veel mee op heeft, is de kameel. Volgens zijn zeggen zou hij liever een dag op de galeien doorbrengen dan op de rug van een kameel, vooral van zo'n dikke als die in de buurt van Cairo. Over de Turkse wreedheden bij terechtstellingen spreekt hij met afschuw, maar beschrijft ze wel uitvoerig, wat overigens de meeste andere 17de en 18de eeuwse schrijvers ook doen.

Van Cairo uit heeft hij de gebruikelijke excursies gemaakt naar de Egyptische oudheden, altijd met gewapende geleide. Van de piramiden (zie pag. 1) vindt hij dat zij vanwege hun vorm, omvang en kunstig geplaatste stenen terecht tot de zeven wereldwonderen worden gerekend. Zo groot zijn zij, dat het niemand ooit gelukt is er een pijl over heen te schieten, hoewel dat vaak geprobeerd is. Een eeuw later zou een andere Nederlander, Egmond van der Nijenburg, proberen van de top van de Cheopspiramide een steen te werpen in het zand van de woestijn, hetgeen ook onmogelijk bleek.

De mummiegraven van Sakkara heeft Gonsales snel verlaten vanwege de kwade lucht. Hij beschrijft ook Heliopolis en El Matariya, waarbij hij Titus Livius noemt, bouwmeester van de koning van Polen, die alle obeliskken van Egypte gezien en getekend heeft. Ook heeft deze een brief aan Athanasius Kircher geschreven over de balsem boom van El Matariya en de sporen van een oude stad bij de obelisk van Heliopolis.

De terugreis naar Antwerpen via Rhodos, Cyprus, Italië, Marseille en Parijs wordt in het vijfde boek uitvoerig beschreven en ook de grandioze ontvangst te Antwerpen, die iedere uit het heilige land terugkerende pelgrim, zowel leek als geestelijke, ten deel valt.

Gonsales' verhaal, in onopgesmukt Nederlands verteld, behoort tot de meest leesbare en amusante in onze landstaal gedrukte reisbeschrijvingen van Egypte. Hij is vermoedelijk de eerste, die uit eigen aanschouwen een verslag van zijn reis naar Egypte in het Nederlands publiceert. Het is 25 jaar voor het bekende werk van Cornelis Bruyn verschenen. Deze laatste heeft het boek waarschijnlijk niet gekend, noemt het tenminste niet, hoewel hij andere in het Nederlands verschenen werken als van Melton, de Thevenot en Dapper wel steeds vermeldt.

MELTON, Edward (2de helft 17de eeuw)

Zee en land reizen door Egypte en Perzië van 1660-1677 (Ned. vert., Amsterdam, 1681)

Volgens een aantekening in de catalogus van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag is Melton een pseudoniem van G. van Broekhuijzen,

degene die de reisbeschrijving van Jean de Thevenot uit het Frans heeft vertaald. Zijn eigen reisverhaal vertoont veel overeenkomst daarmee en ook met dat van G. Sandys. Alexandrië wordt vrij uitvoerig beschreven en hij vertelt, dat hij daar het huis heeft gezien, waar de 72 rabbi's een Griekse vertaling van het Oude Testament hebben gemaakt, die bekend staat als de Septuaginta. In zijn tijd was het huis een moskee geworden. Zijn belangstelling gaat vooral uit naar de Kopten. Na zijn uitvoerig bezoek aan de Delta en de piramiden reist hij zuidelijker tot aan de Fayoom en beschrijft van dat gedeelte van zijn tocht eigenlijk alleen christelijke zaken.

Zo ver de Nijl op gevaren als zijn tijdgenoten, de beide Franse kapucijner paters Protais en François d'Orléans, is hij niet. Die hebben in 1668 de ruïnes van Luxor en Karnak bezocht, die zij echter niet geïdentificeerd hebben als die van Thebe. Dat is pas 50 jaar later gebeurd door de jezuïet père Sicard. De twee kapucijnen zijn slechts drieënhalve uur in Thebe geweest, maar vertelden dat er wel een miljoen figuren te zien waren. De Memnonkolossen hebben zij ook gezien, die zij Tama en Sjama noemen; een eeuw later betitelt Bruce deze nog als „Tammy and Shammy”. Niemand weet waar die namen vandaan komen; zij betekenen ook in het Arabisch niets.

In dezelfde tijd als Melton bereist nog een andere pater Egypte, père Vansleb of Wansleben, die in opdracht van de Franse minister Colbert zoveel mogelijk manuscripten moet kopen en de Nijl moet opvaren tot Ethiopië. Door de vijandigheid van de bevolking kwam hij niet verder dan Girga ten noorden van Thebe. In zijn *Nouvelle Relation en forme de Journal d'un Voyage fait en Egypte en 1672-1673* (Parijs, 1677), beschrijft hij Thebe wel, maar naar de verhalen van père François d'Orléans (Protais was al in 1671 gestorven). Wansleben heeft ook belangstelling voor het eigentijdse Egypte. Hij beschrijft het feest van het kleed van Mekka, dat ieder jaar in Egypte gemaakt wordt en dat dan met de karavaan naar Mekka wordt gebracht voor bedekking van de Kaäba. Gezien hij ook geïnteresseerd is in de Kopten, bezoekt hij oud-Cairo, maar dat was zo vies en vuil en gevaarlijk, dat hij weer zo snel mogelijk vertrekt.

DE BRUYN, Cornelis (1652-1727)

Reizen (Amsterdam, 1698)

Deze Nederlandse reiziger en schilder vertelt in de inleiding van zijn boek, dat hij al zeer vroeg door de lust tot reizen is gegrepen en daarom schilder is geworden. Zijn hoofddoel was, zoals dat gewoonlijk het geval

was, het heilige land, maar ook de landen, die in de bijbel worden genoemd, zoals Egypte en Perzië.

In Egypte bereist hij alleen de Delta, die hij mooi vindt en gelijkend op Hollandse polders, behalve dan de ibissen en de palmen. Voordat hij vertrok, heeft hij Herodotus, Thevenot en Melton gelezen. De laatste vond hij een heer van zonderlinge curieusheid. Ook haalt hij Dapper aan voor diens verklaring van de sfinx als symbool van de overstroming van de Nijl in de tijd, wanneer de zon door de dierenriemtekens leeuw en maagd gaat (juli en augustus). Bij het oversteken van de Nijl vertelt hij het verhaal van Charon en bij de sfinx dat van Oedipus. Telkens merkt hij op, dat je op je qui vive moet zijn tegenover Arabieren en Turken, die je aan alle kanten bedriegen en belagen. De tocht naar de piramiden doet hij dan ook in gezelschap van de consul en begeleid door Janitsaren. Net als Thevenot klaagt hij over de met zand verstopte toegang, de vleermuizen en de stank in de grote piramide. Hij roemt de prachtige constructie van de grote galerij en maakt daar een tekening van, de eerste naar zijn mening. Deze is in zijn reisbeschrijving afgedrukt. Hij bezoekt Sakkara nog, maar zuidelijker gaat hij niet.

LUCAS, Paul (1664-1737)

Voyage faite en 1714 par ordre de Louis XIV dans Turquie, l'Asie, Haute et Basse Egypte (2 delen; Rouaan, 1714; Amsterdam, 1720)

Hij was de eerste popularisator van Egypte. Van hem zijn drie boeken over Egypte verschenen, uitgegeven door academici, voor wier rekening de verhalen uit Herodotus, Strabo en Plinius komen, want Lucas was een ongeletterd man. Hij geeft vele curieuze bijzonderheden. Of hij Luxor bereikt heeft is de vraag: Thebe plaatst hij ergens in de buurt van Aswan; maar waarschijnlijk is hij niet verder gekomen dan Armant. Hij is wel de eerste, die een beschrijving geeft van Dendera, waar hij erg enthousiast over is, een gevoel dat Denon en de leden van de Commission van Napoleon later met hem zullen delen, maar Champollion in het geheel niet. Hij vermoedt, dat hij de eerste is, die het Labyrinth onderzocht heeft. Als Theseus op Kreta heeft hij zich met een touw verbonden met de ingang en is toen door wel 150 vertrekken gekropen. Heel erg betrouwbaar in zijn verslaggeving is hij niet, maar hij heeft wel veel succes gehad.

In ongeveer dezelfde tijd als Lucas maakte de jezuïet père Sicard verschillende reizen in Egypte voor missie doeleinden, maar hij had ook opdracht van de Régent van Frankrijk om opmetingen te doen. Hij was de

eerste, die Luxor en Karnak als Thebe identificeerde, en reisde tot Aswan en Philae. Hij stierf voordat hij kon publiceren.

MONTFAUCON, Bernard de (1655-1741)

L'Antiquité expliquée et représentée en figures (1719-1724)

Deze Franse geleerde, die tot de orde van de benedictijnen behoorde, heeft een naslagwerk in 10 delen samengesteld, waarin de geschriften over de Oudheid en de vondsten uit dat tijdperk zijn verwerkt. Het is goed geschreven, maar de illustraties zijn niet erg mooi. De indeling is naar onderwerp, voor ieder land apart. Hij vond de Egyptische kunst en religie monstrueus, bizar, hoogstens curieus. Daarom laat hij zijn onderwerpen niet met Egypte beginnen, zoals dat volgens het tijdschema eigenlijk had moeten gebeuren. De moderne schrijvers over Egypte vindt hij langdradig, met veel verhalen van antieke en eigentijdse schrijvers overgenomen en niet ter zake kundig. Van de obelisken zegt hij, dat de teksten niet uitgelegd kunnen worden en de verklaringen van Athanasius Kircher onjuist zijn. Wel gelooft hij, dat er met de hiërogliefen algemene begrippen worden aangeduid.

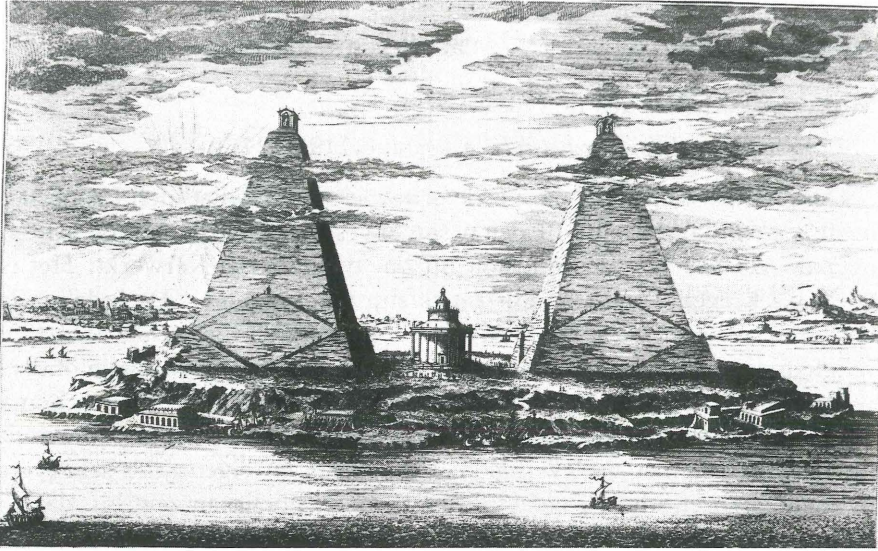
FISCHER VON ERLACH, J. B. (1656-1723)

Entwurf einer historischen Architektur (Wenen, 1721)

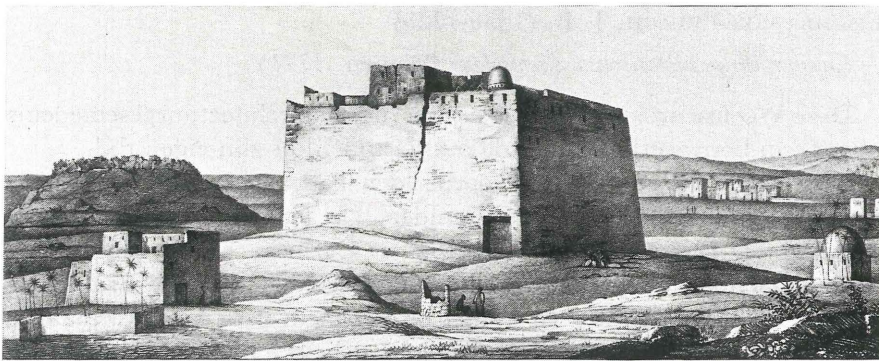
Deze Weense architect was de eerste, die een architectuurgeschiedenis uitgaf van bouwwerken vanaf de oudste tijden tot zijn eigen tijd.

Daar waar hij geen goede voorbeelden had, vulde zijn fantasie de leemte aan, zoals bijv. bij de piramiden. De gedenknaald van Marcus Aurelius en Lucius Verus, opgericht in Corinthe na de zege op de Parthen, flankeert hij met twee ruitstandbeelden, geïnspireerd op die van de Dioscuren Castor en Pollux op het plein voor het Quirinaal in Rome, die toen nog geen obelisk tussen zich in hadden. Vrijwel zeker heeft Fischer's prent in 1786 Antinori, de architect van paus Pius VI, op het idee gebracht de net bij het mausoleum van Augustus opgegraven obelisk tussen Castor en Pollux te plaatsen. Het is niet bekend of hij in Rome, waar hij in contact is geweest met de oude Bernini, ook Athanasius Kircher heeft gekend, uit wiens werk hij wel motieven overneemt.

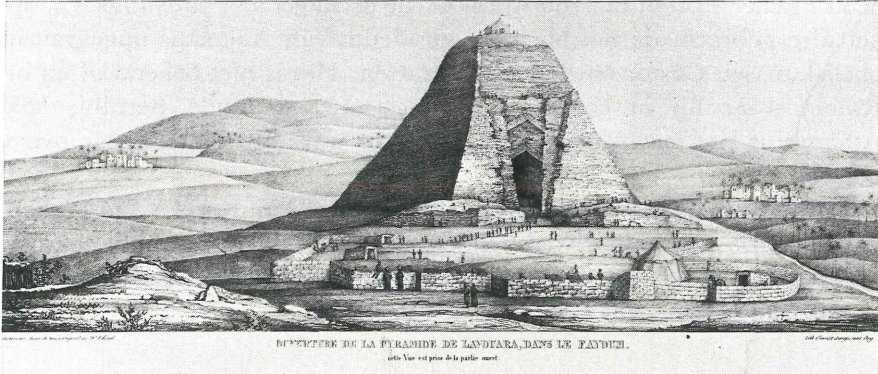
Fischer von Erlach was hofarchitect van Jozef I en Karel VI in Wenen en behoorde met zijn rivaal Hildebrandt tot de invloedrijkste barok-architecten van de 18de eeuw. Zijn architectuurgeschiedenis is in vijf uitgaven verschenen, waarvan twee in Engeland.

34. Fischer von Erlach, J. B., *Entwurf einer historischen Architektur*. Fantasie-afbeelding van de piramiden van Hawara

VUE DE L'ÉPICTÈTE ÉDIFIÉ, SUR MARIANNE.

DÉTAIL DE LA PYRAMIDE DE LAUTARA, DANS LE FAYOUM.
cette Vue est prise de la partie nord.

35. Hawara, piramide

Litho J. J. Rifaud 85

De twee piramiden, die hij afbeeldt, moeten die van El Lahoen en Hawara voorstellen, resp. van Sesostris II (ca. 1897-1878) en van Amenemhet III (ca. 1842-1798/5), beiden uit de 12de dynastie. Fischer von Erlach is nooit in Egypte geweest, maar men kan betwijfelen of de werkelijkheid hem in zijn verbeelding belemmerd zou hebben.

MAILLET, Benoît de (1656-1735)

Description de l'Égypte (Parijs, 1735; Amsterdam, 1737)

Deze Fransman was van 1692 tot 1708 consul in Cairo. Na zijn terugkeer in Frankrijk schreef hij zijn mémoires, die gearrangeerd en uitgegeven werden door l'abbé Le Marcrier, maar niet geheel naar zijn zin. Desondanks werd het werk zeer populair; in één jaar verschenen er drie edities.

Hij kende Arabisch en was de eerste Fransman, die zich voor de architectuur van de Islam interesseerde. De piramiden zijn uitvoerig beschreven evenals de mummievelden van Sakkara. Hij heeft nogal wat kritiek op Lucas, die veel fabeltjes vertelt. Toch doet hijzelf ook zonderlinge verhalen, zoals van een vis met armen en benen en een nijlpaard zo groot, dat een man in zijn maag kan staan. Boven-Egypte heeft hij waarschijnlijk niet bereisd, maar de beschrijving in elkaar gezet naar verhalen van anderen.

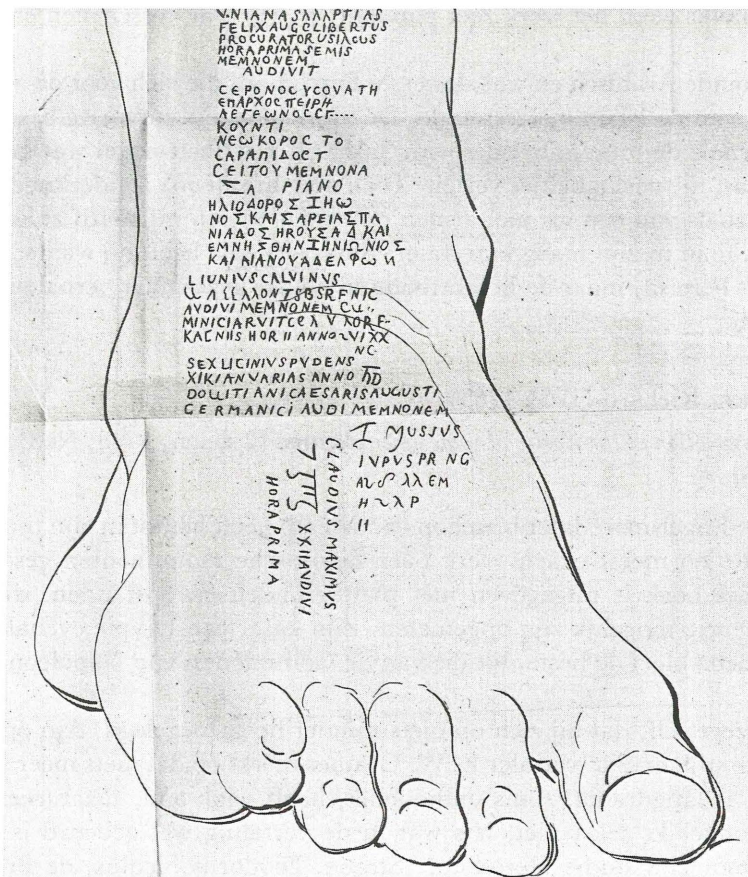
POCOCKE, Richard (1704-1765)

A Description of the East and some other countries (2 delen, 1743; Ned. vert. 1776)

Deze Engelsman, later bisschop van Meath heeft het tot in zijn tijd uitvoerigste en meest exacte werk over Egyptische monumenten geschreven. Het boek is uitgegeven met plattegronden en opstanden, die zo nauwkeurig mogelijk zijn opgemeten. Zijn kaart van Egypte evenals die van Thebe bleef de beste, tot die van de Commission van Napoleon verscheen.

Hij zegt zelf, dat hij zich op niets minder heeft toegelegd, dan op een sierlijke stijl, en zijn vertaler E. W. Cramer merkt op dat niets méér waar is. Hij is langdradig, soms onduidelijk, haalt vaak aan, maar geeft de oorspronkelijke tekst niet, iets wat in de vertaling wel gebeurd is. Hij heeft voor zijn studie Herodotus, Strabo, Diodorus Siculus, de Bruyn, Greaves en Maillet gebruikt, van de laatste neemt hij zelfs een heel stuk op.

In het eerste deel van zijn werk heeft hij zijn reis van Alexandrië tot Philae behandeld, in het tweede verschillende onderwerpen, zoals regering, godsdienst, landschappen, planten en dieren, Mamelukken, Arabieren en Kopten. Ook hij klaagt over de onbetrouwbaarheid van de Egyptenaren en hun achterdocht tegenover vreemdelingen, die zij verdenken van geheime krachten om goud te ontdekken, zodat hij zelfs stenen, die ze in Esna nodig hadden als ballast om zijn schip in balans te houden, niet mee mocht nemen. Het uitvoerigst beschrijft hij Alexandrië, Thebe en Philae. De laatste plaats vond hij heel mooi, maar hij was erg teleurgesteld over de cataract; hij was er al bijna door heen, toen hij vroeg waar zij bleef. Van Dendera en Kom Ombo vertelt hij, dat

36. Pococke, R., *A description of the East*. Detail van de voet van de Memnonkolos met inscripties

de bewoners voortdurend ruzie hadden omdat in Kom Ombo de krokodil vereerd werd, die in Dendera juist verfoeid was. Hij was erg geïnteresseerd in de Memnonkolossen, vooral in de Griekse en Romeinse inscripties daarvan, die hij in een uitslaande plaat weergeeft. De afbeeldingen van zijn werk zijn verschillend van kwaliteit.

NORDEN, Frederik Ludwig (1708-1742)

Travels in Egypt and Nubia (Londen, 1751)

Deze Deense kapitein bij de marine voer op last van de Deense koning Christiaan VI in 1737 naar Egypte. De koning wenste gegevens en tekeningen te verkrijgen van dit land, en van Norden was bekend, dat hij een begaafd tekenaar was. Norden reisde tot voorbij de eerste cataract en maakte zijn tekeningen meestal gezeten op het dek van zijn Nijlvaartuig. Hij had veel last van de vijandigheid van de bevolking, waardoor hij b.v. Luxor en Karnak alleen stiekum bij nacht kon bezoeken. Dendera miste hij, omdat zijn Egyptische kapitein geen zin had dat aan te doen. Van zijn belevenissen geeft hij een aardig verslag. Van een reliëf in het Ramesseum geeft hij een christelijke interpretatie. Het reliëf stelt Ramses II voor zittend onder een boom, terwijl Thot, Atoem en Sesjat zijn naam op de bladeren schrijven. Norden ziet hier de zondeval in: rechts van een groene boom zit een man, die in zijn rechterhand een instrument heeft, waarmee hij zich schijnt te verdedigen tegen een klein ovaal voorwerp, dat een vrouw hem aangeeft, maar met de andere hand grijpt hij het wel; achter hem staat een figuur met een mijter op het hoofd, die een hand naar hem uitstrekt.

Hoewel hij in hetzelfde jaar als Pococke op de Nijl voer, schijnen zij elkaar niet ontmoet te hebben. Wel later in Londen, waar zij beiden lid waren van het eerste Egyptische genootschap, in 1741 opgericht. Zijn boek behoort tot de fraaiste die over Egypte gemaakt zijn. Het is verscheidene malen uitgegeven, ook in vertaling.

CAYLUS, S. Cl. Ph., comte de (1692-1765)

Recueil d'Antiquités Egyptiennes, Etrusques, Grecques et Romaines (8 delen; Parijs, 1752-1760)

Deze Franse reiziger en verzamelaar publiceerde zijn aanwinsten, naar gelang zij bij hem binnen kwamen, in verschillende delen. Had hij genoeg voorwerpen bij elkaar, dan verscheen er weer een deel. Hij deelde de onderwerpen in naar land van oorsprong, beschreef ze en gaf er een afbeelding van.

Hij behoorde tot een vooraanstaande familie, had een goede, intellectuele opvoeding gehad en had geld genoeg om te kunnen reizen en verzamelen. Hij bereisde Griekenland en het Nabije Oosten. Hij was overtuigd van de onfeilbaarheid van zijn oordeel, maar was niet gediend van vleierij, verder had hij een hekel aan katholieken en doktoren.

Zijn werk heeft veel invloed gehad op de vorming van de classicistische stijl, maar heeft ook de Egyptische kunst populairder gemaakt, meer dan het boek van Montfaucon, waarschijnlijk omdat hij wel bewondering voor de Egyptische kunst had, vooral om de massale structuur, de grandeur en de eenvoud. Hij dacht dat de Etruskische kunst, die toen net in de belangstelling kwam, van de Egyptische afstamde, en de Griekse en Romeinse weer daarvan.

De Franse architecten Ledoux en Boullée met hun fantastische architectuurontwerpen stonden onder invloed van Caylus. In Engeland namen de architect Adams en de ceramist Wedgwood uit zijn werk en dat van Montfaucon motieven over. Wedgwood bracht b.v. 500 canopevazen in de handel.

PIRANESI, Giovanni Battista (1720-1778)

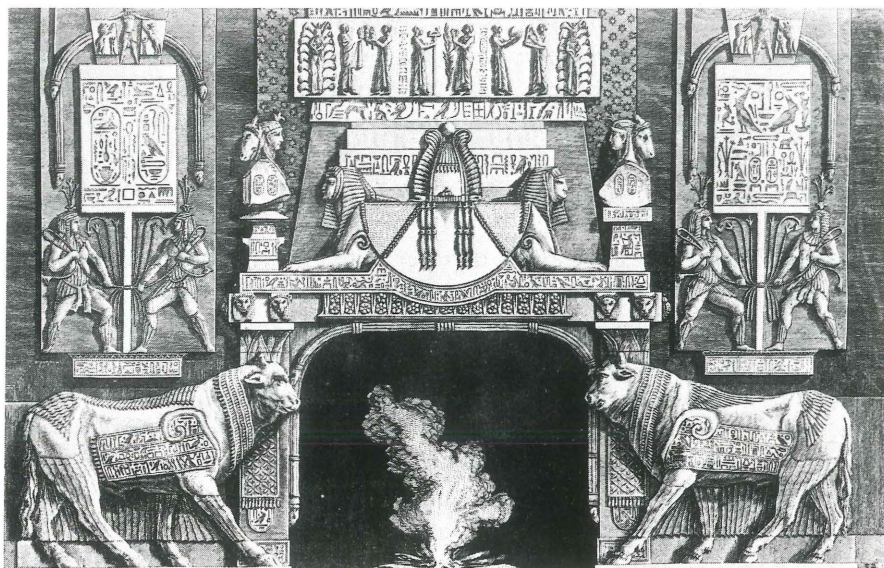
Antichità di Roma (4 delen; Rome, 1756)

Diverse Maniere d'adornare i Cammini (Rome, 1769)

Deze Italiaanse tekenaar en etsers, die van het Rome van de 18de eeuw zowel de antieke als moderne kunst op grootse wijze heeft vereeuwigd, was ook getroffen door de monumentaliteit van de in Rome aanwezige Egyptische beeldhouwwerken, zoals de leeuwen van het Kapitoel (later bij de Acqua Felice) en de obeliskken. Egyptische leeuwen, maar dan die in het Brits Museum, zullen een eeuw later Ruskin's bewondering opwekken om de essentiële wijze, waarop hun kracht is weergegeven.

In 1756 verschenen de vier folianten *Antichità di Roma* met 135 prenten, waaronder verschillende obeliskken en de piramide van Cestius. Archeologisch geeft Piranesi de monumenten accuraat weer, hoewel hij meer om de impressie gaf dan om het detail, en hij er een romantische trek aan toevoegt door de weelderige plantengroei.

In 1769 verscheen zijn *Diverse Maniere d'adornare i Cammini ed ogni altre parte degli edifici, desunte dall'architettura Egizia e Etrusca, Greca e Romana*. Waarom hij uitgerekend schoorsteenmantels heeft gekozen om zijn versiering in stijlen van de Oudheid aan te brengen, is niet duidelijk, te meer daar hij zelf zegt nooit een dergelijk onderdeel van de architectuur bij Grieken of Romeinen te hebben ontdekt, laat staan bij Egyptenaren.

37. Piranesi, G. B., *I Cammini*. Schoorsteenmantel met Egyptische motieven

Motieven in Egyptische stijl brengt hij volgens zijn eigen zeggen aan om de monotonie te breken. Niet erg fraaie, bizarre, kitschachtige prenten zijn het resultaat. Maar deze prenten hebben toch wel invloed gehad op het classicisme. Zijn voorbeelden heeft hij ontleend aan het fries van San Lorenzo fuori le Mure, de Mensa Isiaca, de schilderijen in de Borgia-appartementen in het Vaticaan en de werken van Norden en Pococke.

NIEBUHR, Karsten (1733-1815)

Reisebeschreibungen nach Arabien und andern umliegenden Ländern (3 delen; 1-2: Kopenhagen, 1774-1778; Amsterdam, 1776-1780; 3: Hamburg, 1836)

Deze Duitse landmeter en ontdekkingsreiziger nam deel aan een expeditie, uitgerust door koning Frederik V van Denemarken, die tot doel had wetenschappelijke onderzoeken op het gebied van het Oude Testament te doen in Jemen en Zuid-Arabië (1761-1767). Van die tocht kwam alleen Niebuhr terug. Hij verzorgde na zijn terugkeer de eerste twee delen van zijn werk, maar het derde deel zou door gebrek aan belangstelling pas in 1836 verschijnen. Hij geeft een vrij uitvoerige beschrijving van landschappen, bewoners en hun gewoonten, maar is

over de monumenten kort. Hij is zeer geïnteresseerd in hiërogliefen, die hij kopieert van de sarcofagen in Cairo, die gebruikt worden als waterbakken bij de moskeeën. Hij koopt enkele Egyptische beeldjes, die hij meteen naar Hamburg zendt. Het vertrek van de expeditie uit Cairo naar Jemen moest lange tijd worden uitgesteld, omdat het Europeanen op straffe des doods niet was toegestaan met pelgrimskaravanen mee te reizen naar Mekka, wat de kortste weg geweest zou zijn. Daarom moesten zij naar Suez reizen en dan per boot verder. Maar die weg was zo gevaarlijk door roversbenden, dat het een half jaar duurde voordat een grote karavaan de reis aandurfde. Niebuhr maakt onderweg een excursie naar de Sinaï, waar hij op de berg Dzjebel el Mokatet Egyptische inscripties wil kopiëren. De Arabieren willen dat niet toestaan, omdat zij denken, dat de Europeanen, wanneer zij die tekens hebben overgenomen, macht over de stenen krijgen en de schatten, die er in zitten of er onder liggen, kunnen bemachtigen. Na enig geharrewar en een flinke fooi lukt het hem toch enige inschriften na te tekenen.

Na het bezoek aan Zuid-Arabië en Jemen steekt hij over naar Bombay, waar zijn laatste reisgenoot sterft. Vandaar reist hij naar Perzië, waar hij behalve in de ruïnes van Persepolis ook in de spijkerschriftinscripties is geïnteresseerd en deze kopieert; en wel zodanig, dat het daarmee Grotefend mogelijk zal zijn een begin te maken met de ontcijfering. Niebuhr was de eerste, die de verschillende tekens uit elkaar kon houden. Via Syrië, Libanon, Palestina, Turkije en Polen reisde hij terug om zijn tocht na zes jaar in Hamburg te beëindigen.

ABBÉ SAINT NON

Voyage de Naples (5 delen; Parijs, 1781)

Dit werk over Napels en omgeving en over Sicilië is geïllustreerd met prenten van J. L. Desprez (1743-1804), naar tekeningen door hem gemaakt op een reis in Zuid-Italië en Sicilië (1777-1779), o.a. in gezelschap van Vivant Denon.

In Pompeii maakte Abbé Saint Non tekeningen van de pas bloot gelegde tempel van Isis, buiten Egypte de best bewaarde. De beide voorstellingen, die hij van de tempel en een eredienst daarin geeft, tonen aan dat hij behalve architect ook een fantasierijk ontwerper van theaterdecors is geweest.

SAVARY, Cl. Et. (1750-1788)

Lettres sur l'Égypte (3 delen; Parijs, 1786)

Deze Fransman, die van 1776 tot 1779 onder auspiciën van de latere koning Lodewijk XVIII in Egypte en Syrië heeft gereisd, is zeer bekend geworden om de bijzonder aardige brieven, die hij over Egypte heeft geschreven. Ondanks het feit, dat de toestand in dat land, waar de éne bey de andere voortdurend bestreed, erg slecht was, zijn de brieven optimistisch en vrolijk van toon, in tegenstelling tot zijn zure landgenoot Volney, die hem dan ook haat. Hij beschrijft met verve het moderne Egypte, met paleizen, tuinen en schone slavinnen.

Voor het oude Egypte citeert hij veel Herodotus en Plinius, maar ook Poccocke en Niebuhr. Boven-Egypte heeft hij niet bezocht, maar hij gebruikt voor zijn beschrijving de verhalen van een officier, die er wel is geweest. Wat de ontcijfering betreft, is hij bepaald profetisch. Hij zegt nl.: „Het Hiëratisch is een vertaling van het hiëroglifisch en het Koptisch is vulgair Egyptisch; er moet een stuk met een vertaling gevonden worden, dan is men er”. De leden van de Commission van Napoleon hebben hem zijn optimisme niet in dank afgenomen, want zij hadden zich verheugd op paradijselijke toestanden, maar bevonden zich op hun tocht de Nijl op naar Philae dikwijls in abominabele omstandigheden.

VOLNEY, C. F. Comte de (1757-1820)

Voyage en Égypte et en Syrie (1787)

Deze volstrekt humorloze Franse geleerde, geboren als Chasseboeuf, heeft zijn naam uit verering voor Voltaire veranderd in De Volney (een samenstelling uit Voltaire en Ferney, een buitenplaats waar Voltaire woonde). Ondanks zijn niet erg goede gezondheid heeft hij zich fysiek zo goed mogelijk op alle slechte omstandigheden voorbereid, door paardrijden zonder zadel, vasten, hoog en ver springen en uren lang wandelen. Van Egypte geeft hij geen reisbeschrijving, maar behandelt verschillende problemen. Hij houdt niet van Egypte, vindt het vuil en arm, vies, stinkend en ziek, met miserable toestanden voor de fellah's. Hij bezocht alleen de Delta en weigert later met Napoleon mee te gaan als lid van de Commission. Veel nieuws brengt zijn boek niet, maar te zamen met dat van Savary geeft het een goed beeld van Egypte aan het einde van de 18de eeuw.

Sainte Beuve zegt van Volney: „Daar waar Chateaubriand ging als cavalier en edelman, Byron als grandseigneur, Lamartine als prins en emir, ging de Volney te voet en met een witte stok in de hand.”

De leden van de Commission van Napoleon hebben de Volney vaak gelijk gegeven in zijn sombere kijk op de toestanden in Egypte.

ANONYMUS

Monuments Egyptiens (chez Bouchard et Gravier (libraires), Rome, 1791)

Dit is een verzameling prenten, die zijn overgenomen uit andere werken, waaraan nog niet uitgegeven prenten zijn toegevoegd. Zij vertonen een duidelijke invloed van Piranesi, Pococke en Fischer von Erlach. Een dergelijke verzameling is ook bijeen gebracht door Lafreri, maar minder fraai uitgegeven.

ANONYMUS

Ideenmagazin für Liebhaber von Garten (Leipzig, 1796)

In de 18de eeuw kwamen in de tuinkunst, naast de motieven in neo-gotische, neo-classicistische en Chinese stijl ook de Egyptische in de mode. Men liet kleine piramiden bouwen, obelisksen plaatsen, heggen snoeien in de vorm van pylonen en water spuiten uit de koppen van leeuwen of sfinxen.

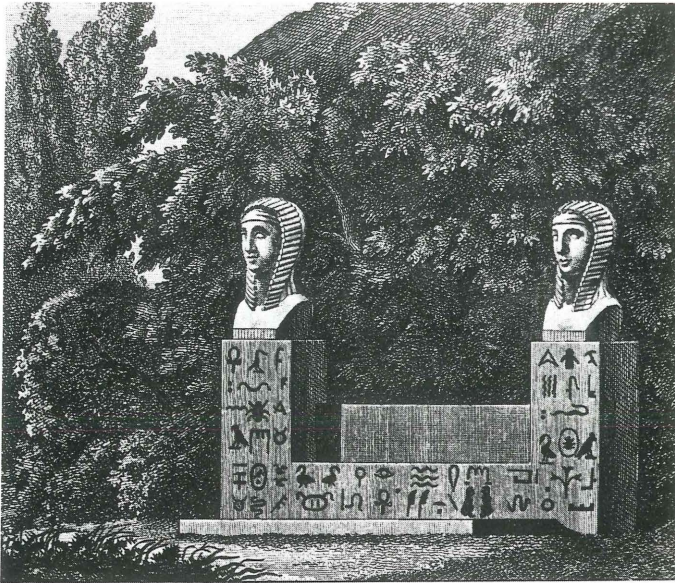
In deze tijdschriftenserie, met Duitse en Franse tekst en afbeeldingen van Engelse oorsprong, worden verschillende voorbeelden gegeven. Daarvan is dat van het Egyptische graf in de vorm van een zitbank met hoge leuning en ingebouwde boekenkast wel heel bizar. Een ander idee, een mummie boven aan een piramide, als behoedster van de ingang tot een ijskelder, zou nog wel passen in onze tijd, nu men overweegt of de diepvriesmethode een mogelijkheid biedt tot overleven.

ZOËGA, G. (1755-1809)

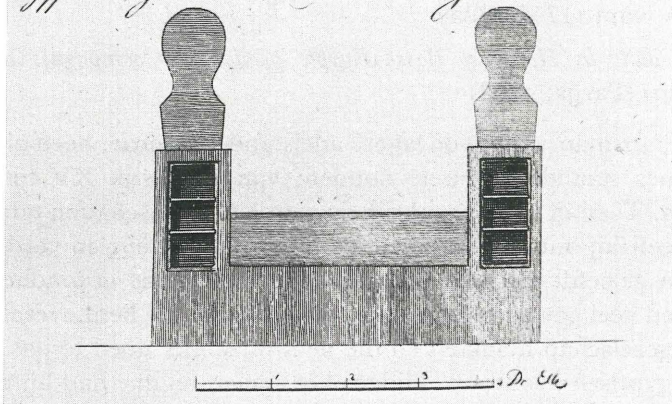
De Origine et Usu Obeliscorum (Rome, 1797)

Deze Deense egyptoloog, die in Göttingen heeft gestudeerd, heeft onder invloed van de filoloog Heyne diepgaande belangstelling gekregen voor de cultuur van de Oudheid. Hij was vooral geïnteresseerd in de verklaring van de hiërogliefen op de obelisksen. In verband met zijn studies heeft hij zich in 1783 permanent in Rome gevestigd.

In de jaren 1787, '89 en '92 had paus Pius VI door de architect Antinori drie Egyptische obelisksen in Rome laten oprichten resp. op het plein voor het Quirinaal, voor Sta Trinità dei Monti bovenaan de

Egyptisches Grabmal als Ruhesitz und Gartenbibliothek.

38. *Ideenmagazin*. Egyptisch graf als zitbank en tuinbibliotheek

Spaanse trap, en op Monte Citorio. Het herstel van deze oude monumenten wilde hij vergezeld doen gaan van een geschiedenis van de obeliskken, ter vervanging van de oudere werken van Mercati en Kircher. In 1797 kreeg Zoëga hiervoor de opdracht. Alle toen bekende obeliskken in Egypte en in Europa zijn in deze folio-uitgave besproken. Bovendien bevat zij nog een kritische beschouwing over de tot op die tijd verschenen Egyptische studies. Zoëga komt tot de conclusie, dat hiërogliefen geen

symbolische betekenis hebben, maar geeft ook geen eigen oplossing. Wel heeft hij gezien, dat het van belang is, naar welke kant de hiërogliefen gericht zijn, en dat de cartouches koningsnamen bevatten.

PERCIER, Ch. (1764-1838) et FONTAINE, P. F. L. (1762-1853)

Recueil de Décorations intérieures (Parijs, 1801)

Deze twee Franse architecten en meubelontwerpers hebben voornamelijk gewerkt voor Napoleon, die een stijl zocht in de trant van de Romeinse imperatoren. Voor de keizer hebben zij de Arc du Caroussel gebouwd, naar voorbeeld van de Boog van Septimius Severus in Rome, en het meubilair ontworpen voor zijn paleizen. Zij worden daarom beschouwd als de scheppers van Empire-stijl. Bij de decoratie van de meubelen maakten zij ook gebruik van Egyptische motieven, die zij o.a. kenden uit de tekeningen van V. Denon. Toch is daarvan in hun *Recueil* heel weinig te vinden, de meeste versiering is neo-classicistisch. Na de val van Napoleon hebben beiden weinig meer voortgebracht.

DENON, Vivant (1747-1825)

Voyage dans la Haute et Basse Egypte pendant les campagnes du général Bonaparte (Parijs, 1802)

Deze Fransman, die tot de lagere adelstand behoorde, heeft zich onder zes régimes staande weten te houden, van Lodewijk XV tot en met Napoleon. Toen in 1815 Frankrijk de gestolen kunstschaten terug moest geven, heeft hij ontslag genomen als museumdirecteur en verder teruggetrokken geleefd. Hij was gezegend met een goede gezondheid, goed humeur en veel gevoel voor humor, drie dingen, die hem overal tot aangenaam gezelschap maakten en die hem bijzonder goed te pas kwamen bij het Egyptisch avontuur. Tijdens het ancien régime had hij naam gemaakt door toneelstukken en korte verhalen, waarvan *Point de Lendemain* het beste is. Hij schreef goed, tekende goed en had belangstelling voor Egypte. Daarom wilde hij graag met Napoleon mee, die hem aan de Commission des Sciences toevoegde. Met generaal Desaix, die de onder bevel van Moerad Bey staande Mamelukken vervolgde, is hij tot Philae doorgedrongen. Een militaire veldtocht is natuurlijk niet de meest geëigende manier om een land te bekijken. Dikwijls had hij maar enkele minuten de tijd om te tekenen, terwijl op plekken waar men dagen bleef, niets te registreren viel. Het meest was hij onder de indruk van Philae, Dendera en Edfoe. De laatste plaats heeft hem zo gefascineerd, dat het

hem bijna zijn gezondheid en zijn gezichtsvermogen heeft gekost, omdat hij daar te lang in de zon heeft getekend. Karnak was hem te zwaar en te veel. Het eigentijdse Egypte, waarvan hij de rassen tracht te onderscheiden, heeft hem ook geboeid en hij had veel waardering voor de vijand. Van de bevolking komen de Nubiërs er het beste af, de Joden en de Kopten, die hij voor een apart ras houdt, het slechtst. Van de Nubiërs zegt hij: „Alles wat niet strikt noodzakelijk was, is hun door de natuur ontzegd: geen vlees of vet, maar alleen pezen, spieren en zenuwen. Zijn zijn handig en vlug, donker als brons en gelijken in het geheel niet op de negers van de westkust. Zij zijn vrolijk, levendig, goedaardig en trouw.”

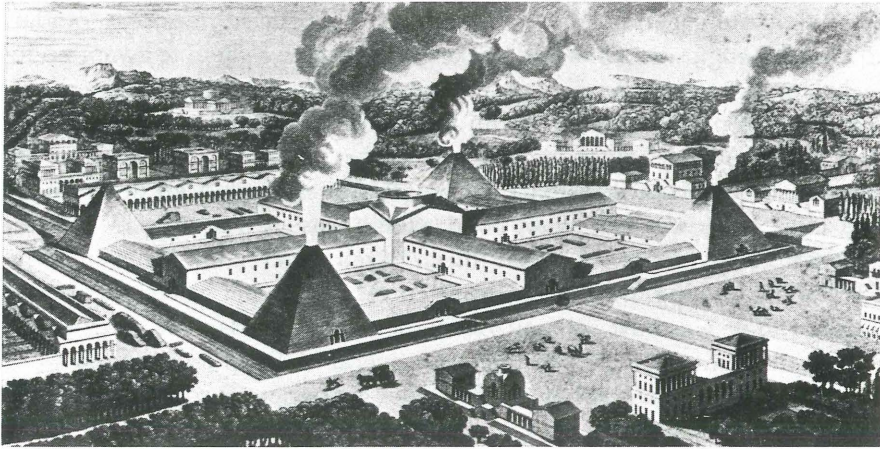
Van de honderden duiventillen, die overal in Egypte gevonden worden, vertelt hij dat zij, althans in de Delta, gehouden worden vanwege de mest, waarop komkommers en meloenen worden gekweekt; en van de ibissen meent hij, dat zij het kruipende ongedierte opruimen en daarom vroeger uit dankbaarheid door hun eigenaars net als de katten werden gemummificeerd. Die mummificatie gebeurde niet om hen te vereren, want dan had men aan één exemplaar genoeg gehad, vindt hij, zoals bij apis.

Denon was van plan geweest een uitleg bij zijn tekeningen te geven, maar toen hij inzag, dat de leden van de Commission, die in Cairo de *Description* voorbereidden, dat veel beter konden doen, heeft hij het nagelaten. De Commission bleef nog twee jaar in Egypte, terwijl Denon terugging met Napoleon. Zeven maanden na zijn aankomst in Frankrijk verscheen zijn reisverslag, dat een enorm succes had en hem een beroemd man maakte. Het is uitgegeven met een atlas met de tekeningen. In de Nederlandse uitgave zijn prenten opgenomen, die door Vinkeles en Vrijdag naar zijn tekeningen zijn gemaakt. Het is één van de meest leesbare reisbeschrijvingen van Egypte.

LEDOUX, Cl. N. (1736-1806)

L'Architecture considérée sous le rapport de l'art, des mœurs et de la législation
(Parijs, 1804)

Deze Franse architect en theoreticus behoort tot de classicisten van de 18de eeuw, maar hij had zeer vooruitstrevende ideeën, die vooral tot uiting komen in zijn ontwerpen voor de Salines de Chaux. In 1773 maakte hij plannen voor een salpeter- en kanonnenfabriek met daaromheen, in een bijna cirkelvormige aanleg, de behuizingen voor kantoren en personeel. De plattegrond van de fabriek vormt een vierkant met op de hoeken rokende piramiden. Of het geheel erg praktisch geweest zou zijn, staat

39. Ledoux, *L'architecture*. Ontwerp voor een kanonnenfabriek in Chaux

natuurlijk te bezien. Zijn Architectuurboek had in vijf delen moeten verschijnen, maar er zijn slechts twee delen tot stand gekomen. Zij bevatten zeer gedurfde ontwerpen, bestaande uit kubussen, bollen, cylinders en piramiden. Zijn tijdgenoten namen hem niet helemaal au sérieux.

HOPE, Thomas (1769-1831)

Household Furniture and Interior Decoration (1807)

Deze zeer gefortuneerde Engelse binnenhuisarchitect behoorde tot een Schotse familie, die in de 17de eeuw naar Nederland was geëmigreerd en in Amsterdam een zeer bekend geworden bankiersfirma heeft gevestigd. Hoewel hij een Nederlandse moeder had, is hij Frans opgevoed, sprak ook Frans en later volgens tijdgenoten abominabel Engels. Hij heeft jarenlang gereisd in Europa en het Nabije Oosten en heeft in 1797 ook Egypte bezocht.

Hij was vooral geïnteresseerd in Griekse en Romeinse kunst, maar ook in andere culturen, zoals in die van India, Turkije en Egypte. Als eclectisch romanticus wilde hij het mooiste uit andere culturen toepassen in de moderne kunst. In Rome was hij bevriend met Canova en gaf opdrachten aan Flaxman en ook aan Thorwaldsen, die hij daarmee van de ondergang heeft gered, waarvoor deze hem overigens niet erg dankbaar is geweest; en het is maar de vraag of wij dat moeten zijn.

Na zijn reizen en na de dood van zijn ouders is Hope naar Londen verhuisd, waar hij veel moeite heeft moeten doen om geaccepteerd te

worden in de Engelse society en in de Londense kunstenaarswereld. Maar de vele feesten die hij gaf en zijn enorme kunstcollectie maakten hem al gauw tot een begrip. In 1799 kocht hij een huis in Duchess Street in Londen, waar op de eerste verdieping kamers werden ingericht in Griekse, Indiase en Egyptische stijl, en waar zijn verzameling antieke vazen en beelden in verschillende zalen werd ondergebracht. Dit gedeelte van het huis was museum en op introductie te bezichtigen. Het kwam enigszins overeen met het iets latere huis van John Soane en was even onbewoonbaar. Voor de inrichting van de Egyptische kamer zijn zeker de werken van Piranesi, Caylus en Denon van belang geweest. Of Percier er invloed op heeft gehad, is twijfelachtig, omdat het huis in Duchess Street al in 1799 is ingericht en Percier pas met ontwerpen van Egyptische meubels voor Napoleon is begonnen na diens terugkeer uit Egypte in 1799. Daarbij komt, dat zijn *Recueil de Décorations* in slechts heel beperkte oplage in 1801 verschenen is en pas in 1812 is herdrukt.

Hoewel Hope de Egyptische kunst kende uit eigen aanschouwing, geven zijn massale, loodzware, oncomfortabele meubels toch niet de indruk naar originelen gevormd te zijn. Hij bezat Egyptische vazen en beeldhouwwerken, o.a. vijf priesterfiguren en een groen basalten leeuw, afkomstig uit het paleis van Tiberius op Capri. Mogelijk heeft de laatste model gestaan voor de leeuwen vóór het Provinciehuis in Haarlem, vroeger in het bezit van Williams Hope, die het huis later heeft verkocht aan Lodewijk Napoleon. De Haarlemse leeuwen lijken in ieder geval op de Egyptische leeuwen op het Kapitoel in Rome, alleen hebben de Romeinse en de Haarlemse leeuw een onderling in verschillende richting gestroomlijnde ribbenkast. De Haarlemse leeuwen zijn later nog eens gekopieerd voor het landgoed De Pauw in Wassenaar.

In 1807 verscheen Hope's *Household Furniture and Interior Decoration*, waarin interieurs en meubilair van Duchess Street in omtrektekening zijn weergegeven. De Hope-stijl, die al enige tijd werd nagevolgd, kreeg hierdoor grotere bekendheid en invloed, hoewel niet heel lang. In 1808 al kreeg Chippendale een opdracht voor Egyptisch meubilair voor Stourhead. Er was nogal wat kritiek op Hope's enthousiasme voor een onverbiddelijke toepassing van bepaalde stijlen voor tafels, stoelen, kasten en wiegen. Ook had men sociale bezwaren: een heer bemoeide zich niet met meubilair, dat liet men over aan handwerkslieden. Hope legde de nadruk op goed vakmanschap en heeft bezwaren tegen mechanisatie. Hij is daarin een voorloper van W. Morris.

In 1808 kocht hij Deepdene, een 18de eeuws buitenhuis in Surrey, dat hij in schilderachtige stijl heeft laten inrichten met een prachtige Italiaan-

se tuin. Ook daar zijn weer de verschillende stijkamers en zalen voor verzamelingen ingericht. Anoniem verscheen in 1818 zijn roman *Anastasius*, die zeer bewonderd werd en waarvan men aanvankelijk dacht, dat zij van de hand van Byron was. Het is een reisbeschrijving met een autobiografisch karakter, waardoorheen een zeer romantisch verhaal gevlochten is.

Hope overleed in 1831 en is begraven in het mausoleum in Deepdene, dat hij voor zijn zoon Charles had laten bouwen. De beide huizen van Hope zijn ten onder gegaan. Duchess Street is afgebroken; en Deepdene, dat kantoor is geworden van de Britse spoorwegen, is volgens D. Watkins, de biograaf van Th. Hope, door de directie van de spoorwegen tot een dergelijke uniek afschuwelijke staat van smakeloosheid gebracht, dat het iedere beschrijving tart. De collecties van Th. Hope zijn in 1917 door een achterkleinzoon op een enorme veiling bij Christie's verkocht. Veel van het meubilair is terecht gekomen in de verzameling E. Knoblock in Beach House Worthing.

In dezelfde tijd, dat Hope zich moeite gaf het meubilair een klassieke stijl te geven, deed de firma Wedgwood dit voor de keramiek in Engeland. Deze ontwierp een theeservies met hiërogliefen, schalen met Egyptisch dessin, canopenvazen en zelfs bijoux.

De Egyptische mode heeft toen niet lang geduurd; ze is ongeveer 1870 weer opgeleefd, dan weer na de ontdekking van het graf van Toetanchamon, en komt in onze tijd weer enigszins terug in de versiering van vazen en schalen en in de reclame.

Description de l'Égypte (Parijs, 1809-1829; 2de druk 1820-1827)

Deze monumentale uitgave over de cultuur van één enkel land is op last van Napoleon tot stand gekomen door de samenwerking van de Commission des Sciences et des Arts en geleerden in Parijs. Voor de eerste editie is door de Franse consuls op instigatie van Napoleon opdracht gegeven aan het Institut d'Égypte, dat in Cairo was gevestigd. Zij is in 1809 aan de keizer opgedragen en bestaat uit 9 delen folio met tekst en 12 delen groot folio met 900 prenten. De tweede uitgave is verzorgd door C. L. F. Pancoucke en is in 1820 opgedragen aan Lodewijk XVIII en vervolgens aan Karel X. Deze bestaat uit 11 delen groot folio met prenten en 25 delen octavo met tekst. De delen werden geleverd met bijbehorende kast, die in drie uitvoeringen verkrijgbaar was.

Het gebeurt niet vaak dat een oorlogsexpeditie iets bijdraagt aan de ontwikkeling van cultuur en kunst. Dat was echter wel het geval bij de

roemruchte tocht van Napoleon naar Egypte in 1798, waar hij hoopte de Engelsen te treffen in hun handelsbelangen met India. Het werd een strijd tegen de Mamelukken, die werden verslagen terwijl 40 eeuwen op hen neerkeken, en daarna werden vervolgd tot de eerste cataract bij Aswan. Maar Napoleon bereikte zijn doel niet en moest terugkeren naar Parijs. Het enige resultaat van de onderneming werd de uitgave van de *Description de l'Égypte*. Napoleon had zich op deze tocht laten vergezellen door 165 geleerden en kunstenaars, onder wie ingenieurs, mathematici, natuurkundigen, medici, oriëntalisten, tekenaars en dichters. Deze savants waren bij de soldaten weinig gezien, zij liepen hen maar voor de voeten. Toen Vivant Denon, één van de tekenaars, per ongeluk bijna werd dood geschoten door een Franse soldaat, was de opmerking: „O, het doet er niet toe, alleen maar een geleerde minder”. Bij een plotse aanval van de Mamelukken ergens aan de Nijl gaf de hoofdofficier het bevel: „Ezels en geleerden in het midden”. In Cairo werd door Napoleon „l'Institut d'Égypte” opgericht, dat de taken onder de leden van de commissie verdeelde. De meest geïnspireerde kunstenaar was Vivant Denon, die bij het detachement van generaal Desaix werd ingedeeld en zo meereisde tot Aswan. Volgens hem is het aan de prenten van de *Description*, waarin de nauwgezette opmetingen en tekeningen van de ingenieurs zijn verwerkt, te danken, dat de Egyptische architectuur en sculptuur bekend kon worden. Het waren de ingenieurs Jollois en Villiers du Terrages, die de tempels van Dendera, Luxor, Karnak, het Ramesseum, Medinet Haboe en Philae voor het eerst goed opmaten. De elf toegankelijke graven in de Koningsvallei werden systematisch onderzocht en een twaalfde werd ontdekt, dat van Amenhotep III. Edfoe, waar Denon al tekeningen had gemaakt, werd door E. F. Jomard opgemeten.

Een pretje moet de tocht niet zijn geweest met onaangepaste kledij in de zomerhitte, ingewandstoornissen, muggen, koorts, aanvallen van Mamelukken en een dikwijls vijandige bevolking. Pas in 1801 kunnen de leden van de commissie terugkeren naar Parijs na veel geharrewar met de Engelsen over hun aantekeningen en opmetingen. Deze nemen zij tenslotte toch mee, en daaruit is de *Description* ontstaan. Denon was al eerder met Napoleon teruggereisd. Jomard werd secretaris-generaal van de commissie voor de uitgave en verdeelde 20 jaar lang het werk. De druk heeft J. J. Marcel verzorgd, die de tocht van Napoleon als journalist had meegemaakt.

Afbeeldingen zowel als de tekst hebben het oude en het moderne Egypte en de natuurlijke historie van het land tot onderwerp. De kaarten van deze uitgaven zijn zeer uitvoerig, dikwijls gemaakt voor militaire

doeleinden. Hoewel men eerst wat kritisch tegenover het werk stond, omdat men de grote afmetingen idioot vond: „Zeker omdat de monumenten van Egypte zo kolossaal zijn”, veranderde de opinie later in het tegendeel: „de cultuur en de kunst van Egypte moeten toch wel heel belangrijk zijn, wanneer men er zulke grote prenten over uitgeeft”.

Het succes was enorm en de afbeeldingen hebben velen geïnspireerd tot onderzoekingen naar het oude Egypte en tot imitaties, vooral in de architectuur, zij het op kleinere schaal, vooral in Amerika, waar de toegang tot de kerkhoven dikwijls de vorm van een Egyptische pyloon heeft.

BELZONI, G. B. (1778-1823)

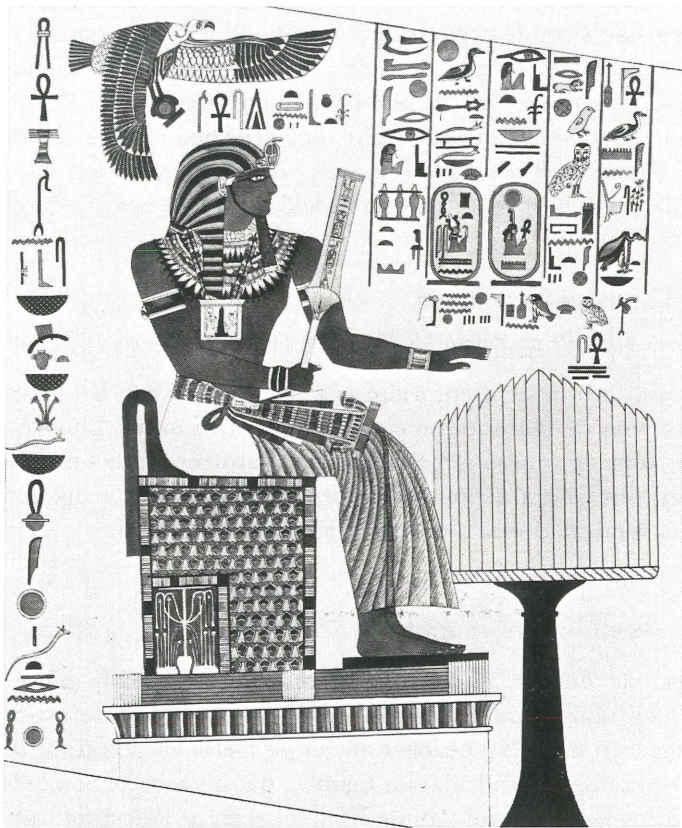
Narrative of the operations and recent discoveries within the pyramids, temples, tombs and excavations in Egypt and Nubia (Londen, 1820)

Deze Italiaanse avonturier, die in een circus in Londen als sterke man optrad en zich intussen had bekwaamd als ontwerper van hydraulische machines, hoopte in Egypte zijn fortuin te maken bij Mohammed Ali. Dit mislukte echter, maar hij trad in dienst bij de Engelse consul Salt, een verwoed verzamelaar van Egyptische oudheden, die iemand zocht die opgravingen voor hem kon verrichten. Opgraven was in die tijd schatgraven en dikwijls een gevaarlijke onderneming. Belzoni beschikte over een grote lichamelijke kracht, een goede neus voor vindplaatsen, groot doorzettingsvermogen en durf, eigenschappen die hem in die tijd tot een goed archeoloog maakten.

Deze Hercules heeft in de drie jaren van zijn verblijf in Egypte veel zware werken verricht. Het eerste was het vervoer van de in het Ramesseum in het zand liggende kop van de kolossale figuur van Ramses II naar de Nijloever en de verscheping naar Cairo. De kop is nu in het Brits Museum en heeft daar misschien Shelley geïnspireerd tot zijn korte, pessimistische gedicht *Ozymandias*. Na dit succes zullen nog twee zware transporten volgen, nl. van de obelisk van Ptolemaeus XI op Philae en van de sarcofaag van Seti I in de koningsvallei, beide naar Cairo. De obelisk, die het eigendom was van de rijke Engelse toerist Bankes, die tien jaar in Egypte heeft gezworven, moest per boot door de eerste cataract naar Aswan en vervolgens naar Engeland gebracht worden, wat wonder boven wonder zonder ongelukken afliep. Zij is opgericht op het landgoed Kingston Lacey, bezit van de familie, en staat daar tot op heden, de enige Egyptische obelisk in particulier bezit. De sarcofaag van Seti I is ook in Engeland terecht gekomen, waar Salt haar na weigering door het Brits Museum aan de verzamelaar J. Soane heeft verkocht, in wiens museum in Londen hij nu staat te verbleken.

Intussen had Belzoni een werk verricht, dat lijkt op het ruimen van de stallen van Augias, nl. een doorgang maken door de zandmassa's, die zich hadden opgehoopt voor de kort voordien door Burckhardt ontdekte tempel van Aboe Simbel, zodat men althans naar binnen kon glijden. Vervolgens had hij zijn krachten beproefd op het openen van de piramide van Chefred, met succes, maar om alleen een al geplunderde, lege grafkamer te vinden.

Zijn meest interessante ontdekkingen liggen in de Koningsvallei, waar hij in twaalf dagen vier graven opende. Het mooiste en beroemdste graf is dat van Seti I, waar ook de lege, maar prachtig beschilderde sarcofaag is gevonden. Twee jaar lang heeft hij in dit graf de schilderingen op ware grootte en in kleuren laten kopiëren. Bij al zijn werken is Belzoni steeds zeer gehinderd door de antiquair Drovetti en zijn bende. Met Salt was hij

40. Belzoni, G. B. Tekening uit het graf van Seti I in de Koningsvallei

intussen gebrouilleerd geraakt, omdat die vond, dat hij de eer moest krijgen van het werk van Belzoni. Belzoni was immers bij hem in dienst en hij financierde alles. Tussen de bedrijven door ging Belzoni ook op zoek naar papyri in de massagraven van mummies, waar hij bijna stikte, toen hij zich, letterlijk door de mummies heen wadend en vallend, een weg baande.

Ondanks al zijn prestaties is Belzoni nooit rijk geworden, maar wel beroemd en dat nog tijdens zijn leven. In Londen in de Egyptian Hall richtte hij in 1821 een tentoonstelling in van de levensgrote tekeningen van de schilderijen in het graf van Seti I. Dit werd een geweldig succes, zo groot, dat de expositie nog een jaar lang te bezichtigen was.

Jomard, de verzorger van de uitgave van de *Description*, verkondigde, dat hij niets van die vondsten van Belzoni geloofde, maar hij heeft ongelijk gekregen net als later tegenover Champollion, die hij op alle manieren dwars heeft gezeten. Blijkbaar een kleinzielig en afgunstig mens.

Intussen had Belzoni ook grote bekendheid gekregen door de publicatie van zijn reisbeschrijving, die vele uitgaven beleefde, ook in vertaling. Op Belzoni's manier van werken heeft men terecht veel kritiek gehad, maar anderen deden het lange tijd niet veel beter. Ook de Fransman Mariette werkte met springstof en was vooral op vondsten uit.

Belzoni overleed in 1823 op een ontdekkingsstocht naar de bronnen van de Niger.

HESSEN, Landgraaf Karel van

La pierre zodiacale du temple de Denderah (Kopenhagen, 1821)

In dit boek wordt de dierenriem aan het plafond van het Osirisvertrek op het dak van de Hathortempel te Dendera (nu in het Louvre) nog uitgelegd volgens de symbolische methode. Wanneer na de ontcijfering van de hiërogliefen Champollion in een brief de juiste verklaring geeft, krijgt hij van de landgraaf een niet erg vriendelijk antwoord.

JOLIFFE, T. R. J.

Reis in Palestina, Syrië en Egypte in 1817 (Ned. vert. Amsterdam, 1822)

Volgens de auteur is dit boek geschreven voor bijbellezers. Over Egypte is hij maar kort, hoewel hij over dat land Herodotus, Savary en Volney gelezen had. Hij bezoekt alleen de Delta en de piramiden. Toch is hij wel zó onder de indruk van Egypte, dat hij zelfs in een gefantaseerde afbeelding van het graf van de Makkabeeën in Palestina, dit graf omringt met zes obeliskken en er bovendien nog een op de koepel plaatst.

HENNIKER, Sir Frederick (1793-1825)

Notes during a visit to Egypt, Nubia, the Oasis, Mount Sinai and Jerusalem (1823)

Deze Engelsman met een eigen mening en veel gevoel voor humor, was voordat hij op reis ging een overtuigd classicist, maar langzamerhand kreeg hij toch waardering voor de Egyptische architectuur en beeldhouwkunst. Vooral Dendera vindt hij mooi: „Winckelmann zegt wel, dat de Egyptenaren niet aan de gratiën offerden, maar het voorkomen van Isis behaagt mij toch, zij heeft een betoverende halfzedigheid”. Op het terrein van de tempel raapte hij een brok steen op, waarop alleen nog de lippen van een vrouw waren overgebleven. Die mond was zo mooi, zegt hij, dat wanneer de rest van de figuur daarmee in overeenstemming was, dat beeld in staat zou zijn geweest Pygmalion te verleiden. In de koningsvallei beleefde hij een heerlijke dag, hoewel doorgebracht in een graf, nl. in dat van Seti I. Met de verplaatste mummies heeft hij medelijden, want het moet wel onaangenaam zijn, wanneer de opstanding bv. met Kerstmis in Londen plaats vindt; dit in tegenstelling tot de mening van W. Budge, die vindt dat zij in het Brits Museum heel veilig liggen. De manier van begraven van de Egyptenaren vindt hij zeer weinig doeltreffend; het omgekeerde van het beoogde werd alleen maar bereikt, nl. grafroof in plaats van eeuwige rust.

Hij heeft ook iets tegen de voorstellingen in tempels, waar de farao zijn vijanden als soezen in elkaar knijpt of hen allen te zamen aan de haren omhoog trekt en tegelijkertijd de kop afslaat. „In een kerk zou dat een vreemde voorstelling zijn, zelfs wanneer wij daar naar wraakzucht zwemende psalmen zingen.”

Bij zijn vertrek uit Thebe komt hij toch weer op zijn classicistische standpunt terug, zeggende: „Ziedaar de Nijl, de meest vuile en minst romantische rivier, maar de nuttigste, wier vieze wateren de weldadigste ter wereld zijn, maar op welker oevers schier een plek is, die de aandacht van een kunstenaar trekt, noch enig bouwwerk uit de Oudheid, dat te vergelijken is met het Pantheon of het Colosseum”.

MINUTOLI, H. C. M. Freiherr von (1772-1846)

Reise zum Tempel des Jupiter Ammon in der libyschen Wüste und nach Ober-Ägypten in den Jahren 1820 und 1821 (Berlijn, 1824)

Deze officier en egyptoloog was de eerste Duitser, die een wetenschappelijke expeditie naar Egypte heeft geleid. Hij reisde door de Libysche woestijn naar de Siwa-oase om de resten van de Jupiter-Amon tempel te

bezichtigen. In de oasen van Egypte genoot Amon in de 7de eeuw v.C. nog grote verering. Hij gaf daar zijn orakels en als orakelgod werd hij bekend bij de Grieken, die zich in 630 v.C. in Kyrene gevestigd hadden. Zij vereenzelvigden Amon met Zeus en beeldden hem af met een Zeuskop, maar wel met Amonshorens. De tempel is beroemd geworden door het bezoek van Alexander de Grote in 331 v.C. Het enige, dat wij weten over de voorspelling, die de godheid Alexander toen heeft gedaan, is dat zij gunstig was voor zijn toekomstplannen. Van de tempel is tegenwoordig niets meer te zien.

In Sakkara heeft Von Minutoli de ingang tot de trappiramide van Zoser gevonden. De grafkamer was een teleurstelling, daar zij al in de Oudheid was leeg gestolen. Op zijn verdere reis naar Boven-Egypte heeft hij oudheden verzameld voor het museum in Berlijn, maar veel daarvan is verloren gegaan bij een schipbreuk op de Elbe.

RIFAUD, J. J. (1786-1845)

Voyages en Egypte et en Nubie de 1805-1827 (5 delen; Parijs, 1830)

Deze Franse tekenaar en avonturier was in dienst van Drovetti, de vroegere Franse consul. Hij heeft 40 jaar in Egypte doorgebracht, veel opgegraven en monumenten in tekening gebracht. Hij werkte slordig en zijn afbeeldingen zijn weinig betrouwbaar. Veel van zijn vondsten zijn met de verzameling van Drovetti in Turijn terecht gekomen, waar de regering de collectie heeft aangekocht, nadat Parijs die had geweigerd. De verzameling van de Engelse consul Salt zou wèl in Parijs terecht komen op aandringen van Champollion, althans voor een groot deel.

ROSELLINI, N. F. I. B. (1800-1843)

I monumenti dell'Egitto (9 delen en 3 atlanten; 1832-1844)

Deze Italiaanse geleerde is in 1824 te Pisa benoemd tot hoogleraar in de Oosterse talen. Hij maakte kennis met Champollion, toen deze de Egyptische collecties in Italië bezocht, en vergezelde hem later op zijn expeditie in Egypte in 1828/29. Met zijn omvangrijke publicaties over de Egyptische monumenten en de Egyptische en Koptische taal is hij de grondlegger geworden van de egyptologie in Italië. In Thebe heeft hij zich vooral toegelegd op het nauwkeurig overnemen van hiëroglifische inscripties, iets wat door de leden van de Commission van Napoleon nogal slordig was gebeurd.

CHAMPOLLION, Jean François (1790-1832)

Lettres écrites d'Égypte et de Nubie en 1828 et 1829 (Parijs, 1833)

Deze Franse geleerde, beroemd geworden als ontcijferaar van het Egyptische hiërogliefenschrift in 1822, vertrok aan het hoofd van een expeditie in 1828 naar Egypte. Deelnemers waren o.a. de Italiaanse egyptoloog Rosellini, de tekenaar Nestor Lhôte, Bertin fils, Salvador Cherubini, zoon van de componist, en de schilder Lehoux. Nestor Lhôte is nog verscheidene keren naar Egypte teruggegaan. Zijn nalatenschap werd uitgezocht door Mariette, die daardoor belangstelling kreeg voor de egyptologie.

Na de ontcijfering van de hiërogliefen was grote ruzie ontstaan, met aan de ene kant Young (die zelf had getracht het schrift te ontcijferen), Spon, Seyffardt, Quatremère, Jomard (van de *Description*) en Forbin, en aan de andere kant Champollion met zijn broer, de Sacy, Letronne, de hertog de Blacas, Alexander von Humboldt, Caillaud en tenslotte Lepsius. Caillaud kopieerde voor Champollion de koningslijst van de tempel van Ramses II in Abydos, die Champollion als een chronologie van de farao's identificeerde (nu in het Brits Museum).

Champollion had een lijst van 20 punten opgesteld van werkzaamheden, die in Egypte verricht moesten worden. Wanneer hij die had willen volbrengen, had hij wel honderd mensen in dienst mogen hebben en zelf honderd jaar mogen worden. Hij begon in de Delta, waar hij drie necropolen van Saïs bezocht. De overgang van het zand van Alexandrië naar het groen van de Delta was hem heel aangenaam. In Cairo had hij veel belangstelling voor het leven van de mensen en voor de architectuur van de Islam.

Tijdens zijn reis op de Nijl zet hij hier en daar even de dateringen recht (Dendera, Esna en Philae). Hoogtepunten zijn voor hem Aboe Simbel en Karnak. Door zijn manier van wonen, dikwijls in graven, en zijn manier van werken, soms bij vijftig graden Celsius, heeft hij wel zijn gezondheid geruïneerd.

Hij was de eerste die ontdekte, wat de uitbeeldingen met Ramses II in Aboe Simbel, Karnak en Luxor voorstellen, en wel met behulp van de papyrus Sallier in Aix en Provence, waarin de slag bij Kadesj beschreven wordt.

Zijn leven lang heeft hij steeds de hulp gehad van zijn broer Jacques Joseph, met wie hij een zeer sterke band had. Door hem zijn de resultaten van de Egyptische reis posthuum uitgegeven in *Monuments de l'Égypte et de la Nubie* (4 delen; 1835-1847).

PETTIGREW, Th. J. (1791-1865)

History of Mummies (Londen, 1834)

Deze Engelse chirurg kreeg na een ontmoeting met Belzoni belangstelling voor mummies. Hij had de beschikking over verschillende mummies, die hij uitpakte en waar hij demonstraties mee gaf. In zijn boek gaat hij in op de problemen van de balseming van mensen en dieren, niet alleen in Egypte maar ook in Peru en in Italië, waar in Palermo een kapel is met mummies van monniken. Ook vertelt hij over het gebruik van mummie als medicijn. Sedert de late Middeleeuwen werd gemalen mummie uit Egypte uitgevoerd en in Europa verkocht, vooral als middel tegen bloedingen maar ook tegen alle mogelijke andere kwalen; het was een soort aspirine. Vooral in Frankrijk was het erg populair. Koning Frans I droeg altijd een mummievinger bij zich als amulet. Daar er zoveel vraag naar was, werd er in Egypte natuurlijk met mummie

41. Apothekerspot met opschrift *Mumia*

(Heidelberg, *Deutsches Apotheken-Museum*)

42. Apothekerspot met opschrift *Ung. Ayyptiac.*

(Heidelberg, *Deutsches Apotheken-Museum*)

geknoeid; soms werden lijken van gehangenen of van arme mensen enige jaren in het zand gedroogd en daarna vermalen.

Volgens de nieuwste onderzoeken schijnt het Perzische woord *mummiya* niet asfalt te hoeven betekenen maar zwarte was, die bijen gebruiken om er indringers in de korf mee in te smeren en zodoende te mummificeren. Misschien heeft men die gebalsemde indringer kortweg mummie genoemd. Maar of *mummiya* nu asfalt of was betekent, de genezende kracht zat in het „asfalt” van het mummiepoeder, dat ook in natuurlijke vorm van oudsher als medicijn gebruikt werd.

In 1694 al was een werk van een Parijse apotheker, Pierre Pomet, verschenen, *Histoire des Drogues*, waarin hij fulmineert tegen het gebruik van *mummiya*, maar het heeft niet geholpen. Het wondermiddel bleef onderdeel van het apothekersbestand en het schijnt zelfs tegenwoordig nog in Engeland en Amerika verkocht te worden.

Van tijd tot tijd werden in Egypte wel maatregelen genomen tegen de mummie-export, tenminste wanneer het om grote aantallen ging. Zeelieden vervoerden niet graag hele mummies, die veroorzaakten schipbreuk, vandaar dat men ze in stukken verkocht. In 1585 kocht J. Sanderson 600 pond armen, benen en rompen voor export naar Engeland. Er zijn enkele apothekerspoten bekend, waar *mummiya* op staat. Ook zijn er potten met „Egypte” als opschrift, maar daar schijnt een ander middel in gezeten te hebben. Mark Twain maakt de hele mummierage belachelijk in één van zijn verhalen, waar de machinist op een locomotief tegen de stoker zegt: „die vervloekte plebejers willen niet branden, geef mij eens een koningsmummie”.

LEEMANS, Conradus (1809-1893)

Horapollinis Niloi hieroglyphica (Leiden, 1835)

Deze Nederlandse archeoloog en egyptoloog heeft op aanraden van de directeur van het Museum van Oudheden te Leiden, C. J. C. Reuvens (1793-1835), zijn studie theologie opgegeven voor de oudheidkunde. Reuvens had juist de grondslag gelegd voor de Egyptische collectie van het museum door de aankoop, met steun van koning Willem I, van de collecties van J. de l'Ecluse en d'Anastasy. De laatste, een Armeens koopman in Alexandrië, had een enorme verzameling Egyptische oudheden aangelegd door aankopen van vondsten van de bevolking in Thebe, waarvoor hij een heel legertje agenten in dienst had. Vele belangrijke papyri in het bezit van Leiden en Londen zijn van hem afkomstig. Leemans volgde Reuvens in 1835 op. Hij was toen juist gepromoveerd

op een proefschrift over Horapollo, waarin hij diens hiërogliefen niet, zoals gebruikelijk, symbolisch uitlegde, maar naar hun letterlijke betekenis, zoals die door Champollion duidelijk was geworden.

Leemans was een goed tekenaar. Hij heeft de sarcofaag van Seti I uit de collectie Soane nagetekend. De hiërogliefen achterin zijn dissertatie tonen deze speciale aanleg, evenals een tekening naar een grafschildering in zijn *Liber Amicorum*. Hij heeft veel gepubliceerd, maar het belangrijkste was wel, dat hij de eerste Egyptoloog was, die een systematische catalogus van het museumbezit tot stand heeft gebracht. Hij kende alle egyptologen van zijn tijd en heeft met velen van hen gecorrespondeerd, vooral met Lepsius en Ebers, met wie hij zeer bevriend was, en met de Fransman Chabas. Deze laatste liet zich somber uit over de ontwikkeling van de egyptologie in Frankrijk, waar zoveel mensen zich hadden gekeerd tegen Champollion, vooral leden van het Institut de France. In Duitsland en Engeland is de egyptologische traditie veel beter voortgezet.

Veel van Leemans' tijd werd in beslag genomen door werkzaamheden op museaal gebied voor andere culturen. Hij zette zich in voor het behoud van de eigen Nederlandse kunst en heeft zich veel moeite gegeven voor het verschaffen van onderdak aan de Japanse verzameling van Von Siebold. Amsterdam wilde die aan zich trekken evenals een deel van de Egyptische collectie. Leemans heeft zich daar fel tegen verzet en met succes. Hij kon zeer autoritair optreden en weinig aan anderen overlaten, waardoor sommige goede medewerkers hem verlieten. Hij werd opgevolgd door Pleijte, aan wie het museum de prenten van de *Description de l'Égypte* te danken heeft.

WILKINSON, John Gardner (1797-1875)

The manners and customs of the ancient Egyptians (3 delen, 1837)

Deze Engelse egyptoloog heeft de cultuur van het oude Egypte zeer populair gemaakt. Zijn boek heeft vele drukken beleefd, waarvan die van S. Birch in 1878 de beste is.

In 1821 ging hij naar Egypte, waar hij 12 jaar bleef. Hij leerde Arabisch en Koptisch, net als Champollion, en was daardoor de enige, die Champollion's vondsten kon volgen, verbeteren of zelfs uitbreiden. Hij is altijd onafhankelijk gebleven, groef op eigen kosten op kleine schaal en heeft een belangwekkende verzameling aangelegd, vooral van voorwerpen uit het dagelijks leven. Hij maakte honderden kopieën van schilderijen en reliëfs, waarvan de originelen nu verdwenen zijn. Deze tekeningen zijn voor een groot deel nog nooit gepubliceerd.

Hij was de eerste egyptoloog, die belang stelde in het dagelijks leven van de oude Egyptenaren. Daarom heeft hij veel gekopieerd in de graven van rijke burgers, waarin dit leven met zorg en liefde werd afgebeeld, in tegenstelling tot koningsgraven, waar alleen sacrale voorstellingen te vinden zijn.

PARTHEY, G. (1798-1872)

Wanderungen durch Sizilien und die Levant (Berlijn, 1840)

Deze Duitse koptisant stelde in 1844 een Koptisch woordenboek samen, dat lange tijd het beste zou blijven. Op zijn reis naar het Nabije Oosten bezocht hij ook Egypte. Bij zijn reisbeschrijving nam hij afbeeldingen op van Karnak.

PÜCKLER MUSKAU, H. L. H., Fürst (1785-1871)

Orientalische Reisen (1840)

Deze Duitse toerist besteedt in de beschrijving van zijn reizen minstens zoveel aandacht aan het moderne Egypte als aan het oude. Hij is niet erg onder de indruk van het landschap, dat hij vrij gauw vindt gaan vervelen. De Delta is mooi groen, zoals Holland, maar eentonig, en de woestijn is dat nog meer. In tegenstelling tot de meeste andere auteurs vindt hij het bestaan van de fellah's redelijk, althans beter dan dat van een Silezische wever of een Ierse landarbeider. De fellah's lopen wel in vodden rond, maar zij lachten tenminste.

Cairo was voor hem een stad uit de 1001 nacht. Hij is daar zeer goed ontvangen door Mohammed Ali, voor wie hij waardering had. Zijn oordeel over de Islamieten is vrij gunstig, maar Joden en Christenen vindt hij nooit te vertrouwen. De laatsten behandelen bovendien hun slaven erg slecht. Hij koopt zelf een slavine, die hij meeneemt naar Europa, wat hem veel moeilijkheden bezorgde. Maar zij stierf al gauw aan tuberculose.

Hij vond dat de ruimten in de piramide van Cheops geen enkele allure hebben, en alleen maar gediend kunnen hebben voor het bijzetten van hovelingen of andere ondergeschikten. De farao zelf zou nog wel veilig begraven liggen in de rotskern van de piramide. Die nauwe gangen en naar verhouding kleine ruimten zouden er zelfs na de bouw ingehakt kunnen zijn, zoals de Arabieren en Europeanen dat, zij het op inadequante wijze, ook geprobeerd hebben. De grafkamer vindt hij op de donkere ruimte van een bediendekamer lijken. De ruïnes van Luxor en Karnak

vindt hij grandioos. Hij vraagt zich niet alleen, zoals vele anderen, af hoe men het heeft kunnen bouwen, maar ook hoe men het zo kapot heeft gekregen. De beschrijving van zijn tocht tot in de Soedan gaat meer over de natuur en de mensen dan over de ruïnes, die hij tegenkomt. Na zijn lange reis was hij bijna zelf geruïneerd en trok zich terug in Branitz in Saksen, waar hij begraven ligt onder een aarden piramide.

LEPSIUS, K. R. (1810-1884)

Briefe aus Aegypten und Aethiopien und Sinai (1842-1845)

Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien (12 delen, 1859; 5 delen, 1897-1913)

Deze Duitse egyptoloog heeft drie jaar lang, van 1842-1845, de voor die tijd best uitgeruste expeditie in Egypte geleid. Het doel was monumenten opmeten en tekenen, afgietsels maken en oudheden verzamelen. Hij reisde de Nijl op tot Khartoem en bezocht de Sinaï en Palestina. Hij kwam met 15.000 antiquiteiten en afgietsels terug in Berlijn. Het resultaat van zijn onderzoekingen heeft hij gepubliceerd in een uitgave van nog groter formaat dan de *Description de l'Égypte*. De twaalf delen bevatten 894 folio-prenten. Na zijn dood volgden nog vijf delen, uit zijn nalatenschap bijeengebracht en geordend door Naville en anderen.

In Berlijn is hij professor geweest en hoofd van de Egyptische collecties. Door zijn toedoen is het systeem van Champollion voor de ontcijfering van de hiërogliefen overal geaccepteerd. Tot zijn belangrijke vondsten en publicaties behoort het Decreet van Kanopus, een steen die in 1866 gevonden is. De tekst daarop was in twee talen aangebracht, zodat nu de vertaling van de steen van Rosetta geverifieerd kon worden. Verder publiceerde hij de koningslijst uit de tempel van Seti I in Abydos, die Mariette wel gevonden, maar niet als zodanig herkend had. Een Duitse toerist had dit wel gezien en een kopie naar Lepsius gestuurd, die onmiddellijk de ontdekking publiceerde, tot verontwaardiging van Mariette. Met de koningslijst van Karnak was Lepsius minder fortuinlijk, want toen hij die wilde gaan halen, had Prisse d'Avennes haar zojuist uitgehakt en naar Frankrijk gezonden.

ROBERTS, David (1786-1864)

Egypt and Nubia (6 delen folio met litho's naar Roberts, 1842-1849)

Deze Schotse tekenaar en schilder begon zijn loopbaan als huis- en decoratieschilder. Vervolgens legde hij zich toe op architectuur- en landschapskunst, waardoor hij in het Victoriaanse Engeland een grote naam kreeg.

43. Roberts, D., *Egypt and Nubia*. Interieur van de Isistempel op Philae

In 1838 en 1839 bereisde hij Egypte, Nubië en Palestina. De tekeningen, die hij in die landen heeft gemaakt, zijn gelithografeerd door de Belg Louis Haghe en in zes delen uitgegeven. Kort geleden is een prachtige facsimile uitgave verschenen van de afbeeldingen van Egypte en Palestina. Roberts liet de zaken soms mooier zien dan zij waren. De porticus van Esna bijvoorbeeld heeft er in zijn tijd beslist niet zo schoon en toegankelijk uitgezien als op de litho. In 1877 klaagde Amelia Edwards nog, dat zij de plek waar de tempel moest staan, bijna niet konden vinden en dat er binnenin graan, katoen en afval lag.

DuCAMP, Maxime (1822-1894)

Egypte, Nubie, Palestine et Syrie (Parijs, 1852)

Le Nil et Nubie (Parijs, 1854)

FLAUBERT, Gustave (1821—1880)

Lettres et Carnets de voyage

Van deze twee Franse schrijvers is Flaubert de beroemdste geworden, maar DuCamp heeft zich wat betreft Egypte het verdienstelijkst gemaakt door zijn foto's en zijn reisbeschrijving, ook al is die laatste niet helemaal betrouwbaar. Eigenlijk verschilden de twee mannen te veel van elkaar om samen op reis te gaan. DuCamp wilde alles zien, overal notities, foto's en gipsafdrukken maken. Flaubert was soms wel onder de indruk, zoals van de sfinx, Karnak en Aboe Simbel, maar al gauw begonnen hem die reusachtige bouwwerken met steeds dezelfde soort versiering erg te vervelen. Hij is veel meer geïnteresseerd in de mensen: de fellah's, de vrouwen, de prostituées. DuCamp zegt van hem, dat hij Egypte het liefst liggend op een palankijn, en dan gedragen, bekeken zou hebben, mensen, dieren, kleuren en kunst in zich opnemend.

Hoewel DuCamp mooie foto's heeft gemaakt van Caïro, heeft hij minachting voor de smaak van de Turken, wier kunst volgens hem niet in verval is, maar helemaal niet bestaat. Hij is wel geïnteresseerd in de sprookjesachtige verhalen, die de Arabieren vertellen over oude monumenten. Bij het kleine, totaal vervallen tempeltje van Kirtassi vertelt hij, dat om middernacht grote, witte geesten, steunend op een gouden staf, met ivoren horens op het hoofd en met een lange baard twee aan twee lopen, ieder paar gevolgd door een hond met een vogel op zijn staart en een zilveren scarabee op zijn rug. Zij lopen hoofdschuddend om de rots heen tot een raaf komt, die hen zegt te gaan zitten. De honden gaan aan hun voeten liggen, een gier geeft hen verlof tot praten. De geesten praten

dan over de werken van de djinns, de honden blaffen, de scarabeeën gonzen en de vogels zingen. Dan gaat een ooievaar in het midden staan op één poot en zegt „Allah il Allah”. Alles verdwijnt bij zonsopgang.

Zij bezoeken ook de Fajoem en Krokodilopolis, waar Baedeker niet erg enthousiast over is, maar waar Flaubert een dramatisch verhaal brengt. „Naar de krokodillengrot; een gat, wij dalen erin af, wij moeten kruipen, zand, dan erg gauw al stenen, groot, zwart, glibberig, scherp, hard, pijnlijk voor de knieën. Overvloedig salpeter. Wij slepen ons voort, languit op de grond. Indien men alleen was zou men niet verder gaan, vrees en ontmoediging zouden overwinnen. Wij draaien, dalen, klimmen, soms moet ik mij er op mijn zij doorheen persen, soms op mijn rug, mij als een slang door middel van mijn ruggegraat voortbewegend. Ongeveer 200 voet van wat je de mummie-opslagplaats zou kunnen noemen, het opgedroogde lichaam van een Arabier, dat je tot aan de romp kunt zien. Het gezicht afschuwelijk verwrongen, de mond, naar één kant vertrokken, schreeuwt uit alle menselijke macht. Het is een Arabier, die hier met een Noord-Afrikaanse Moor kwam en stierf, niemand weet waaraan. Volgens het verhaal waren zij op zoek naar schatten en werden door de duivel gewurgd. Tot voor enkele jaren kwam iedereen, die het lukte hier binnen te dringen, na vijf minuten om door verstikking. Klaarblijkelijk is in de laatste tijd lucht binnengedrongen. Enige jaren geleden is hier brand uitgebroken en heeft het een jaar lang gebrand. Dat is waarschijnlijk de reden, dat het nu zo vochtig is en dat overal overvloedig veel bitumen voorkomt; het hangt als het ware als stalaktieten naar beneden. Je komt er met teer bedekt weer uit. De Arabier, die ik eerder noemde, was op natuurlijke wijze gemummificeerd. Onze gidsen spoorden ons tot het uiterste aan en ik duwde mijzelf steeds voort. Ik steun op mummievoeten, die een soort drempel vormen en dan ben ik er ineens door. Ongeordend in hopen alle soorten mummies, de zoldering zwart van bitumen, de muren in diepe schaduw, de grond één grijze massa van mummiebandages. Ik ga zitten, hijgend en hoestend. Hier zijn zij, de één boven de ander, tezamen gepakt, nog onberoerd. De beenderen breken onder je voet, je steekt je hand uit en je hebt een arm te pakken. Hoe diep zou je moeten gaan om op de bodem te komen? Er zijn er zo veel als er ruimte is. De weg terug is nog erger, omdat wij moe zijn, vooral het laatste stuk. Uitgeput komen wij buiten, het zweet loopt tappelings langs ons af, het hart bonst, de borst is beklemd als door een gewicht van honderd pond, misschien van angst en vreemdheid van de ervaring.” Deze hele expeditie nam drie kwartier in beslag.

Flaubert en DuCamp zijn beiden, net als hun tijdgenoot Wilkinson, geïnteresseerd in de graven van niet-koninklijke personen, omdat de schilderijen daar veel gevarieerder zijn en amuserender dan in de farao-graven, waar nooit afbeeldingen van het dagelijks leven voortkomen. Zij bezochten daarom de graven van Sakkara en El Kab. DuCamp komt in zijn in 1880 verschenen *Souvenirs Litteraires* nog eens op deze reis terug, dan pas noemt hij Flaubert als zijn reisgenoot.

DUCAMP, M. (1852)

FRITH, Fr. (1856-1860)

BÉCHARD, H. (1877-1888)

Foto-series 2de helft 19de eeuw

DuCamp kreeg in 1849 opdracht van de Franse regering foto's te maken van monumenten in het Nabije Oosten en Egypte. Hij vertrok met zijn vriend G. Flaubert en slaagde er in hun tocht in 120 foto's vast te leggen. Deze serie is in 1852 uitgegeven met een verklarende tekst. Het verslag van de tocht op de Nijl is in 1854 in boekvorm verschenen, onder de titel *Le Nil*.

Om een idee te geven van de afmetingen van de monumenten plaatste hij naast of op de monumenten zijn Arabische bediende, die dan een minuut lang stil moest blijven staan. Om dat gedaan te krijgen, had hij hem wijs gemaakt, dat er uit het fototoestel een kogel zou schieten, indien hij zich zou bewegen.

De Engelsman Fr. Frith was niet alleen een zeer goed fotograaf, maar ook een goed handelsman, die op 34-jarige leeftijd zijn fortuin al had gemaakt en daardoor de tijd had om te reizen. In 1858, na zijn tweede reis naar het Nabije Oosten, publiceerde hij zijn boek *Egypt and Palestina, photographed and described*, waarmee hij veel succes had. Anderen volgden zijn voorbeeld en de foto werd een geduchte concurrent van de litho, waarmee Louis Haghe, die de tekeningen van de toen zeer in de mode zijnde David Roberts heeft gelithografeerd, zulk een opgang had gemaakt. In de souvenirhandel van het Nabije Oosten en Egypte ging de foto een belangrijke plaats innemen, naast de, al of niet echte, scarabeeën, vazen, beeldjes en mummie-onderdelen. Frith was van mening, dat de geloofwaardigheid van de foto groter was dan van de tekening, die afhankelijk is van de stemming en de willekeur van de kunstenaar.

In 1862 maakte de prins van Wales, de latere Edward VII, een tocht door Egypte o.a. vergezeld door de fotograaf Bedford.

De Fransman H. Béchard heeft in 1877 een serie foto's in groot formaat uitgegeven, die in 1888 is herdrukt.

MARIETTE, F. A. F. (1826-1881)

Le Sérapeum de Memphis (1856)

Itinéraire de la Haute Egypte (2 delen, 1880)

Deze Franse egyptoloog had het geluk zijn carrière als archeoloog in Egypte te beginnen met het vinden en opgraven van een monument, dat de belangstelling kreeg van de gehele wereld, nl. het Serapeum van Sakkara. Eerst vond hij de sfinxenallee en herinnerde zich, dat Strabo daarvan zei, dat zij leidt naar de Apisbegraafplaats. Zijn laatste geld gebruikend groef hij door, tot hij de toegang vond tot de in de rots gehouwen, onderaardse galerij met de enorme sarcofagen. Hij hield de vondst voorlopig geheim, verpakte wat hij aan losse voorwerpen vond 's nachts samen met andere objekten, waarvoor hij een uitvoervergunning had, in kisten en verstuurde die naar Frankrijk. Waarom hij dan later, wanneer Prisse d'Avannes hetzelfde doet met de koningskamer van Karnak, zo kwaad wordt, is onbegrijpelijk. Waarschijnlijk een kwestie van de splinter en de balk.

Hij vond enkele prachtige beelden, waaronder de z.g. Dorpsschout, zo genoemd door de Arabieren, die er hun sjeik in zagen. In Gizeh vond hij in de daltempel het diorieten beeld van farao Chefren. Beide beelden zijn nu in het museum van Cairo.

Mariette werd door de Kedive aangesteld als hoofd van de eerste Nationale Egyptische Dienst van Antiquiteiten (een post, die de Fransen tot 1952 hebben bekleed) en later tot directeur van het eerste Nationale Egyptische Museum, dat toen in Boelak stond. Hoewel hij over een enorme werkkraft beschikte, heeft hij toch boven zijn macht gegrepen. Hij wilde zoveel mogelijk kunstschaten verzamelen voor zijn museum. Daarvoor had hij bijna 3000 man in dienst en liet hij op 37 plaatsen tegelijkertijd graven. Het gevolg was natuurlijk, dat er weinig of geen toezicht was, dat er veel verdween en niet werd aangetekend waar en hoe iets gevonden was, laat staan dat het werd gepubliceerd. Daar hij altijd haast had, werd wat in de weg stond eenvoudig weggehakt of opgeblazen. Wat hij aan aantekeningen had, is voor een groot deel verloren gegaan bij een overstroming van zijn huis in Boelak; de rest is in Parijs. Bij andere archeologen was hij weinig gezien, omdat hij er voor zorgde, dat zij geen toestemming kregen om te graven. Door zijn grove manier van werken is veel voor de wetenschap verloren gegaan, waar vooral de Engelsman Petrie zich kwaad over heeft gemaakt.

Mariette gaf weinig om comfort, zoals blijkt uit de beschrijving die de egyptoloog Heinrich Brugsch gaf van zijn lemen huis in Sakkara, waar hij woonde met vrouw en kinderen, bedienden, dieren en ongedierte. Een groot succes voor Mariette was de grote wereldtentoonstelling van 1867 in Parijs, waar hij de Egyptische afdeling heeft ingericht. Het pronkstuk van de expositie waren de juwelen uit het Nieuwe Rijk van koningin Ahhotep, waarvan keizerin Eugénie te kennen gaf, dat zij die graag cadeau zou krijgen. De Kedive redde zich uit de moeilijkheid door te zeggen, dat hij over de museumschatten van Cairo niets te vertellen had en dat zij zich maar tot Mariette moest wenden. Deze weigerde botweg, zodat de juwelen nog steeds in Cairo te zien zijn. Voor de opera *Aïda*, die opgevoerd zou worden vanwege de opening van het Suezkanaal in 1869, heeft Mariette het libretto geschreven, dat door Verdi in enigszins gewijzigde vorm is gebruikt.

Hoewel Mariette een schatgraver was, heeft hij toch veel gedaan voor het behoud van monumenten, en wel door grote schoonmaak te houden in Luxor, Karnak, Deir el Bahari, Dendera en Edfoe. De plaatselijke bevolking die in de tempels woonde, heeft hij verjaagd en de opslag van graan en katoen en vooral de bergen puin en vuilnis laten verwijderen. Vele tientallen graven heeft hij ontruimd en de inhoud eenvoudig naar Cairo laten brengen, waar de voorwerpen nu in het museum staan, dikwijls zonder vermelding van datum of herkomst.

Mariette heeft zijn hele leven beweerd, dat de piramiden en mastaba's stom waren. Dat deze bewering nog vlak voor zijn dood gelogenstraft is door de opening van de piramide van Pepi I (6de dynastie) in Sakkara, waar de wanden bedekt waren met (nu verwoeste) hiërogliefen, heeft hij niet meer gehoord.

PRISSE D'AVENNES, A. C. Th. E. (1807-1877)

Les Monuments Egyptiens (2 delen, 1858-1877)

Deze Franse egyptoloog met een zeer avontuurlijke aanleg heeft dit werk geschreven als aanvulling op het boek van Champollion over Egyptische monumenten, dat was uitgegeven door diens broer J. J. Champollion-Figeac. Hij heeft zeventien jaar in Egypte doorgebracht, dikwijls in moeilijkheden verkeerend, waaraan hijzelf de meeste schuld had door zijn weinig tactvol optreden en omdat hij buitengewoon driftig was. Hij sprak Arabisch en had grote belangstelling voor het oude en het moderne Egypte. De architectuur van beide culturen heeft hij op artistieke wijze in tekening gebracht. Hij was de eerste Fransman, die na

de *Description* ook de sfeer wist weer te geven. Hij heeft veel tegenwerking ondervonden van Mariette, op wie hijzelf veel kritiek had vanwege diens methode van werken, met duizenden arbeiders op tientallen plaatsen tegelijk en weinig of geen toezicht. Ondanks het feit dat hij Frankrijk belangrijke monumenten heeft bezorgd, waarvan de koningskamer van Karnak het belangrijkste is, heeft hij weinig erkenning gekregen en is in zeer armelijke omstandigheden in Londen gestorven.

DUFF GORDON, Lucie (1821-1869)

Letters from Egypt (Londen, 1865)

Deze Engelse dame, die van 1862 tot haar dood in 1869 met korte onderbrekingen in Egypte heeft gewoond voor herstel van gezondheid, is bekend geworden door de uitgave van haar brieven uit Egypte, eerst door haar moeder in 1865 uitgegeven en later door haar dochter in 1875. Zij was niet erg gesteld op de Europeanen en Turken, die in Alexandrië en Cairo woonden, en vestigde zich daarom en om financiële redenen in Luxor, waar zij een woning had op het dak van de tempel. Hoewel zij een reis heeft gemaakt tot Aboe Simbel, heeft zij weinig geschreven over de monumenten, omdat dit al zo vaak was gebeurd. Zoals voor de meeste toeristen, was ook voor haar de paradijselijke toestand op Philae het hoogtepunt van de reis.

Zij was zeer gesteld op de gewone Egyptenaren, zowel de Islamiëten als de Kopten. De inwoners van Luxor, mannen en vrouwen, kwamen bij haar met hun moeilijkheden. Zij was fel tegen de tewerkstelling bij de aanleg van spoorwegen en het Suez-kanaal, waar de boeren gedwongen werden 60 dagen zonder beloning arbeid te verrichten, terwijl zij bovendien nog zelf voor hun voedsel moesten zorgen. Deze uittocht van de mannelijke bevolking van het platteland heeft verwoestijning van de grond ten gevolge gehad, omdat niet op tijd voor de watervoorziening gezorgd kon worden.

In het leven van het moderne Egypte werd zij voortdurend herinnerd aan Herodotus, wiens Egypte door de sluiers van Christendom en Islam nog steeds was waar te nemen. Het klimaat van Egypte heeft Lady Duff Gordon geen genezing gebracht; Luxor is in de zomer ondragelijk heet en Cairo is in de winter koud en vochtig. Na een verblijf van zeven jaar in Egypte is zij in Cairo overleden.

EDWARDS, Amelia Ann Blanford (1832-1892)

A Thousand Miles up the Nile (1877)

Deze Engelse journaliste en egyptologe heeft in 1873/74 een reis de Nijl op gemaakt tot Aboe Simbel, dat voor haar het hoogtepunt is geweest. Zij had een open oog voor zowel het oude als het nieuwe Egypte en heeft daarover een nog altijd leesbaar verslag geschreven en dat zelf geïllustreerd. Zij was ontzet over de steeds doorgaande verwoesting van de oude monumenten en heeft daarom, toen zij terug was in Engeland, in 1882 het *Egypt Exploration Fund* gesticht voor registratie van de nog bestaande bouwwerken.

Voor de Times schreef zij artikelen over de opgravingen en vondsten van Flinders Petrie. Ook heeft zij de eerste leerstoel in de egyptologie gesticht aan het University College van Londen. Op haar verzoek is Flinders Petrie daar als eerste tot professor genoemd. Deze heeft die plaats tot 1933 bezet.

EBERS, G. M. (1837-1898)

Aegypten in Wort und Bild (2 delen, 1878)

Deze Duitse egyptoloog was een leerling van Lepsius en werd later professor in Leipzig. Hij heeft veel gepubliceerd op wetenschappelijk gebied, maar veel meer naam gemaakt met zijn tientallen historische romans, waarvan *Die Aegyptische Königstochter* het meeste succes had met bijna een half miljoen exemplaren. Hij wordt overigens niet genoemd in de *Encyclopedie voor Litteratuur* (uitgegeven door De Haan, Utrecht). De illustraties zijn meestal ook weinig aantrekkelijk.

De eerste gids voor Egypte van Baedeker van 1877 is grotendeels door Ebers verzorgd. Na 1897 is die steeds bijgewerkt door Professor G. Steindorff (1861-1951). In 1928 is aan de tekst een hoofdstuk toegevoegd over het Islamitische Egypte. In 1886 gaf Ebers in zijn *Cicerone* een reisbeschrijving die veel persoonlijker is dan de afstandelijke tekst van een Baedeker. *Aegypten in Wort und Bild* is ook zeer bekend geworden en in het Engels en Frans vertaald. Tot de illustratoren behoren ook de Oostenrijker Makart (1840-1884) en de Nederlands-Engelse schilder Alma Tadema (1836-1912). Beiden geven antieke, historische gebeurtenissen en personen weer op een schablone-achtige manier en plaatsen deze in een min of meer in de tijd passende omgeving. Makart heeft een sensuëlere manier van schilderen dan Tadema, die dikwijls wat droger aandoet. Beiden zijn in hun tijd hogelijk gewaardeerd geweest, daarna verguisd,

maar komen in onze tijd, waarin men steeds op zoek is naar vergeten beroemdheden, weer in de aandacht. Alma Tadema heeft een twintigtal schilderijen gemaakt met Egyptische onderwerpen en deze met authentieke oud-Egyptische voorwerpen gestoffeerd. Hij heeft die ontleend aan het werk van J. G. Wilkinson, *The Manners and Customs of the Ancient Egyptians*, of nagetekend naar voorwerpen in het Brits Museum. Hij brengt deze dan soms wel op de verkeerde plaats aan.

BUDGE, E. A. Th. Wallis (1857-1934)

The Nile, Notes for Travellers (1890)

The Mummy (1894)

The Book of the Dead. The Papyrus of Ani (1895)

Osiris (1911)

Deze Engelse egyptoloog en orientalist heeft zeer veel oudheden verzameld voor het Brits Museum, maar volgens zijn collega's dikwijls op een schandalige manier. Dat hij energiek en voortvarend was, is niet zo bijzonder, dat is eerder een vereiste voor een archeoloog in Egypte, en dat waren vele anderen ook; maar van meer belang voor het verkrijgen van waardevolle stukken was, dat hij zich wist te verzekeren van de sympathie van de bevolking, de antiquairs, de ingenieurs en de soldaten. Dat hij slecht stond aangeschreven bij de Oudheidkundige Dienst leverde hem alleen maar voordeel op, want de militairen beschouwden de leden daarvan als corrupt (waar zij gelijk in hadden) en gunden de bevolking graag een voordeeltje.

In Karnak kwam hij in contact met de familie Rasoel, die indertijd het farao-massagraf in Deir el Bahari had ontdekt en beroofd. Het gevolg was, dat 24 kisten oudheden onder militaire vlag Egypte verlieten. In Aswan had hij al eens 800 schedels opgegraven voor anthropologisch onderzoek, die eerst tegen de hyena's beschermd moesten worden en tenslotte als beendermest in Alexandrië zijn verladen.

Tot zijn beroemdste vondsten behoort de 24 m lange papyrus met het Dodenboek van Ani. De Oudheidkundige Dienst was echter gewaarschuwd en het gebouw, waar Budge verbleef, werd omsingeld. Maar terwijl de wachten op het dak zaten, werd snel een tunnel gegraven en de schat in veiligheid gebracht.

In tegenstelling tot Mariette, die net als hij op vondsten uit was, maar veel minder tijd vond om die te publiceren, heeft Budge ontzaggelijk veel uitgegeven en is hij een begrip geworden ook buiten de Egyptologische wereld. In zijn tekstuitgaven was hij niet altijd even zorgvuldig en volgde hij een verouderd systeem.

PETRIE, W. M. Flinders (1853-1942)

Ten Years Digging in Egypt (1892)

Seventy Years in Archaeology (1931)

Deze Engelse egyptoloog heeft op een veertigtal plaatsen opgravingen verricht en meer dan duizend grote en kleine publicaties op zijn naam staan. Hij raakte geïnteresseerd in Egypte door Piazzi Smyth, de „piramidoot”, die bevriend was met zijn vader. Hij wilde wel eens zien of het met al die berekeningen en voorspellingen van Smyth wel klopte. Al gauw bleek hem, dat zij niet uitkwamen. Petrie was een self made man en liet zich niet door verouderde methoden van de wijs brengen, maar hij nam ook weinig kennis van vondsten en serieuze theorieën van vakgenoten.

Geld voor zijn opgravingen verschaftte hij zich door de verkoop van gevonden antiquiteiten aan musea, zodat hij vrij bleef in zijn doen en laten en kon werken naar eigen inzicht. Hij was een autoritair man, maar bezat een groot charme, waardoor hij veel mensen aantrok, die hem hielpen bij zijn opgravingen en dikwijls jaren bij hem bleven, zoals b.v. Guy Brunton.

Met behulp van gedateerd aardewerk heeft hij orde geschapen in de chronologie van de predynastische en vroegdynastische tijden. Ook maakte hij gebruik van de z.g. kruismethode, waarbij een datering wordt vastgesteld aan de hand van de vondst in hetzelfde land van een voorwerp behorend tot een andere cultuur, bijv. van Kretensisch aardewerk in Egypte. Bij zijn opgravingen liet hij lange sleuven maken, in plaats van het tot dan toe gebruikelijke ronde gat, waarin een arbeider ging staan om het met houweelslagen om zich heen te vergroten. Alles wat gevonden werd, was voor Petrie van belang, hoe klein en waardeloos het ook leek.

Hij moet ijzersterk zijn geweest, want de omstandigheden waaronder hij werkte waren meestal verre van ideaal, zoals bijv. in het grondwater van de piramide van Hawara. Van zijn medewerkers was er altijd wel één ziek, vanwege het eten van restjes van de vorige dag, die toen niet in een ijskast bewaard konden worden, hoogstens in de koelte van een graf.

Hij was de eerste professor in de Egyptologie in Engeland (1893-1933) aan het University College van Londen, waar hij een leerstoel heeft bezet, gesticht door Amelia Edwards.

LOTI, Pierre (1850-1923)

L'Égypte (1906)

Deze Franse schrijver heeft vooral naam gemaakt met zijn roman *Pêcheurs d'Islande* en *Les Désenchantées*, dat in Constantinopel speelt. Zijn romantische aanleg is te bespeuren in zijn boek over de Nijl, met prachtige beschrijvingen van een zonsopgang en van zijn tochten bij maanlicht. Hij was het meest onder de indruk van Thebe, dat hij bij dag en bij nacht bezocht en waar hij zich, als zovelen, verwonderde over de gigantische afmetingen.

Een vergelijking tussen het moderne en het oude Egypte valt bij hem slecht uit voor het nieuwe Egypte, met haar banale souvenir- en toeristenindustrie. Hij heeft vooral een hartgrondige afkeer van de Engelsen, die het oude, mooie Cairo te gronde richten en de Nijl verpesten met hun Cook's-gezelschapsreizen. Het zou aardig zijn te weten, wat hij zou zeggen van de tegenwoordige reisbureaugroepen, die elkaar in Aswan te lijf gaan om een plaats in het vliegtuig, vanwaar men mooie foto's kan maken.

In Cairo brengt hij een romantisch-griezelig bezoek aan het donkere Museum van Oudheden in gezelschap van Maspero. Het doel was de zaal, waar de mummies uitgestald liggen, waarheen geen Arabier hem zou durven begeleiden, want 's nachts kruipen afschuwelijke monsters uit de lichamen tevoorschijn, die zich op het dak verzamelen. Wat zij daar dan verder doen, gaat blijkbaar alle fantasie te boven, want dat wordt niet vermeld. De mummie van Ramses II schijnt zelfs overdag paniek gezaaid te hebben door plotseling zijn arm op te heffen.

In zijn overdenkingen over de nutteloosheid van mummificatie, mastaba's, rotsgraven en piramiden stemt Loti overeen met onze landgenoot, de schrijver Marcellus Emants, die in zijn 20 jaar oudere boek over de Nijl nog meer te keer gaat over de hiernamaals-industrie van de Egyptenaren. Ook over de inbreng van de Europese cultuur zijn de twee auteurs het eens. Emants drukt zich iets drastischer uit dan Loti: „Mohammed Ali stelde de poorten van zijn rijk open voor de Westerse beschaving, en gedragen op het schuim der naties is zij er zegevierend binnen gekomen.”

CARTER, Howard (1874-1939) with A. C. MACE

The Tomb of Tut-Ankh-Amon (3 delen, 1923-1933)

Deze Engelse egyptoloog en opgraver begon zijn carrière in Egypte als tekenaar. Hij werkte onder Petrie in El Amarna en daarna onder Naville

in Deir el Bahari. In 1899 werd hij inspecteur bij de Oudheidkundige Dienst voor Boven-Egypte, een plaats die hij niet lang heeft bezet door zijn niet altijd even tactvol optreden. In 1907 begon de samenwerking met Lord Carnarvon. Carter had al vijf graven ontdekt, toen hij nog altijd vol hield, dat in de bijna geheel omgewoelde koningsvallei het graf van Toetanchamon nog verborgen moest zijn. Naar dat graf heeft hij dan van 1919 tot 1922 gezocht en met succes, zij het een paar dagen voor het aflopen van de graafvergunning. Tien jaar is aan de verwerking en beschrijving van de inhoud van dit uitzonderlijk rijke graf besteed, maar aan een definitief rapport is Carter nooit toegekomen. Uitgegeven is een populaire, zeer leesbare beschrijving, waarvan in 1972 nog een Nederlandse vertaling is verschenen.

BELLETRIE, KINDERBOEKEN EN BEELDENDE KUNST

Uiteraard heeft Egypte met haar geheimzinnige graven en mummies een plaats gevonden in de belletrie, toneelstukken en films. In de 18de eeuw zocht men zijn exotische onderwerpen vaak in het Nabije Oosten in het algemeen en speciaal in Palestina. Maar nadat in Egypte de opgravingen op gang waren gekomen en ontdekkingen in de koningsvallei waren gedaan, begonnen farao's en prinsessen en derzelve mummies in de fantasie een rol te spelen.

In Frankrijk was voor het genre Egyptische roman Théophile Gautier als auteur representatief. In 1857 verscheen van zijn hand *Le Roman de la Momie*, waarin een Engelsman verliefd wordt op een mooie mummie en daarom in het gewone bestaan maar afziet van een huwelijk. Dit boek bevat een voortreffelijke beschrijving van de Koningsvallei, die Gautier nooit had gezien, maar waarvoor hij gebruik heeft gemaakt van de gegevens van Prisse d'Avennes.

In Duitsland verschenen in de tweede helft van de 19de eeuw de zeer populair geworden romans van de egyptoloog G. M. Ebers. In Engeland had Shakespeare Cleopatra al ten tonele gevoerd, en daarna was zij de heldin in vele min of meer historische romans en aanleiding tot de miljoenenfilm *Cleopatra* van Cecil de Mille. In de 20ste eeuw had Mika Waltari groot succes met de roman *Sinuhe, de Egyptenaar*. Al in het begin van de eeuw was in Nederland de alleraardigste, romantische beschrijving van een reis door Egypte in de Romeinse keizertijd van de hand van Louis Couperus verschenen, *Antiek Toerisme* getiteld. Onder de detectiveverhalen, die in Egypte spelen, is dat van Agatha Christie *Death comes as the End*, waarvoor zij zich goed had gedocumenteerd, zeker één van de beste.

Een vermakelijk en vroeg voorbeeld van jeugdliteratuur is de Egyptische versie van het beroemde kinderprentenboek, *Der Struwwelpeter* (Piet de Smeerpoots), anoniem verschenen in 1895, vijftig jaar na de oorspronkelijke uitgaven van het boek, dat de Frankfurter arts Hoffmann voor zijn vierjarige zoontje tekende. Hier gedragen Egyptische kinderen zich even dom en eigenwijs als in het Duitse voorbeeld. Het boekje werd al gauw uit de handel genomen, omdat de familie Hoffmann zich op de auteursrechten beriep. In 1975 verscheen het opnieuw, maar is helaas al weer uitverkocht.

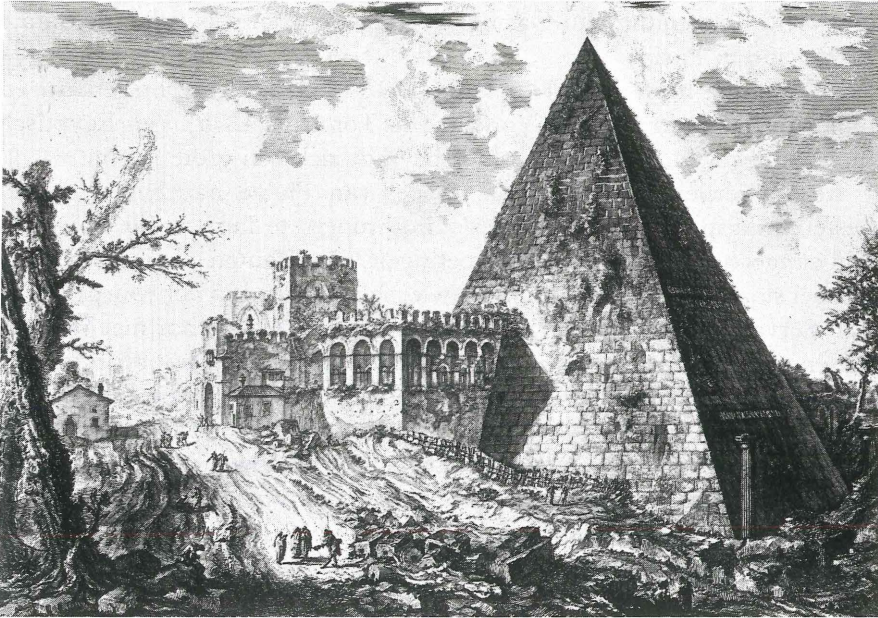
Eén van de bekendste stripverhalen met een Egyptische gegeven, *Asterix en Cleopatra*, is verschenen in de serie van Goscinny en Uderzo, waarin de vrienden Asterix en Obelix, bijgestaan door de druïde Panoramix, Cleopatra helpen om Caesar te verslaan. Zij maken daarin ook een excursie naar de grote piramide, die in dit verhaal een labyrintachtig interieur bezit. En ware het niet, dat het hondje Idefix zo belust was op vette kluiven, dan had de beroemde stripserie in de piramide een waardig, maar toch zeer te betreuren einde gevonden.

NAVOLGING

PIRAMIDEN

Het verplaatsen van piramiden is om begrijpelijke redenen niet in de mode gekomen, maar nageemaakt zijn zij wel, zij het op bescheidener schaal. De grootste en bekendste nog bestaande is de Cestiuspiramide uit de eerste eeuw n.C. in Rome, die veel steiler is dan welke Egyptische piramide ook. Zij is veel afgebeeld en ook als voorbeeld gebruikt, wanneer men echte Egyptische piramiden wilde aanduiden, bijv. in de series prenten van de Zeven Wereldwonderen. Daarom zijn die altijd veel te smal en te hoog. Ook deze Romeinse piramide heeft in driedimensionale vorm weinig navolging gevonden. Het ontwerp van Ledoux, eind 18de eeuw, voor een kanonnenfabriek in Chaux, met rokende piramiden op de vier hoeken, is nooit uitgevoerd; en het idee om Napoleon een piramidegraf te geven heeft men al gauw opgegeven.

Wel staat in Karlsruhe een kleine stenen piramide uit het begin van de 18de eeuw, als graf voor Karl Wilhelm van Baden, de stichter van de stad. In Branitz in Saksen heeft Fürst Pückler Muskau in het midden van

45. Piranesi, G. B., *Antichità di Roma*. Cestiuspiramide ingebouwd in de ommuring van Rome

de 19de eeuw, een aarden piramide laten maken als zijn laatste rustplaats. Een 19de eeuws ontwerp van G. Selva voor een monument in de vorm van een piramide met een Grieks zuilenfront op de Mont Cenis ligt in Museo Civico in Venetië, maar dat hoort meer thuis in de stijl van de Futuristen of Surrealisten. Dat de mooie vorm van de piramide weinig toepassing heeft gevonden in voorwerpen ter versiering van tafel of bureau, zoals de obelisk, is wel te wijten aan het feit, dat zij weinig houvast biedt. Dat men in de reclamewereld niet altijd even nauwkeurig is, was kort geleden te zien in een Duits blad, waar in een advertentie voor een onderneming, „Bausatz für Cheopspiramiden”, die van Chefren was afgebeeld. Het omgekeerde is gebeurd op een medaille voor Belzoni. Hoewel deze de ingang tot de Chefren-piramide heeft gevonden, is op de medaille die van Cheops weergegeven.

TEMPELS, PYLONEN EN ZUILEN

Een Egyptische tempel is voor de christelijke eredienst niet geschikt en past ook niet bij het Europese klimaat. De voorhoven zijn te groot en open, de hypostyle zalen te donker en met veel te weinig ruimte. Een kerk te bouwen in Egyptische stijl is dan ook niet geprobeerd, zoals wel is gebeurd in navolging van Griekse of Romeinse tempels, bijv. de Sainte Madeleine in Parijs.

In Amerika heeft John Haviland (1792-1853) het gerechtsgebouw en huis van bewaring in New York, „The Tombs” (1835), een Egyptisch uiterlijk gegeven, maar daarachter bevindt zich een grote ruimte.

In Antwerpen heeft men de tempel van Philae nagebootst en het bestemmingsprobleem opgelost door inwoners te kiezen, die enigszins zijn aangepast aan Egyptische afmetingen, nl. olifanten en giraffen. Deze tempel staat in de dierentuin in Antwerpen en is in 1855 ontworpen door Ch. Servais naar voorbeeld van de tempel van Philae maar met Hathorzoulen van Dendera en palmetkapitelen van Aboesir. De inscripties zijn in hiërogliefen aangebracht, waarvan de redactie berustte bij L. Delbeur. Op de zuilen staat in hiërogliefen: „Dit gebouw werd in het 15ste regeringsjaar van Zijne Majesteit Leopold I gebouwd, toen Teichmann gouverneur was en Loos burgemeester van Antwerpen.” De tekst bij de afbeelding van het bezoek van de koning luidt: „Bezoek van de koning, zoon en leven van België, Heer van de Maas, beheersers van de Schelde, begeleid door de opperbevelhebber van het voetvolk, koninklijke zoon uit zijn geslacht, die hem lief heeft, en van zijn gemalin, die hem lief heeft, dochter van een koning, Marie Henriette, en ook door de graaf van

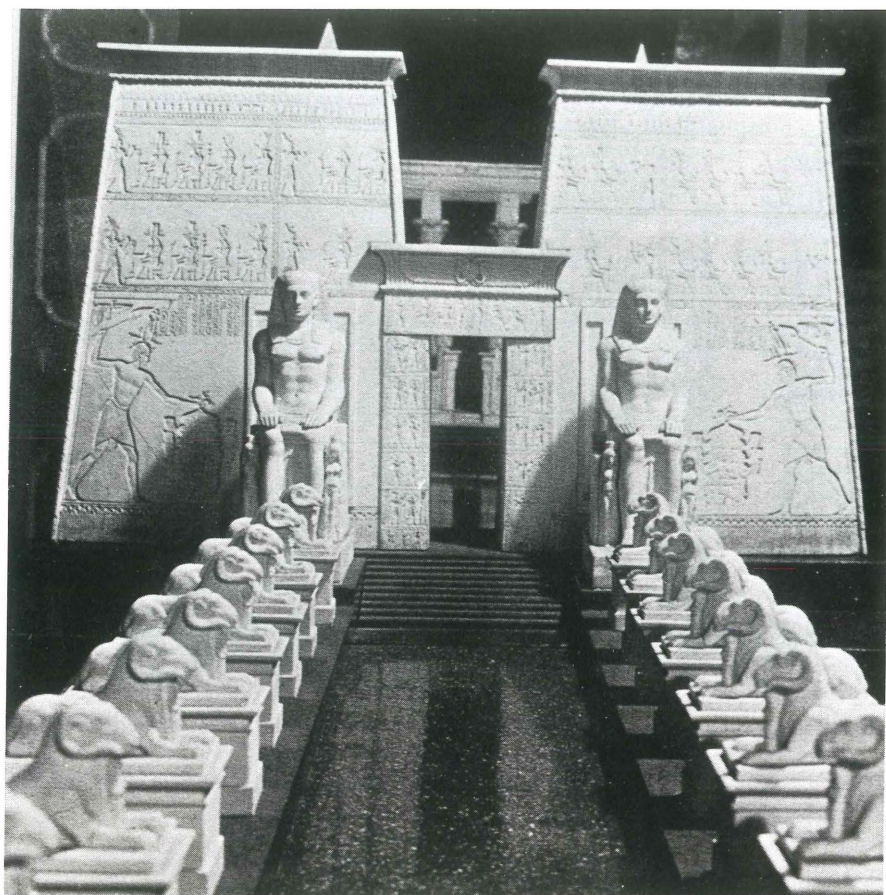
46. Antwerpen, dierentuin. Entree met Hathor- en palmetzuil tot het olifantenverblijf

47. Antwerpen, dierentuin. Muurschildering in Egyptische stijl in de entree van het olifantenverblijf

Vlaanderen, opperbevelhebber van de ruitery, koninklijke zoon en uit zijn geslacht, die hem lief heeft, en van zijn zuster, koningsdochter en uit zijn geslacht, die hem lief heeft, Charlotte.’’

De tempel van Dendera heeft model gestaan voor de boekenkasten, die geleverd werden om de folianten van de *Description de l’Egypte* in op te bergen. Zij werden bij Morel in Parijs gemaakt en in drie uitvoeringen geleverd.

De tempels van Dendera en Edfoe en de ramsallee van Karnak vormen tezamen, in porselein, het drie meter lange middenstuk van het Egyptische servies, dat Napoleon in 1808 na de vrede van Tilsit voor Tsaar Alexander I in Sèvres besteld had. Het servies bestond uit 115 delen en moest een authentiek Egyptisch decor krijgen, vandaar dat de opdracht werd uitgevoerd onder nauwlettend toezicht van Vivant Denon. Dit geschenk is inderdaad naar St. Petersburg verzonden. In 1810 heeft

48. Middenstuk van een dinerservies in de vorm van een Egyptische tempel, door Napoleon in Sèvres besteld en nu in het Victoria and Albert Museum in Londen

Napoleon een tweede exemplaar besteld voor Joséphine, die het echter weigerde, omdat zij het niet mooi vond, waar zij wat betreft de borden, die versierd zijn met middelmatige dessins van Egyptische landschappen en monumenten, wel gelijk in had. Het servies bleef in Sèvres, waar Lodewijk XVIII het ontdekte en als cadeau voor de Hertog van Wellington bestemde. Kort geleden is het weer in de aandacht gekomen, omdat de nakomelingen van de hertog het hebben verkocht aan het Victoria and Albert Museum in Londen.

Egyptische pylonen zijn aan het eind van de 18de eeuw gebruikt als toegangspoort tot het park van de Villa Borghese in Rome. Deze is ont-

worpen door de architect Asprucci naar een tekening van F. L. Norden, de Deense marine-officier, die in het midden van de 18de eeuw een reis de Nijl op maakte tot ver voorbij de eerste cataract. Eén van de zalen van de villa werd in Egyptische stijl gedecoreerd met zwarte en rose muren (volgens Winckelmann de Egyptische kleuren), waarop Egyptische figuren en hiërogliefen zijn aangebracht. De laatste zijn overgenomen van de Romeinse obelisk. Het ontwerp was van Tom. Conca.

In Amerika werden in de eerste helft van de 19de eeuw voor de toegang tot kerkhoven vaak pylonen nagebootst. Kerkhoven in Egyptische stijl komen ook in Engeland voor o.a. Camden Highgate Cemetery (Londen), waar ook vele obelisk op de graven zijn geplaatst. Aan de voorkeur voor Egyptische ingangspoorten komt ongeveer 1850 een einde door de kritiek van de neo-goticus A. W. K. Pugin, die ze niet christelijk vindt.

Voor Den Haag is niet lang na de tweede wereldoorlog een gebouwencomplex ontworpen door de Italiaanse architect P. L. Nervi (de bouwer van het grote sportpaleis voor de Olympische Spelen te Rome in 1960). De ingang tot deze monumentale architectuur zou gevormd worden door pylonen van waarlijk Egyptische afmetingen. Het plan heeft geen doorgang gevonden.

Een Egyptische fantasie-architectuur ontstond voor niet-permanente gebouwen, zoals tentoonstellingsruimten en theaterdecors. De wereldtentoonstellingen van 1851 in Londen en 1876 en 1878 in Parijs hadden Egyptische zalen met kolossale beelden. De opera gebruikt Egyptische decors, wanneer oosterse of antieke stukken worden uitgevoerd. Vooral bij Mozarts „Die Zauberflöte” heeft men de mogelijkheden van de Egyptische vormen uitgebuit. Het beroemdst waren de ontwerpen van de Duitse schilder en architect K. Fr. Schinkel, maar ook S. Quaglio en A. de Pian hebben prachtige, Egyptische decors gemaakt. De machtigste voorstellingen in Egyptische stijl zijn wel de jaarlijkse uitvoeringen van de opera Aïda van Verdi, in het amphitheater van Verona. Van de Amsterdamse 19de eeuwse decorschilder bij de Amsterdamse schouwburg, Fr. J. Pfeiffer jr, zijn enkele decorontwerpen bewaard met Egyptische motieven. Een affiche van het theater Tivoli (1868-1895) in Amsterdam laat een entree zien met Egyptische zuilen en sfinxen.

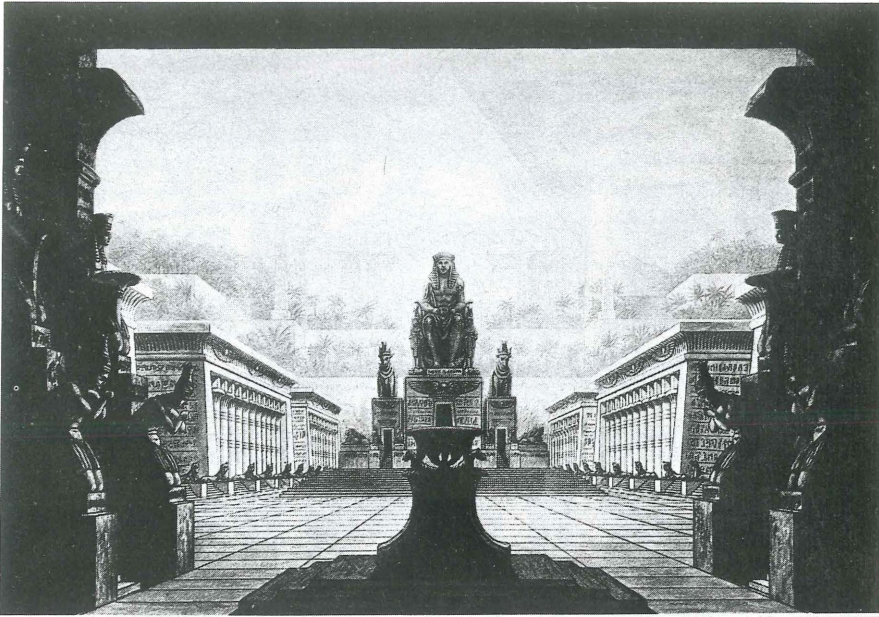
Egyptische zuilen werden gebruikt voor de porticus van twee spinnerijen in Engeland, in Leeds en Holbeck, vanwege de katoen-relatie met het Egypte van Mohammed Ali. De zuilen zijn hol en worden als regenpijp gebruikt. Egyptische motieven zijn ook gebruikt voor twee nog bestaande woonhuizen in Engeland nl. in Penzance (1830) en Devonport

49. Londen, Camden Highgate Cemetary. Egyptische zuilen van de toegang tot de begraafplaats

Foto Warburg Institute, Londen

(1823). Voorbeeld daarvoor was geweest de Egyptian Hall aan Piccadilly Road in Londen (1812), die in het begin van de 20ste eeuw is afgebroken. Zij werd gebruikt voor tentoonstellingen. Belzoni heeft daar zijn tekeningen en gipsafgietsels van het graf van Seti I geëxposeerd. De eigen verzameling stelde niet veel voor: 32 opgezette apen, de dood van Voltaire in rijstepap, de heilige familie in wol en ook nog een mummie.

50. Die Zauberflöte, zonnetempel met beeld van Osiris *Decorontwerp van K. Fr. Schinkel*

In Parijs zijn in het begin van de 19de eeuw enkele huizen gebouwd met Egyptische gevels, maar die zijn alle verdwenen. Nog wel bestaat de Egyptische voorhal van Palais de Beuharnais in de Rue de Lille, nu Duitse ambassade. Het er achter staande paleis is in 1803 door Eugène de Beuharnais in empirestijl herbouwd, gedecoreerd en ingericht.

OBELISKEN

Het Egyptische monument, dat het meeste navolging heeft gevonden, nog meer dan de sfinx en zeker in grotere afmetingen, is de obelisk. In Egypte stonden zij paarsgewijze opgesteld, in Europa zelfstandig op belangrijke plekken in de stadsplanning en als monument ter herinnering aan mensen of gebeurtenissen.

In Europa was de obelisk al vroeg bekend, omdat de Romeinen er zoveel hadden geïmporteerd. In Rome moeten er een vijftigtal gestaan hebben, die in de Middeleeuwen zijn omgevallen en onder puin en modder bedolven. Alleen de Vaticaanse obelisk heeft zich staande weten te houden op haar oude plaats in het circus van Nero tot haar overbrenging naar het St. Pietersplein, waar zij na de neerlating een zomer lang de ver-

51. Penzance, winkel- en woonhuis met nog bestaande gevel in Egyptische stijl

Foto National Monuments Record, Londen

tikale stand voor een horizontale heeft verwisseld. Misschien stond de obelisk van Monte Citorio ook nog lange tijd overeind, want in de *Mirabilia Urbis Romae*, de pelgrimsgids van Rome uit de 12de eeuw, worden er twee afgebeeld, die *aegulae*, naalden, genoemd worden.

Van de in de Oudheid naar Rome getransporteerde obelisken zijn er nog elf in Rome te bewonderen, op één na (die van Monte Citorio) geen van alle meer op hun oude plaats. Verschillende pausen hebben voor hun heroprichting gezorgd. Onder hen was Sixtus V (1585-1591) het meest gefascineerd door obelisken. Hij was de eerste paus, die weer orde schiep in het voor drie kwart vervallen Rome, dat in 1527, tijdens de Sacco di Roma, door de Spanjaarden van keizer Karel V was verwoest. Hij heeft goed gezien hoe deze slanke, hoog oprijzende monumenten te gebruiken zijn als blikvanger op pleinen of aan het einde van een lange weg. De drie grootste zijn door zijn toedoen weer opgericht, die voor het Lateraan, de St. Pieter en op de Piazza del Popolo.

De obelisk op de Piazza S. Giovanni in Laterano is de grootste van alle nog bestaande naalden uit de Oudheid, 31 m hoog en 447 ton zwaar. Zij komt uit Karnak, waar farao Thoetmozes IV (1413-1403) haar had laten oprichten. Keizer Constantijn de Grote had haar voor het circus in Constantinopel bestemd, maar na zijn dood in 337 liet zijn zoon Constans het gevaarte naar Rome brengen en op de spina van het Circus Maximus plaatsen. Na bliksemvloed en brand viel zij in drie stukken op de grond en bleef eeuwen liggen, tot de architect Domenico Fontana haar op bevel van paus Sixtus V opgroef en in 1587 voor het Lateraan plaatste op de plek, waar tot 1538 het ruitersstandbeeld van Marcus Aurelius stond, dat Michelangelo toen naar het Kapitoel had verplaatst. Van de hiërogliefen was, toen de obelisk nog lag, een kopie gemaakt, die nu in het Vaticaan bewaard wordt. Volgens de inscripties is dit de eerste obelisk die in Egypte als eenling heeft gestaan.

De obelisk op het St. Pietersplein is de op één na grootste in afmetingen. Zij is in Egypte gemaakt voor Ptolemaeus II (285/2-247/6) en door keizer Domitianus (80-91) bestemd voor het circus van Nero, vlak bij de latere St. Pieterskerk. Op de top was een bol geplaatst, waarvan men in de Middeleeuwen dacht, dat die de as van Caesar bevatte. Sixtus V was niet de eerste paus, die deze obelisk wilde verplaatsen, maar de vroegere pausen hadden er van afgezien, omdat o.a. Michelangelo gezegd had, dat het onmogelijk was. De leiding van de gehele operatie gaf de paus aan de nog vrij jonge Domenico Fontana, nadat de oude Florentijnse architect Ammanati had geweigerd. Men zegt dat deze van woede is gestorven, toen hij hoorde, dat de operatie zonder ongelukken was verlopen.

Op 30 april 1586 begonnen de werkzaamheden. De obelisk, die tot bijna halverwege in de modder stak, werd door de architect Giovanni della Porta uitgegraven en in zeven dagen horizontaal gelegd. Bij het neerhalen en bij de oprichting, die in één dag geschiedde, mocht geen kik

gegeven worden. Maar bij het neerlaten heeft een man of vrouw, Bresca geheten, geroepen „water op de touwen”. Er was door wrijving brand ontstaan. Die persoon werd voor de paus gesleept, maar Sixtus V begreep heel goed, dat hij die dankbaar moest zijn en stond toe, dat de familie Bresca altijd de palmtakken voor Palmzondag mocht leveren, wat zij tot aan vandaag nog steeds doet. De obelisk bleef de gehele zomer liggen en werd pas in september opgericht. De paus had Fontana gedreigd, dat hij hem zou laten onthoofden indien de zaak mislukte; vandaar, dat die een paard klaar had staan om te kunnen vluchten. Maar het bleek een onnodige voorzorg, want op 10 september stond de obelisk rechtop voor de St. Pieter. De paus was zo blij, dat alles goed was gegaan, dat hij een aflat toestond aan ieder, die een Ave Maria opzond naar het kruis, dat hij op de obelisk had laten zetten. Deze obelisk is geheel glad, zonder hiërogliefen.

De derde obelisk, die de paus liet oprichten, staat op de Piazza del Popolo. Deze was gemaakt voor Ramses II (1290-1224) en is opgesteld geweest in Heliopolis. Onder keizer Augustus is hij te zamen met een wat kleiner exemplaar uit dezelfde plaats op één schip naar Rome gebracht. Dit schip had bovendien een lading van 34.000 mud graan en vervoerde ook nog 1.200 passagiers en de bemanning. De Romeinen moeten betere navigatoren zijn geweest dan de Engelsen, die in de 19de eeuw de betrekkelijk kleine naald van Cleopatra uit Alexandrië naar Engeland moesten brengen. Deze werd in een speciaal daarvoor gebouwde sleep achter een stoomschip vervoerd, dat in de Golf van Biskaje schipbreuk leed en de obelisk verloor.

De obelisk van Ramses II had oorspronkelijk een plaats gekregen op de spina van het Circus Maximus, maar is in 1589 door Domenico Fontana op de Piazza del Popolo opgericht. Zij was het eerste monument van de stad, dat toeristen te zien kregen, als zij uit het noorden vandaan langs de Via Flaminia Rome binnen kwamen. Vandaar de benaming Obelisco Flaminio. De vier leeuwen, naar Egyptisch model, zijn van 1818, toen de architect Valadier het plein zijn tegenwoordige vorm heeft gegeven. Op het voetstuk van de obelisk stond een Griekse vertaling van de hiërogliefen op de vier zijden. Die vertaling is bewaard gebleven bij de Romeinse historicus uit de 4de eeuw n.C. Ammianus Marcellinus, maar is voor de ontcijfering van de hiërogliefen nooit gebruikt.

Twee obeliskken zijn op originele wijze door de 17de eeuwse Italiaanse beeldhouwer-architect G. B. Bernini in Rome geplaatst. Op de Piazza Navona is een voor keizer Domitianus (81-96) gemaakte obelisk gebruikt als bekroning van een fontein, de Fontana dei Fiumi, die voor paus

Innocentius X door Bernini is ontworpen. Deze obelisk is waarschijnlijk in de Alpen uitgehouwen en later met hiërogliefen bedekt. De namen van de keizers Domitianus, Vespasianus en Titus komen er op voor. De hiërogliefen zijn zo slecht, dat W. Budge al zei, dat zij nooit door een Egyptenaar gemaakt konden zijn. In vier stukken gebroken heeft zij eeuwen lang bij de Via Appia gelegen tot de broer van Bernini haar in 1651 heeft gerepareerd. Athanasius Kirchner heeft zich met de hiërogliefen bemoeid en deze „hersteld en vertaald”. De oprichting geschiedde tijdens de regering van keizer Ferdinand van Oostenrijk, vandaar dat Kircher op de prent, die ervan uitgegeven is, de naam van deze vorst vermeldt. Het is de enige Romeinse obelisk, waarop de Romeinse keizer voorkomt, als farao gekleed en offerend aan een Egyptische godheid.

De kleinste Romeinse obelisk, ongeveer 5 m hoog, staat op de Piazza Minerva, niet ver van haar vroegere plaats in de tempel van Isis van Caligula, op de Campus Martius. Zij is afkomstig uit Saïs in Egypte en bezit prachtige, diep ingegrifte hiërogliefen. Bernini plaatste haar in 1667 op een olifant, zodat zij tenminste boven de menigte uitsteekt. Of dit idee geheel origineel is, kan betwijfeld worden, omdat in Catania een olifant uit de Oudheid staat, die een Egyptische obelisk draagt, en omdat in de *Hypnerotomachia*, het beroemde boek van Colonna uit de Renaissance, een dergelijke groep is afgebeeld. Bernini, die deze opdracht eigenlijk beneden zijn waardigheid vond, heeft de uitvoering aan een leerling overgelaten, wat niet wegneemt, dat het tot één van de charmantste monumenten van Rome behoort.

De obelisk, die nu de fontein op de Piazza del Pantheon siert, komt ook uit de Isistempel, maar is van Romeinse makelij en bedekt met onvakkundig aangebrachte hiërogliefen. De fontein is van 1575, de obelisk is in 1711 in het waterbekken opgericht.

De Romeinse obeliskken hebben vooral bekendheid gekregen door de prentkunst. Rome als pelgrimsplaats en residentie van de pausen had natuurlijk in heel Europa grote belangstelling, en de series prenten werden grif verkocht. De meest beroemde zijn die van G. B. Piranesi uit de 18de eeuw. Maar al voordien was de obeliskmode in Noord-Europa doorgedrongen in architectuur. In de Nederlanden en Noord-Duitsland werd de obelisk als versiering op de trapgevels geplaatst (Antwerpen, Markt). Ook grafmonumenten werden van obeliskken voorzien (Delft, graf van Willem I door Hendrik de Keyzer), evenals tuinen en parken. In de 19de eeuw werden zij veel gebruikt als gedenknaald op kerkhoven, vooral in Anglicaanse landen (Londen, kerkhof Camden Town), maar ook op het graf van Beethoven in Wenen staat een obelisk, evenals op dat

52. Londen, Camden Highgate Cemetery met ceder en verscheidene obeliskken

Foto Warburg Institute, Londen

van Glück. In Nederland staat er één met het originele opschrift „tot ziens” op de begraafplaats Soesbergen in Utrecht. Ook als herinneringsmonument komt zij in Nederland voor o.a. in Scheveningen en Engwierum, bij Dokkum. De laatste is van Klaas Balk, de architect van het stadhuis in Leeuwarden. Zij is opgericht in 1729 als herinnering aan het sluiten van de dijk na een overstroming.

Het Washingtonmonument in Amerika is een gladde obelisk, ontworpen door Robert Mills, eerste helft 19de eeuw. In München staat een bronzen obelisk, in 1833 gegoten van Franse kanonnen en opgericht door koning Lodewijk I van Beieren ter nagedachtenis van Beierse soldaten, omgekomen in Rusland tijdens de tocht van Napoleon.

Van de buiten Italië voorkomende Oud-Egyptische obeliskken hebben de beide naalden van Cleopatra uit Alexandrië het meest de aandacht getrokken, meer om het riskante vervoer over de Atlantische Oceaan dan om hun schoonheid.

Al vóór hun vertrek was door de Fransen uit Luxor de mooiste Egyptische obelisk weggehaald; tot woede van velen, omdat deze behoorde tot

het enige nog intact gebleven paar, dat bovendien zo'n prachtig geheel vormde met de kolossen en pyloon van de toegang tot de Amontempel. Zij staat nu op de Place de la Concorde in Parijs, waar zij in 1836 zonder incidenten in drie uur tijd is opgericht door ingenieur LeBas. De gehele operatie had echter vier maanden geduurd en ontzaglijk veel geld gekost. Achthonderd man waren vier maanden lang bezig geweest met puin ruimen en een helling maken naar de Nijl, en hebben daarvoor een groot deel van Luxor plat gelegd.

De twee naalden van Cleopatra in Alexandrië hebben oorspronkelijk in Heliopolis gestaan, opgericht door Thoetmoses III. Uit een inscriptie blijkt, dat zij in 13 v.C. naar Alexandrië zijn verplaatst en voor het Caesareum hebben gestaan, dus ruim na de dood van de beroemde Cleopatra. Eén was omgevallen en half met aarde bedekt en daardoor het beste bewaard gebleven. Deze was in 1820 door Mohammed Ali, de feitelijke heerser over Egypte (al was dat in naam van de sultan van Turkije), aan de Engelsen aangeboden, maar was blijven liggen. In 1831 gebeurde dit opnieuw, maar de Engelsen vonden dat zij er goedkoper zelf één konden maken in Engeland. De Engelse schrijver W. M. Thackeray sprak zelfs de wens uit, de zuil van Trafalgar Square aan Egypte aan te bieden en dan naast het andere monster in Alexandrië te leggen.

Pas in 1868, toen bedreigd werd de obelisk in stukken te slaan en op te ruimen, kwam men in actie, d.w.z. particulieren, want de Engelse regering was nog altijd hetzelfde idee toegedaan als ten tijde van de aankoop van de Elgin Marbles: weinig of geen geld uitgeven voor cultuurgoederen. Na een tienjarige campagne van generaal Sir James W. Alexander werd in 1878 ingenieur W. Dixon bereid gevonden het gevaarte te vervoeren. Hij ontwierp een metalen cylinder, waarin de obelisk zou passen en die achter een stoomschip bevestigd kon worden. De lading gelukte, maar bij een storm in de Golf van Biskaje sloeg de cylinder los, waarbij zes mensen omkwamen. De verloren gewaande cylinder werd na drie weken door een Schots schip opgepikt en naar Gravesend gebracht. Dixon had een houten kopie van de obelisk op ware grootte laten maken, zodat men kon passen, waar zij in Londen het beste zou staan. Tenslotte koos men de Adelphi Steps aan de Theems, een beetje obscure plaats, bij de Hungerford Bridge. Zij staat daar nu nog, door twee in Engeland gegoten, bronzen sfinxen geflankeerd. Het Engelse klimaat bekommt deze naald slecht, zij is al drie keer opgepoetst, maar wordt al weer zwart.

Toen de obelisk in Engeland eindelijk stond, kon Amerika natuurlijk niet achterblijven. Ondanks veel verzet in Egypte kregen de Amerikanen

toch verlot de tweede, nog rechtopstaande obelisk van Alexandrië weg te halen. VanderBilt nam de kosten voor zijn rekening. In 1881 kwam hij zonder ongelukken in New York aan, waar hij in het Central Park is opgericht.

Lang voor de plaatsing van de Needle of Cleopatra was Engeland al een obelisk rijk, nl. die van Kingston Lacey in Dorset, die bezit is van de familie Bankes van Kingston Hall. Belzoni had deze voor de avontuurlijke W. Bankes, die jaren in Egypte had gezworven, uit Philae vervoerd naar Engeland. Hij was opgericht door Ptolemaeus IX en zijn vrouw Cleopatra IV, en is gewijd aan Isis. Op de basis staat een vertaling van de hiërogliefen in het Grieks. Van de inscriptie in hiërogliefen van deze obelisk ontving Champollion in 1822 een kopie, waarin hij de namen van de beide vorsten herkende.

De Franse consul Drovetti had alles geprobeerd om het vervoer te beletten. Zijn agenten vertelden de aga van Aswan, dat de namen van Drovetti's voorouders op de obelisk stonden en dat die hem toebehoorde. Maar wat smeergeld en het feit dat de Egyptenaren Drovetti's helpers haatten, deed de weegschaal naar Bankes en Belzoni doorslaan. Ook met het vervoer hadden zij geluk, want het is geen kleinigheid een met een obelisk geladen schip door de cataract te krijgen met een verval van 10 m. Maar het is gelukt, en hij staat sindsdien, als enige echte obelisk in particulier bezit, in Engeland.

De vorm van de obelisk is zo aantrekkelijk, dat die in alle maten is nagemaakt, in glas, keramiek, hout, marmer en metaal, als versiering van particuliere woningen zowel als van openbare gebouwen. Zij werden o.a. gemaakt als onderdeel van serviezen, in hetzelfde decor als de schalen en borden. Als souvenir zijn zij natuurlijk gefabriceerd na de oprichting van de naalden van Cleopatra in Londen en New York.

BEELDEN

Imitatie van Egyptische beelden is vrij veel voorgekomen, vooral van de sfinx en de leeuw. In het boek van P. Demisch over sfinxen (1979) komen van deze figuur al 640 voorbeelden voor. Wel zijn vele Grieks beïnvloed, hebben vleugels en zijn van het vrouwelijk geslacht, wat in Egypte zelden voorkomt.

In Europa vindt men sfinxen in alle maten, van groot tuinbeeld tot presse-papier. Zij spelen een decoratieve rol in samenhang met de architectuur en in het theaterdecor, zoals de monumentale sfinx die voor de opera „Die Zauberflöte” van Mozart door K. Fr. Schinkel is ontworpen.

De aardewerkfabriek van de familie Regout in Maastricht heeft haar naam „De Sphinx” aan deze geheimzinnige figuur ontleend, overigens om niet geheel opgehelderde reden. In 1883 werd het merk met een sfinx in de Nederlandsche Staatscourant aangekondigd, terwijl in 1882 studenten onder leiding van een lid van de familie, een jezuïetenpater, in de mergelgroeven onder de Fallenberg bij Maastricht een ongeveer drie meter hoge sfinx hadden uitgehouwen, die helaas door instorting van de grot grotendeels is verwoest. Waarschijnlijk zijn beide terug te voeren op een sfinxbeeldje dat in 1878 tevoorschijn kwam uit de nalatenschap van P. L. Regout, de oprichter van de oorspronkelijke aardewerkfabriek.

Tijdens het Empire speelt de sfinx net als andere Egyptische motieven een rol in het koperbeslag, dat ter versiering op tafels en kasten werd aangebracht en als eindstuk aan arm- en rugleuningen.

De leeuw is om de monumentale wijze van uitbeelden bij de Egyptenaren terecht bewonderd door verscheidene kunstenaars, onder wie Piranesi en de Engelsman Ruskin. Men kende Egyptische leeuwen al uit Rome, waar o.a. onderaan de trap van het Kapitoel een prachtig paar te bewonderen is. Een dergelijk paar leeuwen, uit de 19de eeuw, is in Nederland te zien, zowel vóór het Provinciehuis in Haarlem als vóór De Pauw in Wassenaar. Voor het ontwerp van een monument van de Nederlandse Leeuw aan de Noordzeekust, van de kunstenaar D. P. G. Humbert de Superville (1770-1849), heeft ook een Egyptische leeuw model gestaan. Deze neo-classicist had, na het winnen van de hoofdprijs van de tekenacademie in Den Haag in 1789, een reis naar Rome gemaakt, waar hij sterk onder de invloed is geraakt van de antieke kunst. Het ontwerp is nooit uitgevoerd.

Van Nefertete heeft vooral de cosmeticareclame zich meester gemaakt als uithangbord of etalagemateriaal.

De Apisstier is niet in de Europese sculptuur doorgedrongen, maar, min of meer bij toeval, wel in de schilderkunst. De Italiaanse schilder B. Pintoricchio heeft rond 1500 in het Vaticaan, in dienst van paus Alexander VI, in de zg. Borgia-appartementen muurschilderingen gemaakt, die deze vertrekken tot de bekoorlijkste maken van het gehele paleis. Hierin heeft hij de Apisstier afgebeeld, omdat de secretaris van de paus, Nannius van Viterbo, had uitgezocht, dat de Borgia's van de Egyptische Hercules, de zoon van Osiris, afstammen. De stier in het wapen van de familie zou dan de stier Apis zijn, die gewijd is aan Osiris. Deze Nannius was een oriëntalist en zeer bedreven in het ontdekken van bronnen, die zijn beweringen konden staven. Hij zou zelfs in zijn geboorteplaats Viterbo in de kerk S. Lorenzo vóór het altaar een obelisk

53. Rome, Egyptische leeuw aan de voet van het Capitool

54. Wassenaar, leeuw in Egyptische stijl voor het raadhuis De Pauw

gevonden hebben, daar opgericht door Osiris tijdens zijn legendarische reis door de wereld, met een in hiërogliefen ingebeiteld verslag daarvan.

De stier die Piranesi later in zijn „Cammini” tekent, is zeker ontstaan onder invloed van die van het Vaticaan, evenals die van de goudsmid Dinglinger, die in Dresden in goud en zilver een barok altaar heeft gemaakt met de Apisstier als centrale figuur.

EGYPTISCHE MOTIEVEN IN HET ALGEMEEN

Egyptische motieven hebben in de ornamentatie van huis en tuin en in de mode van kleding en accessoires een rol gespeeld. In het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw zijn enkele kamers geheel in Egyptische stijl ontworpen en tot stand gekomen. In Engeland in de beide huizen van de bankier Th. Hope, in Schotland in Cairness (Aberdeenshire), waar door J. Playfair een biljartkamer Egyptisch is ingericht. In Duitsland heeft in 1830 het paleis in Kassel een Egyptisch vertrek gekregen.

In de schilderkunst worden Egyptische monumenten en motieven meestal gebruikt als aankleding of achtergrond bij de uitbeelding van bijbelse verhalen. Voorbeelden daarvan zijn werken van de Engelse, Victoriaanse schilders E. J. Poynter en L. Alma Tadema. In de Franse en Engelse tekeningen en aquarellen speelt het Egyptische landschap ook nog wel een rol. Maar Egyptische invloed op de stijl van een kunstenaar is zeldzaam.

Muren beschilderd met Egyptische taferelen kende men al in de tweede helft van de 18de eeuw te Rome, maar dan niet voor woonvertrekken. Aan het plafond van de Camera dei Papiri in het Vaticaan, beschilderd door R. Mengs, komen Egyptische figuren voor, evenals op de wanden van het Caffè Inglese van Piranesi, en op de wanden van de Egyptische zaal van Conca in de Villa Borghese.

Egyptisch meubilair is ontworpen door Percier en Fontaine in Frankrijk, in Engeland door Th. Hope en Sheraton en veel later door de praeraphaeliet Holman Hunt. Van hem is o.a. de „Holman Hunt stoel”, een krukje op vier poten met een enigszins gebogen rieten zitting, zoals dat later gevonden is in het graf van Toetanchamon. Dit stoeltje is door de firma Liberty in de handel gebracht. Deze firma liet, net als haar tegenhanger Tiffany in Amerika, voorwerpen en stoffen voor toepassing in binnenhuis-architectuur ontwerpen, waaronder ook met Egyptische vormen of dessins. Kandelabers, haardijzers, klokken, lampen en tassen werden in Egyptische stijl vervaardigd, maar vergeleken met de vele

voortbrengselen in neo-gotische, renaissance en classicistische of in Chinese, Japanse en Indische stijl, namen zijn geen overwegende plaats in. Ook aardewerk- en porseleinfabrieken hebben nu en dan Egyptische dessins gebruikt, zoals Wedgwood en Sèvres. Omstreeks 1800 heeft de firma Wedgwood een hiërogliefen-theeservies ontworpen, schalen met Egyptisch dessin, de z.g. canopen- of Osirisvazen en zelfs aardewerken bijoux. In Sèvres-porselein zijn hier en daar ook sfinxen of inktpotten, geflankeerd door priesteressen e.d. te vinden, maar zelden erg aantrekkelijk.

Ook in de Jugendstil en Art-Déco zijn Egyptische tendenzen te vinden, maar minder dan men in eerste instantie geneigd is aan te nemen.

In de kleding was in het begin van de 20ste eeuw een Egyptische tendens te bespeuren, die na de vondst van het graf van Toetanchamon in 1922 iets versterkt is. Stoffen werden met Egyptische figuren bedrukt, juwelen werden geïmiteerd. Na de Toetanchamon-tentoonstellingen is er nog eens een rage geweest voor Egyptische kettingen, armbanden en hangers, maar van dat alles is momenteel weinig meer terug te vinden.

TOETANCHAMON

De opzienbarende vondst in Egypte is ongetwijfeld het bijna ongeschonden graf van farao Toetanchamon geweest, dat in 1922 door Howard Carter werd ontdekt. Uniek is waarschijnlijk het feit, dat al in 1926 de schilder en modelleur J. H. Gerritsen (1882-1943) uit Den Haag een twintigtal van de markantste onderdelen van het grafmeubilair heeft nagebootst, op kleine schaal, maar zeer nauwkeurig. Hij deed dat alleen met behulp van zwartwit foto's in het weekblad *De Wereldkroniek* en beschrijvingen van de voorwerpen. Zij zijn gemaakt van grote brokken gips, uitgehold en ingelegd met celluloid en bladgoud. Tot de mooiste stukken behoren de drie in elkaar passende sarcofagen, de kanopenkist met de vier beschermende godinnen en de troon met de op de rugleuning de voorstelling van Toetanchamon en zijn vrouw Anchesenamon, waarboven nog de Amarna-zon staat met in handen eindigende stralen. Verder zijn er juwelenkistjes, een bed, zalfpotjes, vazen, stoelen, maskers, scarabeeën en nog eens de binnenste sarcofaag met mummie.

55. Toetanchamon, verkleinde kopie van een juwelenkistje uit het graf, gemaakt door J. H. Gerritsen, Den Haag

56. Toetanchamon, verkleinde kopie van een stoel en een ankh-kruis uit het graf, gemaakt door J. H. Gerritsen, Den Haag

KORTE BIBLIOGRAFIE

- Baedeker, K., *Aegypten und der Sudan* (uitgave 1928).
- Baine, J., en Málek, J., *Atlas van het oude Egypte* (Amsterdam, 1981).
- Barocas, Cl., *Het oude Egypte* (Icob-uitgave, 1970).
- Beckerath, J. von, *Abriss der Geschichte des alten Ägypten* (Darmstadt, 1971).
- Bull, D., and Lorimer, D., *Up the Nile* (New York, 1978).
- Carré, J. M., *Voyageurs et écrivains Français en Egypte* (Cairo, 1932).
- Ceram, C. W., *Schatkamer der archaeologie* (Amsterdam, 1966).
- Cottrell, L., *De bergen van farao* (Amsterdam, 1957).
- Dannenfeldt, K. H., *Egypt and Egyptian antiquities in the Renaissance* (in: *Studies in the Renaissance*, IV; New York, 1959).
- Dawson, W. R., and Uphill, E. P., *Who was who in Egyptology* (Londen, 1972).
- Ehlebracht, P., *Haltet die Pyramiden fest* (Düsseldorf, 1980).
- Fagan, Brian M., *De schatten van de farao's* (Amerongen, 1975).
- Godwin, J., *Athanasius Kircher* (Londen, 1979).
- Haafte, J. van, *Egypt and the Holy Land*, Photographs by Fr. Frith (Londen, 1980).
- Hülsen, H. von, *Römische Funde* (Göttingen, 1960).
- Iversen, E., *The Myth of Egypt and its Hieroglyphs* (Kopenhagen, 1961).
- Mertz, B., *Daily life in Egypt* (Londen, 1963).
- Nims, Ch. F., and Swaan, W., *Thebes of the Pharaohs* (Londen, 1965).
- Stegmüller, F., *Flaubert in Egypt* (Londen, 1972).
- Tadema Sporry, J., *De geschiedenis van het honderdpoortige Thebe* (Bussum, 1967).
- Tadema Sporry, B., en Tadema, A., *De pyramiden van Egypte* (Bussum, 1971).
- Witt, R. C., *Isis in the Graeco-Roman World* (London, 1971).

REGISTER VAN AUTEURS

Bécharde, H.	112v.	Lepsius, K. R.	108
Bellonius, P.	69	Loti, P.	119
Belzoni, G. B.	98vv.	Lucas, P.	80v.
Broekhuijzen, van		Maillet, B. de	83
Bruyn, C. de	79v.	Mariette, F. A. F.	113v.
Budge, E. A. T. Wallis	117	Melton, E.	78v.
Carter, H.	119v.	Minutoli, H. C. M. von	101v.
Caylus, S. C. Ph. de	85v.	Montfaucon, B. de	81
Champollion, J. F.	103	<i>Monuments égyptiens</i>	90
Chasseboeuf, zie: Volney, de		Niebuhr, K.	87v.
Colonna	67	Norden, F. L.	85
Dapper, O.	77	Parthey, G.	107
Denon, V.	92v.	Percier, Ch.	92
<i>Description de l'Égypte</i>	96vv.	Petrie, W. M. Flinders	118
Ducamp, M.	110, 112	Pettigrew, T. J.	104v.
Duff Gordon, L.	115	Pignoria, L.	69v.
Ebers, G. M.	116v.	Piranesi, G. B.	86v.
Edwards, A. A. B.	116	Pococke, R.	83vv.
Fischer von Erlach, J. B.	81vv.	Prisse d'Avennes, A. C. T. E.	114v.
Flaubert, G.	110v.	Pückler-Muskau, H. L. H.	107v.
Fontaine, P. F. L.	92	Rifaud, J. J.	102
Frith, F.	112	Roberts, D.	108vv.
Gonsales, A.	77v.	Rosellini, N. F. I. B.	102
Greaves, J.	71	Saint Non	88
Henniker, F.	101	Sandys, G.	70v.
Herwart von Hohenburg, G.	71v.	Savary, C. E.	89
Hessen, K. van	100	Serlio, S.	68v.
Hope, T.	94vv.	Steindorff	
Horapollo	67	Thevenot, J. de	76v.
<i>Ideenmagazin für Liebhaber von Garten</i>	90v.	Valerianus, P.	69
Joliffe, T. R. J.	100	Volney, C. F. de	89v.
Kircher, A.	71vv.	Wansleben	79
Ledoux, C. E.	93v.	Wilkinson, J. G.	106v.
Leemans, C.	105v.	Zoëga, G.	90vv.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch
Genootschap Ex Oriente Lux”

11. B. H. STRICKER, *Overstroming van de Nijl* (1956; 32p.) f 10.—
12. J. M. A. JANSSEN, *Egyptische Oudheden verzameld door W. A. van Leer*
(1957; 40 p., 18 pl.) f 25.—
De collectie bevindt zich in het Allard Pierson Museum te Amsterdam.
- 14, 17, 18, 22. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-IV* (1963-1982;
581 p., 71 fig.) f 140.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkrachten, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f 65.—)
16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in arameese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f 25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs, van Palmyra, en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian Theology* (1977; 173 p.) f 55.—
Een analyse van een tractaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehelleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoïcijnse en middel-platonische filosofie. Uitvoerige woord-, tekst-, en begripsindices.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vosmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema’s* (1978, 54 p., 3 pl.) f 30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid. Een analyse van zijn contacten met de egyptoloog Ebers en de classicist Vosmaer werpt licht op hun ideeën en artistieke visies.
21. M. STOL, *On trees, mountains, and millstones in the Ancient Near East* (1979; 116p.) f 40.—
Een filologische en kulturhistorische studie over een aantal realia in het Oude Nabije Oosten, met gebruikmaking van zeer uiteenlopend antiek bronnenmateriaal. Krachtens hun namen, aard en verspreiding (in ruimte en tijd) samenhangende grootheden die onderzocht worden zijn o.a. pistachio en terebinth, balsem en andere geneeskrachtige harsen (mastic, galbanum, e.d.), ebbenhout, gesteenten en bergen.
23. M. STOL, *Geboorte en zwangerschap bij de Babyloniërs en in de Bijbel. Met een hoofdstuk van Drs F. A. M. Wiggermann* (1983; 116p.) f 45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Drs Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby’s heeft voorzien (bezweringen, amuletten).

